

દક્ષિણ ભારતીય સાહિત્યમાટ્યા

દક્ષિણ આધ્યાત્મિક

ના. પાર્થેચારથિ

• અણુ.. નવનીત. મદ્રાસી.

અભિનવ સાહિત્ય પ્રકાશન

સાહિત્ય અકાડમી પુરસ્કૃત
તમિળ સર્જક

ના. પાર્થસારથિની

ઝ્યાતનામ નવલક્ષ્ણ

‘આત્માવિન રાગંગળ’નો

અતુવાદ

આત્માના આલોચના

દક્ષિણ ભારતીય સાહિત્યમાળા

ભારતનો ભાવાત્મક એકતા સાધવા માટે ભારતની વિવિધ ભાષાઓના સાહિત્યનું અન્ય ભાષાઓમાં આદાનપ્રદાન થાય તે આવસ્થક છે.

હિન્દી, મરાહી, અંગાળ અને ઉર્દૂ ભાષાના સાહિત્યમાંથી તો ઘણ્યાં ભાષાંતરો અવારનવાર ગુજરાતી ભાષામાં રજૂ થાય છે. પણ દક્ષિણ ભારતની ભાષાનું સાહિત્ય અને એમાં વ્યક્ત થતી સામાજિક ભૂમિકાનો હજુ ગુજરાતને જાંઓ પરિચય નથી. દક્ષિણભારતની ચાર ભાષાઓ—તમિન, તેલુગુ, મલયાળમું અને કન્નડ ભાષાને એમનાં આગવી વ્યક્તિત્વ અને પરંપરા છે. તેથી આ ભાષાઓનો શ્રેષ્ઠ ઇતિહાસ તેમ જ ત્યાંના સમાજનું દર્શાન કરાવતાં પુસ્તકો ગુજરાતી ભાષામાં જાતરે તો ગુજરાતી સાહિત્યને અને વાચકોને એક ઘનોખું સાહિત્યધન પ્રાપ્ત થાય અને એ દારા ભારતની ભાવાત્મક એકતાને વેગ ભણે. ‘દક્ષિણ ભારતીય સાહિત્યમાળા’ શરૂ કરવાનો આ હેતુ છે.

નવનીત મદ્રાસી

દક્ષિણ ભારતીય સાહિત્યમાળા : ૩૨

ના. પાર્થ્સારથી

આત્માના આલાપ

અનુ.

નવનીત મદ્રાસી

આદશો પ્રકાશન

ગાંધી માર્ગ, જુદ્ધમા મસ્ટિજદ સામે, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧

‘Aatmana Aalap’ Gujarati translation by Navnit
Madrasi of Naa. Parthasarathi’s famous Tamil
novel ‘Aatmavin Ragangal.’

Publisher:

Alekhinava Sahitya Prakashans
105, Sarvodaya Commercial Center
Salarpur Road, Ahmedabad - 380001

પ્રકાશક :

અલેક્ષિનવ સાહિત્ય પ્રકાશન
૧૦૫, સર્વોદાય ડેમર્શિયલ સેન્ટર,
સલારપુર રોડ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧

(c) નવનીતલાલ મદ્રાસી એચ. યુ. એફ.

પ્રથમ આવત્તિ : ઓગસ્ટ, ૧૯૮૩

મૂલ્ય : ર. ૨૪-૫૦

સુધૃ :

પુરુષોત્તમ મો. અલ્લભદુ

અવનિકા પાર્ક,

જયશ્રી ગ્રાન્ટર્સ

આનપુર, અમદાવાદ ૩૮૦ ૬૦૧

સ્નેહની કથારીમાં સમર્પણનું ગુલાબ

[૧]

પ્રેમના થાળમાં ભક્તિની પૂજા આરતીના દીવા જેવી હોય છે, જે પૂજા કરે અને જેની પૂજા કરવામાં આવે તે બંનેની ઉપર તેને પ્રકાશ સરખે જ પડે છે. આ નવલકૃથામાં નાયિકા મહુરમ અને નાયક રાજરામન પ્રેમના આ મહિમાની અતીતિ કરાવે છે.

આમ તો તેનું નામ મહુરવલ્લી, પરંતુ તે પ્રેતિપાત્ર તો ‘મહુરમ’ નામે અની. તે અથવા લાવણ્યવંતી હતી, કુન્દન સમાન કાંતિ, કુમુદ સમાન ડોમળતા અને કૌમુદિની સમાન રમ્યતા. તેને વર્ણાં હતાં. પંક અને પંકજ જેવો તેનો ઉદ્ગમ હતો. તેનું ગોત્ર હતું ગાંધારી, સંગીત છેડી ખુશીનો વિક્રય કરવો, પરંતુ સંસ્કારે પ્રેમની પુનિત ગંગા સમાન તે હતી.

મહુરમની પ્રેમપૂજા પામનાર રાજરામના હૈથે વસી હતી ડેવળ એક જ તમના : ગાંધીજી પ્રેરિત દેશસેવાના માર્ગને અતુ-સરવું. તે પોતાની જનેતાનો એકનો એક દીકરો, છતાં માતાની ભમતાને તે પાઠવે છે : ‘મારા જેવા એક દીકરાની તું માતા, પણ અનેક દીકરાઓની બીજી એક માતા, ભારત માતા... ।’ ડેવળ એક જ ધૂનને વરેલા ખુલાનો સ્વલ્પાવે અને વર્તને ડેપરાના બહારના પડ જેવા ખરખચડા અને બરછટ અની જય છે, રાજરામના વ્યક્તિ-ત્વને ઝૂલ જેવું ડોમળ અને પીંછા જેવું સ્નેહાળું રાખવાનું પરિણાળે ડેવળ મહુરમ બને છે.

આ નવલકૃથાની વસ્તુ-સામગ્રીને સમજવા રંગલુભુનો આશ્રય લેવામાં આવે તો સ્વાતંત્ર્યની કદીખદ તવારિયેની પશ્ચાત્ કુમિકા રચાઈ જય છે, બાકી કથાના રંગમંચ પર ખડું થતું વાતાવરણ

તો પ્રેમલીની સુગંધે મધ્યમધ્યનું છે. ભદુરમને પગથે પગથે પરિમલ છે, ભદુરમને શખે શખે સૈરબન છે, ભદુરમના શ્વસન અને હલનમાં ફોરમ છે. એક કળા પેઠે તે જન્મી — અંધારે વીંજાતી ડાળખીનાં પાંડાંઓની એથે, તિમિરમાં જ પુષ્પ પેઠે તે ચિકસી, પુષ્પ પેઠે તે ચરણુને શરણું બની, પુલના ઝૂલ પેઠે તેણે જીવનને ધન્ય બનાવ્યું, ને ઝૂલ માઝક જ તે કરમાઈ ગઈ.

પ્રેમની વિલાસના સાથે બીજી ઘણ્ણી ઘણ્ણી સંવેદનાએ આ કથામાં વહે છે. તેમાં સર્વ પ્રથમ ત્યાગની આવના છે. દેશદાંત અને પ્રેમ વાસ્તવમાં તો લક્ષ્ણિતનાં જ સ્વરૂપ છે, ને લક્ષ્ણ ત્યાગની સુભિમાં જ મૂળ નાખે, વિકસે અને ઝૂલેઝાલે છે. રાજરામન અને ભદુરમ તો ત્યાગના પર્યાય નેવાં છે. અહીં ડેટલાંક જીણું પાત્રો પણ ત્યાગના સ્તરન અને સ્તોત્રની પંક્તિઓ નેવા છે. આ સર્વમાં ‘સોની તુ’ પાત્ર સમરણું વર્ણી જથું આવું છે.

લેખક પ્રેમ અને દેશ લક્ષ્ણિતના કુમકુમમાં કલમને જાયોળાને અહીં ડેવળ પ્રેમનાં સ્વસ્તિક રવયાં છે.

[૨]

આ નવલકથાનું ‘બીજુ’ એક ઉજાવવલ પાસું અત્યંત નોંધ-પાત્ર છે. અહીં લેખક ડેવળ માનવચારિયના માંગલયનું જ નિરપણ કર્યું છે, પ્રકાશને અણાયેલે છે, કાજળને કચાંય વણુંબ્યો નથી. ભદુરમ આમ તો મહેદિલની પુરી છે, ડાડાની કખનારીનું પારેવું છે, પરંતુ કચાંય વિલાસ નથી, કચાંય વિકાર નથી. ત્યાગની લફૂમાં તપ્ત બની વિશુદ્ધ બનેલા કંચન નેવા પ્રેમનું પ્રાગટથ છે. અહીં કચાંય તિરસ્કારના તાતા તડકા નથી, ડેવળ સંસ્કારની ભીતી ભીતી ચાંદની છે. અહીં કચાંય સ્વાર્થની શેતરાંજ નથી, કૃડ-કપટનાં સોગઠાં નથી, વિષમ અને વિકટ દ્વ્યારાચનાએ નથી; કરુણા અને દ્વાનાં અરણ્યાં વહે છે, દેશદાંત, સેના અને માનવતાની અમીવર્ષાં છે. અહીં

કેવળ પુણે પ્રત્યે પ્રેમભાવ છે, કંઈક પ્રત્યે કચાંય તિરસ્કાર નથી.

વિશ્વના વ્યવહારમાં નીતિ છે, અનોતિ પણ છે; દ્વા છે, કૂરતા પણ છે; સ્નેહ છે, વેરઓર પણ વ્યાપેશ છે; ખેલદિલી છે, ધીર્યા પણ છે. પરંતુ કેખક તો આહીં નીતિ, દ્વા, સ્નેહ, ખેલ-દિલી, ઔદાર્ય, ત્યાગ જેવાં માનવમૂલ્યોનું રતન રેઠે જતન કષું છે; પતનના માર્ગ તરફ જરી કેટલો આણુસારો પણ કથોં નથી.

એવું માનવમાં આવે છે કે સંધર્ષાણ વિના કથાવસ્તુનું વહેણ વહેતું નથી; આ નવલકથામાં આજાદી હાંસદ કરવા માટે ઐતિહાસિક ભૂમિકા સિવાય કચાંય સંધર્ષાણ નથી. આ કથાની પાત્રસૃષ્ટિમાં ઘસનાથકું અસ્તિત્વ જ નથી.

આ કથામાં એક સ્થળે એવું વિધાન છે :

‘માણસો કચાં રહે છે, એ અગત્યતી વાત નથી પરંતુ તેની રહેણીકરણી ડેવી છે, એ અગત્યતું છે! એક બાજુ જાતિ અને કુળનો વિચાર કરીને છું એક વ્યક્તિ પ્રત્યે ધૂણા વ્યક્ત કરું છું અને ખીજુ બાજુ હું મારી જાતને ગાંધીના અનુયાયી તરીકે એણાખાતું છું! ધૂણા-તિરસ્કાર રાક્ષસોનો, કુણ્ણા-દ્વા માનવોનો અને કૃપા-આશીર્વાદ એ દેવોનો ગુણ છે. જ્યાં સુધી ખીજો પ્રત્યે ધૂણા દર્શાવવાનો અવશ્યક મારામાં હશે ત્યાં સુધી હું રાક્ષસ રહેવાનો છું. ખીજો ઉપર દ્વા વ્યક્ત કરીશ ત્યાં સુધી હું માણસ કહેવાઈશ અને ખીજો પ્રત્યે કૃપા દાખલીશ ત્યારે હું દેવ કહેવાઈશ. હેવ જેવા કદાચ ન થનાય પણ માણુસ તો થવું જ જોઈએ.’

આમ આ નવલકથાનો કેન્દ્રમાં માનવીને ‘માનવ’ થવાનો સંદેશો કંડારવામાં આવ્યો છે.

[३]

આપણા સ્વાતંખ-સંચામના સીમાચિહ્ન સમા ટેલાક પ્રસંગોને નિરયવા જર્થા બેખડે કથાવહેણુને કચોંક કચોંક સ્ખલિત કર્યું છે; પરંતુ આ હકીકતને આ રીતે ના સ્વીકારતાં, તેના હાર્દિમાં રહેલા શુલ આશયને પામવો આવશ્યક છે.

સ્વરાજ્ય મેળવવા માટે જે તમના હતી, પરંતુ સ્વરાજ્યને સુરાજ્યમાં પલટવાની તમના છે? ઐતિહાસિક નવલકથા ડેવળ ઈતિહાસના પ્રસંગોનું સ્થૂલ દોષ્ટક નથી; પરંતુ ઐતિહાસિક પ્રસંગોનું અદ્યતન અર્થધટન છે. આ નવલકથામાં સ્વાતંખપ્રાપ્તિના ઈતિહાસ કરતાં, વર્તમાન પ્રયે કે અંગુલિ નિર્દ્દેખ છે, તેતું મહત્વ વિશેષ છે.

ગાંધી નામને વઠાવવા આજે જ્યારે સર્વત્ર વ્યાપક પ્રયત્નો છે, ત્યારે આ બેખડે ગાંધીજીએ દાખવેલાં જીવનભૂલયોનું સંગ્રહ દર્શન કરાયું છે. સ્વાતંખ-પ્રાપ્તિના પ્રયત્નોને સૌઝે ધર્મક્ષેત્ર-કુરુક્ષેત્ર તરીકે વર્ણિયા છે, પરંતુ ગાંધીજીને 'ગીતા' તરીકે આ બેખડે ઓળખાયા છે. ગાંધીજીના આચાર-ધર્મના આદેશને અહીં અનેધો ઓપ આપવામાં આવ્યો છે. આ હકીકતની પ્રતીતિ કરાવતાં આ રહ્યાં ટેલાક અવતરણો :

'માનવનું સર્જન જગવાને કર્યું છે અને જતિબેદનું સર્જન માણુસે કર્યું છે' — એમ ગાંધીનું કહેવું છે. અનું કહીએ તો હુનિયામાં એ જ ધર્મ છે : માનવતાવાળો અને માનવતા વિનાનો.'

*

'મનુષ્યને ઓળખયા વગર તેના વિશે દ્વારે તેમ ઘોલવું અને તિરસ્કાર વ્યક્તા કરવો, એ અથી વહુ મોઢું પાપ છે, લાઈ। સત્ય અને અહિંસા એ ગાંધીનો ઉપદેશ છે. સત્યાગ્રહીને આવો વ્યવહાર

શાન્તે નહીં।'

*

'ધૂણાની સાથે તુચ્છપણ', કોધની સાથે તિરસ્કાર, લુંટકાણની સાથે કોધ આવે છે. ધૂણાથી નીચે જિતરીને માણુસ રાક્ષસ બને છે. કરુણાને પગલે પગલે માણુસ દેવ બને છે.'

આવા તો અનેક વિચાર-મૌકિડો અહીં વેરાયાં છે.

આમ તો આ કરુણાંતી કથા છે, પરંતુ કથાને કરુણાંત બનાવતી નાયિકા મહુરમ સ્વયં 'ગાંધીમૂલ્યાનુ' પ્રતીક બને છે. પુણ્ય-શ્લોક વિભૂતિઓએ દાખવેલા આદર્શો ફેવળ ચલણી નાણું બને છે ત્યારે અંતે એ આદર્શો ધર્માર્થ ગયેલાં નાણું જેવાં બની જાય છે. મહુરમના મૃત્યુમાં તો પ્રેમનો પાવન ચંદ્ર-ચિતાનો અલઙ્ક છે, સુગંધ છે; તેમ જ્ઞાન ગાંધીજીએ દાખવેલા આદર્શો ચલણી નાણું રેઠે વ્યવહારમાં આવતો, તેતું પરિણામ શું આવે?

ગુજરાતી ભાષામાં દક્ષિણ ભારતની આ વિભ્યાત નવલકથા ભાષાંતર પામી રહી છે ત્યારે અવધાસીઓ માટે અનેક બારીઓ પણ તે ઉધારે છે. આપણા સ્વાતંત્ર્ય સંભાળના પડ્ધા-પડ્છંદા ગુજરાત અને દક્ષિણ ભારતમાં ફેવી રીતે વિલિન છે? ગાંધીજીના આદર્શનું વાવેતર ગુજરાતની ભૂમિકરતા દક્ષિણ ભારતમાં ફેવું થના પણ રહ્યું છે?

સ્વાતંત્ર્યના સંભાળની ભૂમિકા પ્રગટ કરતી મુનશી કૃત 'સ્વાનદષ્ટા', ર. વ. હેસાઈની 'પૂર્ણિમા', ગુણવંતરાય આચાર્યના 'લસ્માંગના' જેવી ગુજરાતી લેખકોની રચનાઓનો દક્ષિણ ભારતની કૃતિઓ સાથેનો તુલનાત્મક અલયાસ પણ સાહિત્યમાં નવીન ક્ષિતિજે પ્રગટ કરે તેમ છે.

આ નવલકથા 'આત્માના આલાપ' આમ તો તમિની ભાષામાં

આખુપણું સમાન છે. તેના લેખક શ્રી ના. ગ્રાર્થસારથિ તમિળ સાહિત્યમાં વિરલ અને વિશિષ્ટ જ્યાતિ ધરાવતા સાક્ષર છે. તમિળનાડુ રાજ્યમાં, મદુરૈ સમીપ આવેલા ‘નાઈકુડી’ નામના નાનકડા ગામડામાં ઘેરૂત કુદુંબમાં જગ્યા, ૫૨ંટુ ખાંત અને ઉદ્ધારથી તેમણે આગવી કારકિર્દી કંડારી. ભાષા અને સાહિત્યમાં અત્યંત ઉચ્ચ હાથી શક્ય એવી ‘તમિળ સંગમ પંડિત’ની તેમણે ઉપાયિ મેળવી છે.

પ્રારંભમાં પ્રાધ્યાપક તરીકે ઋથવસાય સ્વીકાર્યો, ત્યાર બાદ પત્રકારત્વના ક્ષેત્રે અંપલાંબુ. સર્જનક્ષેત્રે નવલક્ષ્યા અને નવલિકા તેમની કલમને ફાવી ગેયેલો સાહિત્ય સ્વરૂપે છે.

તેમના સકળ સર્જનક્ષેત્રમાં આ નવલક્ષ્યા ‘આત્માના આલાપ’ યથ કલાગી સમાન નીવડી છે. જ્યારે તેમની નવલક્ષ્યા ‘સમુદ્દ્રાય વિધિ’ને સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા પારિતાબિક મેળવવાનું સૌલાગ્ય સાંપડયું છે. આ અગાઉ ‘સમુદ્દ્રાય વિધિ’ નવલક્ષ્યાને અતુવાદ ‘સ્નેહ, સિમત ને સચપાં’ ગુજરાતીમાં પ્રગટ થઈ ગયો છે. આમ ગુજરાતી ભાષામાં અતુવાદિત પામતી આ તેમની ખીજુ નવલક્ષ્યા છે.

શ્રી નવનીતભાઈ મદ્રાસી દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યને દક્ષિણ ભારતની એક રૂપું વિષ્યાત નવલક્ષ્યાને અતુવાદ સાંપડે છે. આમે શ્રી નવનીતભાઈ મદ્રાસીએ ગિરા ગુર્જરીમાં દક્ષિણ ભારતની સર્વેની તમ રચનાઓને કંડારીને, ગુજરાતમાં દક્ષિણ ભારતના મીનાક્ષી મંદિરોની પરપરા સર્જી છે, આવો સારસ્વત ધર્મ અદા કરી રહેલા શ્રી નવનીતભાઈ અલિનંદનને પાત્ર છે.

આશા છે ગિરા ગુર્જરીના ઉદ્ઘાનમાં આ નવલક્ષ્યા એક આગવા લતામંડપ જેવું સ્થાન પામશે અને આપણું વાચકો માટે તે રસપ્રદ આસ્વાદ નીવડશે તો તેનો આનંદ મને વિશેષ હશે.

— કનૌયાલાલ જોશી

આ નવલક્ષ્યાતું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરવાની પરવાનગી
આપવા બદલ શ્રી ના પ્રાર્થિસારથિનો હું આભારી છું. તેમ જ આ
નવલક્ષ્યાની પ્રસ્તાવનાં ‘સ્નેહની કચારીમાં સમર્પણું’ ગુલાખ લખી
આપવા બદલશ્રી કનૈયાલાલ જેશીનો હું અત્યંત ઝણું છું:

—નવનીત મદ્રાસી

ટેલિપ્રિન્ટર પર ભળેલા છેલ્ખા તારના સમાચાર ક'રોજ કર્યા પછી પણ પણ પંદર કીટી ક'રોજ થાય એટલી જગ્યા વધી હતી. બહારગામની આવૃત્તિ અપાઈ ગયા પછી મશીન પર ચઢાવવા માટે શહેરની આવૃત્તિ તૈયાર છે, એવી માહિતી પણ ફેરમેન નાયુકુએ આપી હતી. રાતના રિપોર્ટર નારાયણ સામીએ છેલ્ખા આવેલા તારને સમાચારના ઇપમાં ગોડવી આપીને એ મેજ લેગાં કરી, સુવાની તૈયારી કરી. હોલની ઘડિયાળમાં એકનો ટકારો વાગ્યો. આટલા મોટા હોલની નીરવતાને પડકારતો હોય તેમ ટકારાનો રખુફાર દૂર સુધી પ્રસરી ગયો. નાયુકુનો અવાજ સાંલળાને મેં માથું ભાંચું કર્યું.

‘શહેરની આવૃત્તિનું પાઠું પૂરું કરીને મશીન પર ચઢાવી દિં? છેલ્ખા તારના સમાચારની નીચે વધેલી જગ્યા ભાલી જ રહેવા દિં છું, સાહેભ.’

હું નાયુકુને જવાબ આપું તે પહેલાં જ ટેલિપ્રિન્ટરમાં અડખાટ થયો. ફેરમેનને મોં મચકોડતો જોઈને હું ટેલિપ્રિન્ટર પાસે ગયો. જાંબી ગ્રયેલા નાઈટ રિપોર્ટરની મદદની આશા રાખી શકાય તેમ ન હતું. શહેરની આવૃત્તિ મશીન પર ચઢાવતી વખતે ટેલિપ્રિન્ટર પાસે હોડી જવાની રાતના તંત્રીને આવશ્યક કરતી નથી. પરંતુ પત્રકારત્વના ધંધામાં હોદ્દા કરતાં ફરજ પ્રાપ્તે વધુ જાગૃત રહેવું જોઈએ, એ મતનો હું માણુસ છું. ટેલિપ્રિન્ટર નણું મિનિટમાં જ શાંત થઈ ગયું. એલ્યુભિનિયમની કૂટપદીથી હાગળ ઝડપચો ત્યારે

ક્રાઈ અવ્યક્ત ભયથી મારો હાથ બુઝું ગયો. પહેલી પંક્તિ પરથી સમાચારની વિગત જાણ્યા પછી, થોડીક પગ સુધી હવે શું કરવું એ સ્વજયું નહિ.

‘ સડસડ વરસ વટાવી ગયેલા પ્રભર દેશસેવક, ચુસ્ત ગાંધી-વાહી તેમ જ અપરિશ્રદ્ધી એવા સર્વોદય નેતા ગાંધીરામન મદુરૈ પાસે આવેલા સર્વોદય સેવાશ્રમમાં હૃદય રોગના ફુલસાથી વહેલી રાતે ભરણું પાખ્યા છે. તેમની સમશાનયાત્રા આવતી કાલે સંને છ વાગે નીક-ગણે...’ એવા એ સમાચાર હતા.

— મારી આંદોલિની થઈ ગઈ. વીસ વરસ પહેલાં ગાંધીજી જોળથી વીંધાઈને ભરણુશરણું થયા, તે સમાચાર પર મેં આઠ ડોલમનો લેખ લખ્યો ત્યારે મારી આંદોલિની આવી જ રીતે અશ્રુલીની થઈ હતી. પત્રકારના ક્ષેત્રમાં ચૈસા કમાવાની, ક્રીતિં પ્રાપ્ત કરવાની, જીવન જીવવાની વગેરે જે તઢો છે, તેવી જ તડો અશ્રુ સારવાની અને મોઢો મેળવવાની પણ છે. ઘણ્ણું વરસોના પ્રયત્ન પછી બિસમાર્ક જર્મની એક કર્યું તેમ પાંસસોપાંસઠ દેશી રજવાડા-વાળા ભારતને એક કરવાની સફળતા મેળવનાર સરદાર પટેલનું મૃત્યુ, જેનાં ગુલાબી સ્વર્પનો નાશ પાખ્યાં છે એવા જવાહરલાલ અને વીરમૃત્યુને લેટનાર લાલઅહાદુર શાંખી વગેરે દેશભક્તોના મૃત્યુ વખતે એક દેશભક્ત તરીકે તેમ જ તંત્રી તરીકે હું અત્યંત દુઃખી થયો છું. નથી ભારતના સર્જનના ઘડતરમાં પોતાના સર્વસ્વની કુરબાની આપનારાઓને આપણી વચ્ચેથી આમ એક પછી એક વિદ્યાય દેતા જોઈને હું વ્યથિત થયો છું. ત્યાગ, ગૌરવ, દેશભક્તિ, સાહસ અને ઈશ્વર પ્રત્યે અદ્વા ધરાવનારી આવી વ્યક્તિઓને એક પછી એક વિદ્યાય દેતી જોઈને તેમ જ હોદ્દો, ચૂંટણી, પક્ષમાં લાંગ-ફ્રેડ અને અસ્થિરતાનો કાળ સામે આવતો જોઈને હું દરરોજ અનમાં વ્યથિત થતો હતો. પણ ગાંધીરામના મૃત્યુના સમાચારે તો મારા પર વીજળી ત્રાટકી હોય એવી અસર કરી.

સત્તા અને સ્વાર્થને તુચ્છ ગણુનારા આ અંતિમ માનવીએ પણ આજે ભારતમાંથી વિદ્યા લીધી છે. એક અઠવાડિયા પહેલાં જ જનકલ્યાણમાં ઓતપ્રેત થઈ ગયેલા ગાંધીરામને સર્વેદ્ય સેવા-અમભાંધી મોકલેલાં એ નિવેદનો પ્રકાશિત કર્યા હતાં. તેમાંનું એક નિવેદન સત્ત્યાથડ અને અહિંસાની લડત આપીને વિજ્ય મેળવનાર ચેકસ્ટોવિયા અગેનું હતું. એક દેશમાં ગાંધીવાદનો વિજ્ય એ શીર્ષિક હેઠળ લખેલા નિવેદનમાં આકૃમણકારેની હાર થઈ અને આકૃમણુનો લોગ થયેલાઓનો વિજ્ય થયો છે, એ પ્રતિપાદન કર્યું હતું. બીજું નિવેદન સમસ્ત ભારતમાં અભિજ્વાળાની જેમ ફેલાઈ ગયેલી વિદ્યાર્થી-અશાંતિ અગેનું હતું. આ બનાવેથી દેશ કથા માર્ગ જઈ રહ્યો છે, તેનો ઉદ્દેશ કરીને તેમણે ચિંતા વ્યકૃત કરી હતી.

મનને વ્યથિત કરે તેવાં તેમનાં નિવેદનાથી મને જે કાઈ થાકુંધણું આખાસન મળ્યું હતું, તે આખાસન આજે અડધી રાતના સમયે મળેલ આ સમાચારથી હું શુમારી રહ્યો હોઉં, એવા મેં લાગણી અનુભાવી નાયુકુના સાધ્યા હું સલાન થયો.

‘કેમ સાહેબ... કાઈ સમાચાર છે ?’

‘છે। શહેરની આવૃત્તિમાં તે અવશ્ય આવવા જોઈએ. ગાંધી-રામન ચાલ્યા ગયા. છેલ્લા તારના સમાચાર પછી બાકી રહેલી જગતમાં આ સમાચાર છાવવા જોઈએ...’

નાયુકુના વદન પર મુંઝવણું પથરાઈ ગઈ.

‘અત્યારે હોઠ વાગ્યો છે ! આપરેટર માનો ધેર ચાલ્યો ગયો છે.’

‘કાઈ વાગ્યા નાહિ, આ દશ-પંદર લીટી હું જ તોથાર કરી નાખીશ...’

‘તમારે તસ્થી ઉઠાવવાની જરૂર નથી. તમે લખી આપો. દેશને માટે જેમણે આટલું બધું કર્યું છે તેમને માટે આપણે આટલું યું ન કરીએ...તો પછી આપણે આ દેશમાં જન્મ ધારણું કર્યાનો અર્થ હો ? છેલ્લા મહાનુભાવ પણ ચાલ્યા ગયા...’

— નાયુકુના જ્વાખ્યથી મેં રાહતની લાગણી અનુભવી. વ્યથિત મને અને પ્રેર્જાતા હાથે હું છાપા માટે સમાચાર લખવા જેઠો. મારા સગા બાપના મૃત્યુ વખતે પણ હું આટલો વ્યથિત થયો ન હતો. જે મહાનુભાવને લીધે હું આ સ્થિતિએ પહોંચ્યો છું, તેમના મૃત્યુના સમાચાર લખતી વખતે મેં કેવી લાગણી અનુભવી હશે, એ વ્યક્ત કરવા માટે મારી પાસે શહેરો નથી. ગયા મહિને હું મંડૂરે ગયો ત્યારે સર્વોદ્ય સેવાશ્રમમાં જઈને એકાદ્યે કલાક તેમની સાથે ચર્ચા કરી હતી.

‘અમે બધાએ વરસો સુધી અથાગ મહેનત કરીને, ભારત-માતાના વદન પર ધણ્યા વરસોથી અદદ્ય થઈ ગયેલું હાસ્ય ફરી આણ્યું હતું. રાજુ, તે હાસ્ય આ એકવીસ વરસથી ધારે ધારે વિલીન થતું જય છે. તે હાસ્ય ફરીથી તેના વદન પર ફરકતું જોયા વગર ભરવાનો મારી ધ્રયા નથી. મારી ઉંમર થઈ ગઈ છે. તમે બધા પ્રશંસાના લેખો લખો એવું મેં ધણ્યાંધ્યું હેશ માટે કર્યું છે. પરતુ આજે હું ચિંતિત છું, એની ધણ્યાંધાં કારણો છે. અમારી અર્હિસાની લડત વખતે ફક્ત હેશને આજાદ કરવાનું ધ્યેય હતું. અને નેતા પણ એક હતો. જ્યારે આજે તો એક એક પ્રાતમાં નવ નવ પક્ષો અને નવ નવ નેતાઓ અસ્તિત્વમાં આવી ગયા છે. એ કહેવાતા નેતાઓએ અંદરોઅંદર ઝડપીને હેશને ડેટલો નિર્ઝળ બનાવી દીધો, એ જેણું છે ને ?’

‘તમે તે અદ્ભુત જમાનો જેણો છે અને આજનો જમાનો. પણ તમે જોઈ રહ્યા છો...’

‘ વ્યથિત મને જોઈ રહ્યા છો, એમ કહો.’

*

— કેટલો હું તેમને ભળ્યો હતો તે યાદ આવતાં, એક નિઃશ્વાસ સાથે એ વિચારને હું દેખનાવો દઈ છું.

નાથુડુ સમાચાર લઈને ગ્રયા પછી મેળે મરીન ચાહુ થયાનો અવાજ આવે છે. તે અવાજ નાઈટ રિપોર્ટરના નસ્કોરાના અવાજને ગળી જતો લાગે છે. આજે શહેરની આવૃત્તિ મરીન પર પોણો કલાક મોડી ચડ્યો. ડિલિવરીવાન બહાર આવીને જિભી છે. સતત હોંનનો અવાજ સંભળાય છે. ટાઈમફીપરનો અંદર આવીને પારમલ વિલાગર્મા મોટેથી બોલવાનો અવાજ સંભળાય છે. હું મારી રઘનો રિપોર્ટ લખી રહ્યો છું; મારે મુદુરૈ જવું છે. દેશભક્ત મહાનુભાવની અતિમયાત્રાર્મા સામેલ થવું છે. તેમની સાથેનો મારે છાપાના તંત્રી તરીકના સંબંધ કરતાં અગત પરિયય વધુ હતો. અતિનીકટના એક સગાની અંતિમ વિધિર્મા ભાગ લેવા જતો હોડી તેવા મન સાથે હું જતો હતો. કેટલાંય વરસોથી તેઓ મારા યુદ્ધ અને મિત્રના સ્થાને છે. વકીલનો અભ્યાસ પૂરો કરીને રાજગોપાલનું બી. એ. બી. એલ.નું પાઠિયું લટકાવીને ડાર્ટનાં પગથિયાં ધસવા કરતાં છાપાનું તંત્રીસ્થાન સંભળાને દેશ અને સમાજનું ભલું કરી શકોશ’ એવી સલાહ આપી મને આ ક્ષેત્રમાં મોકલનાર તે ગાંધીરામન જ હતો. કૌંબિક વ્યવહારમાં કે સામાજિક જીવનમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે તેમને પૂછ્યા સિવાય હું ડોઈ નિર્જ્ઞય કેતો ન હતો, ડોઈ પણ કાર્ય હાથ ધરતો ન હતો.

આવા એક માર્ગદર્શિકનું માર્ગદર્શન હવે મને ભળવાનું નથી, એ વિચાર આવતા મને હુંઘ થાય છે. જેટલી સહજતાથી માણુસ લાભનો સ્વીકાર કરી શકે છે, એટલી જ સહજતાથી નુકસાન ડયુલી શકતો નથી. પા સદી કરતાં પણ વધુ સમયના મારા સાથી ચાલ્યા

ગયા છે. તેમની ચોટ મને એકલાને જ નહીં, દેશને પણ પડી છે. શુરુ અને ભગવાનને પ્રાપ્ત ન કરે ત્યાં સુધી ભારતવાસીનું જીવન અપૂર્ણ રહે છે, એમ હું માનતારે છું. શુગેના યુગેથી ભારતીય જીવન ઉચ્ચ ક્રીટિના માર્ગદર્શકની શોધમાં જ રહ્યું છે. ભારતની કોઈ એક વ્યક્તિ માટે કે આપાય સમાજને માટે આ વાત બંધબેસ્તી આવે છે. એક કાળે ખુલ્લ મળ્યા, ત્યારાપણી તિરુવલ્લુષર મળ્યા. પછી શાંકરાચાર્ય અને છેવટે મહાત્મા ગાંધીજી અને મને ગાંધીરામન મળ્યા—આમ કોણ ને કોણ સમયે કોઈ ને કોઈ રહુદર્શક મળતા જ રહ્યા છે. ગાંધીજીને શુરુ માનીને ગાંધીરામન અને ગાંધીરામને શુરુ માનીને હું અને આ ચેઢી જીવન શુભરતા આંદ્યા છીએ. ભારતીય જીવનમાં ગંગાનદી અને હિમાલય જેવા શુરુ-શુરુપર-પરાતું તત્ત્વજ્ઞાન, એકખીન સાથે સંકળાયેલું છે તેનો વિચાર આવતાં માર્ગ રુંવાર્તાં જીલ્લા થઈ જન્ય છે.

હું જાણું છું ત્યાં સુધી ગત સૈકાના ભારતવાસીઓ આત્માને વધુ મહત્વ આપતા હતા. જ્યારે આ સૈકાના ભારતવાસીઓ મનને વધુ મહત્વ આપે છે. આત્માને મહત્વ આપતારો સમય અને મનને મહત્વ આપતો સમય — એ બન્ને વચ્ચેનું અંતર અતિ હોવાથી તે બન્નેની તુલના કરવી એ આપણી સમજશક્તિની બહારની વાત છે. આ બન્નેના સંવિકાળને ગાંધીરામને જોયો હતો. એકી સાથે ગંગાનું મૂળ અને એનો સમુદ્ર સાથેનો સંગમ નેઈએ તેમ તેમણે એ બન્ને પરિસ્થિતિવાળા સમાજને જોયો છે. અન્નેડ ત્યાગ, સત્યાગ્રહ અને ઉપવાસ આદરેલા સમયમાં પણ તે ભારતમાં જીંદ્યા છે. આગ, તોકાનો, ઝૂનામરકાથી અસ્ત થયેલા ભારતીય સમાજને પણ તેમણે જોયો છે. આત્માને મહત્વ આપીતે જીવનારા ભારતવાસીઓના શુસ અંતરે પણ તેમણે જોયો છે. છર્છાએ — આશાએ પરિપૂર્ણ ન થતાં હુંઘી થતાં માણુસોના સમાજને પણ તેમણે જોયો છે. આમ બન્ને પરિસ્થિતિવાળા સંવિકાળને જોનારનો છતિહાસ લખીને હુનિયા આગળ

મૂકવાની મારી છચ્છા છે, પરંતુ મારી એ છચ્છા અત્યાર સુધી ઝળા નથી.

સાત વરસ પહેલાં મદ્રાસમાં રાજી હોલમાં ગાંધીરામનની ષષ્ઠિપૂર્તિ ઉજવાઈ ત્યારે મેં તેમનું જીવનચરિત્ર લખીને પ્રસિદ્ધ કરવાનો મારો વિચાર તેમની સમક્ષ રજૂ કર્યો. તેમણે સિમત કરી માથું ઢુણ્ણાપ્યું. સંમતિ આપી નહિ.

‘મારા પર તને ભાવ હોવાને કારણે તું આ કાર્ય કરવા તૈયાર થયો છે, રાજુ ! માણસ હુનિયામાં જીવે છે ત્યાં સુધી તેનું જીવન પૂરું થતું નથી. જીવંત વ્યક્તિનું જીવનચરિત્ર લખાય ત્યારે સત્ય ધરનાઓ કરતાં કલ્પનાને વધુ પુષ્ટિ આપવામાં આવે છે. હું મારી રોજનીશી નિયમિત લખું છું. મારી હૃદાતીમાં મારું જીવનચરિત્ર લખવાની તને ના પાડું છું, તેનાં ભીજાં કારણો પણ છે. જે ભાવથી તું અને દેશ મારા ત્યાગને મૂલવવા છુંછો છો તેમ હું પણ કેટલીય ન ભૂલી શકાય એવી વ્યક્તિઓનો જહેરમાં આભાર માનવા છબ્બઠો નથી તેવી ઘણી વ્યક્તિઓ મારા હૃદયમાં સમાચેલી છે. જેમ તું અને મારા ભીજાં પ્રેમીજનો મારો આલાર મનો છો, તેનો મારે સ્વીકાર કરવો અને સાથે સાથે વળતો મારે પણ એવા કેટલાંકનો આભાર માનવાનો છે. આ સાડ વરસ કુંડાંકભીલાની મોહમાયા રાખ્યા વગર વિતાવ્યા બદલ તમે લોકો મને ‘હેશલક્ત સંન્યાસી’ તરીકે આપ્યો છો અને મારી પ્રશ્નાંસા કરો છો. મને દુવાવસ્થામાં જ સંન્યાસી બનાવનાર એક ભારતમાતા જ નહોતી; બીજુ પણ એક હતી. આથી વધુ હું તને અત્યારે કહી શકતો નથી, એ માટે રાજુ, તું મને માઝ કર. આ દેશમાં ગંગા અને હિમાલય છે ત્યાં સુધી ચિરાણન રહીને બધું જોવાની હું આકંક્ષા સેવું છું, પરંતુ તે શકાય નથી. એક દિવસ મારે પણ જવાનું છે. આ દેશને વધુ જોવાની આકંક્ષાવાળા, મારા કરતાં વધુ ભાગ્યશાળા એવા

મહાત્મા ગાંધી પણ ચાલ્યા ગયા. તો પછી હું હોણું? એક નવલક્ષણના નાયક કરતાં વધુ સુંદર જીવન હું જયો છું—આત્માથી જયો છું, એ જ વાત અગત્યની છે. આત્માના સાદને માન આપીને જીવનારા-ઓમાંને હું કદાચ છેલ્ખો માનવ છું; મારા ગયા પછી, મારી રોજનીશી શાધીને મારું જીવનચરિત્ર લખવાનો અધિકાર હું તને આપું છું. પરંતુ અત્યારે તો એ વાત અહીં જ કૂલી જ.

તે વખતે તેમને વધું આગ્રહ કરવાની મારી ધ્રયા ન હતી. ત્યાર પછી તેમને મળીવા માટે એકાદમે વખત આશ્રમ ગયો. ત્યારે મેં તેમને પૂછ્યું તો એનો એ જ જવાબ મળ્યો, પરંતુ તેમના હૃથાતીભાદ તેમનું જીવનચરિત્ર લખવાની મને અનુમતિ મળી હોવાને કારણે મેં ગૌરવ અને સત્તેષ અનુભબ્યાં.

તે જીવનચરિત્ર લખીને મન તૃપ્ત કરવાની તક હવે આવી છે, તેમના સુધ્યાનું દુઃખ સહન થઈ શકે તેમ નથી. પરંતુ તે દુઃખમાં તેમનું જીવનચરિત્ર લખી શકીશ, એટદ્વારા મને આશ્વાસન હતું. જલદી મદ્દરૈ જવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. અત્યારે ટ્રોનનો સમય નથી. સ્વારે એક્સપ્રેસ પછ્યું તો રાતના દશ વાગે મદ્દરૈ પહોંચ્યું. મારાથી અંતિમકિયામાં ભાગ લઈ શકાય નહિ. સ્વારે વિમાનમાં મદ્દરૈ જઈ, ત્યાથી ડેઈ મિત્રની કારમાં જઉં કે પછી માર્ગલભ જઈ મારી કારમાં સ્વારે ચાર વાગે નીકળું, એવો વિચાર કરતો હતો.

ફેરભેને શહેરની આવૃત્તિની પહેલી નકલ લાવીને મેજ પર પાથરી. જિડી નજરે તે જોઈ ગયો. પછી એર-લાઇન્સની કંપની પર હૈન કર્યો; પણ એંગેજ આવ્યો. આથી હું જ સામે આવેલ એર-લાઇન્સની ઓફિસમાં ઇન્હે મળવા નીકળ્યો.

ત્રણ વાગ્યા હતા. માઉન્ટરોડ સ્ક્રમ્સામ હતો. ચોક્કિયાતનો રેન મારબાનો કે શાક માર્કેટ જતા એકાદ ગાડાનો અવાજ આવતો હતો. સરકારી મિલકતમાં આવેલાં વૃક્ષોમાંથી કાગડાઓના અવાજ સંભ-

જાવા લાગ્યા. પૂર્વી તરફથી આવતો સસુદનો ઠંડો પવન મેળે સ્પર્શ કરતો હતો.

‘મહુરૈમાં ડોઈ એક મોટી વ્યક્તિતું’ આવસાન થયું છે. તેમની સમશાનયાત્રામાં ભાગ લેવા માટે અધાનો અને અન્યગણ્ય વ્યક્તિત્વોનાં નામ વેઈટિંગ લિસ્ટ પર છે. દિલ્હીના રાતના પ્લેનમાં એ નાયખ અધાનો, અને ચાર એમ.પી. આવે છે. સવારે બિપડતો મહુરૈના પ્લેનમાં તેમને માટે વ્યવસ્થા કરવાની છે. અહીંથી જનાર દ્વારા વ્યક્તિત્વોનાં નામ તો વેઈટિંગ લિસ્ટ પર છે. શું કરવું તે સમજાતું નથી’ – કહી એર-લાઈન્સના ખુંઝિંગ કલાર્ડ દિલ્હીરી વ્યક્તિ કરી. વેર જઈને કારમાં જવાનો મેં નિર્ણય કર્યે. કારમાં અગિયાર વાગે મહુરૈ પહોંચ્યો જવાશે. મહુરૈથી એક કલાકનો રસ્તો છે. આમ બાર વાગે હું આશ્રમમાં હોઈશ.

પછી એદ્દિસમાં આવીને કેટલાંક વૃત્તાંત લખ્યો મેજ પર મૂક્યાં. પછી વેર હૈન કર્યો. ઘણા સમય સુધી ઘંટડી રણુકચા કરી. અર્ધ-અગૃતાવસ્થામાં પત્નીએ હૈન ઉપાડી વાત કરી.

‘રામુ હોય તો તરત કાર લઈને અહીં આવવાનું’ કહે. તાકીએ મહુરૈ જરૂર છે.’ – મોટા દીકરાને કાર સાથે આવવાનું પત્નીને કહ્યું. પછી ટેલિફોનનું રિસીવર મૂક્યાને મેં જાસ્તું જોયું.

‘મહુરૈ જવાના છો, સાહેય? હોઈ ખાસ સમાચાર છે?’ આંચા ચોળતા સામે જલેલા નાઈટ રિપોર્ટર પુછ્યું. મેજ પર પડેલું ચેપર લઈને મેં તેને બતાવ્યું અને કહ્યું, ‘મિસ્ટર નારાયણ-સામી! સવારે સંપર્ક અધિકારી આવે તો વી.આઈ.પી. સાથે સીટી રિપોર્ટરને મોકલીને બાકીની બધી વિગત લઈ આવવાનું મેં કહ્યું છે, એમ કહેને. હવે જીવિષમાં તમિળનાડુમાં આવી મહાન વ્યક્તિ જન-મશે નહિં કે મરશે પણ નહિં.’

‘આ તમારે કહેવું પડે? ખરેખર તે મહાન...’

વળતું નારાયણસામીએ કહ્યું. ત્યાં તો રાતના ચોકિયાતે આગ્રાંશુમાં કાર આવી ગયાની ખખર આપી. રજ લઈને હું નીકળ્યો. બેર લઈને જરૂરી વસ્તુઓ બેગમાં જોડવી. ધાદ રાખીને ડુમેરા પણ લઈને હું નીકળ્યો.

‘ત્રણસે માઈલ કરતાં વધુ તમે એકલા ઝાઈવ કરી શકશો? જરૂર હોય તો રામનને પણ સાથે લઈ જવ. એ દિવસ જ છે ને?’
પટનીએ કહ્યું.

‘કોલેજ ખગડશો. તેની જરૂર નથી. કદાચ એ દિવસ કરતાં વધુ
પણ થાય’ – કહી તેની વાતને અસ્વીકાર કરીને હું નીકળ્યો.

કાર ચેંગલપટુ આગળથી પસાર થતી હતી ત્યારે સડકની એક
બાજુએ સ્થંભ પર ત્રિરંગી ધ્વજને અડધી કાઢીએ ઉતારેલો મેં
જેયો. તેની નીચે ડેટલાક કારીગરો કાળા પણી ધારણ કરીને ટેલે
વળીને જીબા હતા. આટકી વહેલી સવારે આ સમાચાર એ ગામમાં
કેવી રીતે પહોંચી ગયા હતો, એ મને સમજયું નહિ.

વીરમૃગમાં રસ્તાની એક બાજુએ આવેલ પેપરના સ્ટોલમાં
‘તમિજનાડુના ગાંધીની ચિરવિહાય’ એવા સમાચારવાળું એક તમિજ
રાષ્ટ્રીય દૈનિક દીવાલ પર લટકાવેલું મેં જેયું.

ત્રિચિમાં સાંકે એક મૌન સરધસતું આયોજન કરવામાં આવ્યું
છે, એવું લખાણ ગણેશના મંદિર પાસેથી પસાર થતી વખતે સુપ્ય
સડક પર લખેલું મેં જેયું. જ્યાં જેલ ત્યાં ત્રિરંગી ધ્વજ અડધી
કાઢીએ ફરદ્દતા હેખાતા હતા. એક ખાદીના અંગરખાવાળાએ શાંતિ-
પૂર્ણક હાથ લાંબો કરીને મારી કાર થોબાવી. મારી કપડાં ખાદીના
નોઈને મારી તરફ ખાદીની એક કાળી પણી અને ટાંકણી ધર્યાં. તે
લઈ અંગરખા પર બરાવી હું આગળ વધ્યો.

મદુરે પહોંચતાં પહોંચતામાં તો સાડા અગિયાર થઈ ગયા.
આખા મદુરે નગરમાં શોકની બેરી લાગણી પ્રસરી ગઈ હોય એવી

નિસ્તરખંડતા જણ્યાઈ. હડતાકને લીધે દુડાનો બંધ હતી. રસ્તાએ સુમસામ હતા. બધી દુડાનો બંધ ઢોવાથી મહામુસીઅતે માળીના ધરનું સરનામું મેળવીને છું તેને ત્યાં પહોંચ્યો. ત્યાં જિલ્લા રહીને શુલાખનો હાર બનાવડાવીને મેં અરીધ્યો. તે નેતા જીવંત હતા ત્યારે શુલાખનો કે ખીંબં ડાઈ પણ ફૂલેનો હાર લઈને આશ્રમમાં જવાની ડાઈની હિંમત ચાલતી નહિ.

‘ભારતમાતાને દરરોજ પહેરાવવા માટે મેં અહીં પંદરસો શુલાખના રોપાએ રોપ્યા છે’— એમ તેઓ પોતાના આશ્રમના વિદ્યાર્થી, વિદ્યાર્થીનીએ માટે વારંવાર કહેતા. એકેએક આશ્રમવાસીએ ને શુલાખના રોપાએ તરીકે કાષ્યમય લાષામાં વારંવાર એળખા-વતા ત્યારે છું અત્યંત આર્થી પામતો. આજે પહેલી જ વાર છું તેમને પહેરાવવા માટે હિંમત સાથે શુલાખનો હાર લઈને જાઉં છું. પછાત ડોમનાં શિક્ષણ અને જીવનવિકાસમાં સતત રચ્યાપર્યા રહેતા એ નેતાને ડાઈ હાર પહેરાવે કે તેમનું સન્માન કરે એ પ્રત્યે તેમની નાપસંદગી વ્યકૃત કરતા. હારની પાછળ થતા ખરીના પૈસા તેઓ પછાત ડોમનાં ખાળું ના શિક્ષણુક્ષણમાં આપવાની હંમેશાં માગણી કરતા.

મહુરેથી સેવાઅમ સુધીના આખા મર્ગમાં માનવમહેરામણુ જિલ્લાથી હતો. ડાઈ પગપાળા, ડાઈ કારમાં, ડાઈ લ્પમાં તો ડાઈ બસમાં મૌન ધારણુ કરી જતા હતા. બધાનાં અંગરખાં પર કાળા-પદ્ધી, ચહેરા પર શોકની ઘેરી લાગણી-નાણું બધાં દુઃખમાં દૂસી જયાં હોય એવું લાગતું હતું. આશ્રમની બહાર કાર જિલ્લી રાખીને, હાર હાથમાં લઈને છું અંદર દાખલ થયો. ત્યાંનું શોકમય વાતાવરણ જોઈને મને પણ રડવું આવી જશે, એમ લાગ્યું. યુવાન વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થીનીએ વડની નીચે ટોળે વળી જિલ્લાં હતાં. લાગણીવિશ બનીને ડેટલાંકને કુસકે ને કુસકે રડતાં જોયાં. ગ્રેમની કાગણીથી માણુસ નાને ખાળક ખની જય છે, એ જોઈને છું શવિત થઈ ગયો. આટલાં

અધિંનાં હેઠાંને અત્યંત કરુણ આકાંક્ષ કરાવનાર ભૂત્યુની શક્તિની હું ક્રદ્યના પણ કરી શક્યો નહિ. ભૂત્યુએ તેને કરાળ પંજે ઉગાયો ન હોત તો, એવું મને થયું.

રહસ્યમય સિમત કરતાં જણે નીંદામાં ચોકી ગયા ન હેઠ એવો તેમનો અહેરો હારેની વર્ણે જણાતો હતો. તેમની ચોપાસ જિબેલા માણુસો જણે ચોતાનું હલનયલન ભૂલી ગયા હોય, એવા જડ બની ગયા હતા. માથાની એક તરફ એક માણુસ ચીતાનું પારાયણ કરતો હતો તો ખીજુ બાજુ ખીજે તિરુખાચકમનું વાંચન કરતો હતો. અગર-અતીઓ ચળગાવી હતી. નતમસ્તકે માણુસો આવતા હતા, હાર પહેરાવતા હતા. નમન કરતા હતા. અને પાછા ફરતા હતા—કેટલાંક હૈયાફાટ રડતાં હતાં તો કેટલાંક હૃદયમાં રડતાં હતાં. આશ્રમમાં તેમના અંડમાં પ્રવેશતાની સાથે જે ‘સત્યાગ્રહ એ દરેક કાળમાં પ્રશ્ન હથિયાર છે. સત્યાગ્રહી કદી હારતો નથી’—ગાંધીજીના ઝોટાની નીચે લઘેક્ષા આ વાક્યો નજરે પડ્યાં. આજે જ તે વાક્યોનો અર્થ-ધટન વિસ્તરતો જણ્યાયો. તેમને હાર પહેરાવી, ચરણુરૂપર્શ કરી હું બાજુએ જિબો રખ્યો ત્યાં મારા કાને ‘હવે આપણે કચારેય ફરી મેળ-વીએ નહિ એવા નેતાએ આપણે યુમાવી રખા છીએ’—પવિત્ર હૃદ્યે ધીમેથી બોલાયેલા એક અગ્રગણ્ય નેતાના શહેરો મારા કાને પડ્યા. પ્રધાનો, અગ્રગણ્યો, દેશભક્તો, શિક્ષણુશાસ્કીએ, એક પછી એક આનિને હાર પહેરાવી નતમસ્તકે એક તરફ જિબા રખા. મેં સંક્રાચ સાથે કેટલાંક ઝોટા પાડ્યા.

સાંકે પાંચ વાગે આશ્રમના એક ખૂબુમાં અર્જિનસ-સ્કાર થયો. ધ્યાન પહેલાં તેમણે વ્યક્ત કરેલી ધર્મા મુજબ આશ્રમમાં છેલ્લા દાખલ થયેલા એક નાના અનાથ બાળકે તેમને અર્જિનદાહ કર્યો. એક શોકસાંભા કરાઈ. કર્યાના પવનના સુસવાયા, સુખણના સુગર્ધવાળા અર્જિનદાહના ધૂમાડા, અને દુઃખની ઘેરી લાગણી વર્ણે આશ્રમની

ભાગાચ્છાચે વૈષણવજનતું ગીત ગાયું અને રધુપતિ રાધવે રાજ-
રામની ધૂન જગાવી.

તે દિવસે સુર્યાસ્તની સાથે ત્યાં એક સદી પૂરી થઈ. મહાતું-
ભાવના અંગત મંત્રી નારાયણુરાવને મળોને તેમની ડાયરીની માગણી
કરવાતું તે રાતે શક્ક ન હતું. બીજે દિવસે સવારે પણ અતુકૃતતા
પ્રાપ્ત ન થઈ. બ્યોરે નારાયણુરાવને મળવાની તક મળો.

‘મહાતુંભાવે ધણી વખત કલ્યાનું મને યાદ છે. પરમ દિવસે
પણ તેમણે ડાયરી લખ્યા છે. સમય મળતાં તે બધી શાખાને તેમને
આપીશ, એ દિવસ રોકાઈ જવ. મહાતુંભાવતું જીવનચરિત્ર બહાર
પડે તે માટે હું તમારા કરતાં વધુ આતુર હું’—નારાયણુરાવે કહ્યું.
તેમના કહેવા સુઝાય એકાદશે દિવસ આશ્રમમાં રહેવાનો મેં નિર્ણય
કર્યો, મહાતુંભાવ હ્યાત હતા ત્યારે તેમનું જીવનચરિત્ર લખવા માટે
મેં જ્યારે જ્યારે વાત કરી હતી ત્યારે ત્યારે આજુમાં ઊભેલા તેમના
અંગત મંત્રીને તેઓ હસતાં હસતાં કહેતા, ‘નારાયણુરાવ ! હું
બ્યુલ ન કરું તો પણ ડાયરી પર સંપૂર્ણ હક આમનો જ છે.’

‘રાજુ અત્યારે પત્રકાર છે, પણ વક્તીલતું લખેલ છે. ડાયરી
ને તેમને નહિ આપે તો તે તારા પર કેસ કરે પણ ખરા, ધ્યાન
રાખજો !’—એવી પણ એક વખત મહાતુંભાવે નારાયણુરાવની મળક
કરી હતી.

બેન્ટ્રણ દિવસમાં નારાયણુરાવે મહાતુંભાવની આખી ડાયરી—
તેઓ મર્યાના થોડા સમય અગાઉ લખેલી ડાયરી સુધ્યા—મને સુપ્રત
કરી. તેમનો કયા શબ્દોમાં આભાર માનવો એ મને સુજ્યું નહિ.
મદ્રાસમાં પાછા ફર્યા પછી ઓફિસમાં એક મહિનાની રજ મૂકી.
અને મહાતુંભાવ ગાંધીરામની ડાયરીમાં દૂખી ગયો. તેમનું જીવન-
ચરિત્ર સત્યાગ્રહીઓ માટે ગાંધીયુગતું માર્ગદર્શિન બની રહે તેવું
મહાકાંઠ બનશે, એવું મને લાગ્યું. સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે

અશ્રૂમેલાઓનો સમય અને આ આદી બોગવનારાઓનો સમય એ બંનેનો આ મહાકાળ્યમાં સમન્વય થાય છે. તેમની જે વાતોથી દુનિયા અનભિસ છે એવી વાતો અને તેમને ત્યારી અનવાની પ્રેરણું આપનાર ખીજ એક ત્યાગીતી વાત મહાનુભાવના જીવનચરિત્રના આ મહાકાળ્યથી પ્રકાશમાં આવશે. તેમના જ સ્વસુખે કહેવાતી શૈક્ષિકનો પટ પામેલું આ જીવનચરિત્ર એક નવલકૃત્યા કરતાં વધુ દુચિકર થશે. તમે જરૂર તે દર્શિકોણુથી વાંચશો તો પણ જીવનચરિત્રની શૈક્ષિકમાં લખવા કરતાં વાર્તાઓ લખું એ મને વધુ હીચિત લાગ્યું. મહાનુભાવે તેમના સમસ્ત જીવન દરર્થ્યાન ડેઈના પ્રત્યે તિરસ્કાર કર્યો નથી. તેમ જ ડેઈનું બૂરું કર્યું નથી, આથી એક સમયે તેમનું જીવનમાં અહિત કરનારાઓ માટે પણ કઢક લાખા ન વાપરવી જોઈએ. આ જીવનચરિત્ર વાર્તાની શૈક્ષિકમાં લખવાનું આ પણ એક કારણ છે. ‘આજે અસંપ્રય માણુસો મારો આલાર માને છે ત્યારે જેણું મારા જીવનને વળાડ આયો તેનો વળતો આલાર માતું છું.’ એ શાખદો તેમણે વારંવાર વાપર્યા હતા. એવા મહાનુભાવની આ કથા છે. એક સદીના સાક્ષી એવા ચત્ય, નિષ્ઠામય જીવન જીવી ગયેલાનું જીવનચરિત્ર લખવામાં મારે મારી સમસ્ત શક્તિ ખર્ચી નાખવી જોઈએ, સંભના સમયે સેવાશ્રમમાં પ્રેમાળ વિદ્યાર્થીઓ સાથે જોખિ કરતા હતા એ મહાકાળ વડલાની નીચે બેસીને આ વાતની શરૂઆત કરું છું. આ માટે મદ્રાસ જઈ, ત્યા થાડાડ દિવસ રહી, પછી એક અહિનાની રજ લઈને ફરી અહીં આવ્યો.

મે મહિનાતું પ્રથમ સપ્તાહ હતું. ચિત્રે ઉત્સવનો આનંદોદ્ધાસ અત્યારે મહુરેમાં નથી. ઉત્તર ચિત્રે શેરીમાં અંધારું છવાઈ ગયું છે. કોઈ કારણું વશાત્ મુનિસિપાલિટીના દીવાનોએ આંખો મીંચી દીધી છે. કોઈ એક ગરીબ બાળકને જાંધાડવા માટે હાલરકું ગાતો હોય એમ એક વણુકર કુગઢુગિયું વગાડતો વગાડતો અલિલભરસાણું માદી રાગમાં મહુરેના વીરની ગાથા લલકારતો હતો. મીનાક્ષી મંદિરની દીવાલ સાથે અથડાઈને તે ગીતના લયંકર પડ્ધા પડતા હતા. તે દીવાલને અહીને આવેલ બ્યાંધી ચામાની નારિયોનાં લીલાં પણ્ણોમાંથી સુક્તા, મહુર અને સુખદાયી પવન લહેરાતો હતો. તે દ્વિવસે એટલે ૧૯૩૦ના મે મહિનાની સાતમી તારીખે વાચનાલયમાં અગ્રયની એક સલા મળી હતી.

દીવાલની સામે મેડા પર આવેલા તિણક રાધ્ય વાંચનાલયના અંડમાં હજુ દીવો ઓલવાયો ન હતો. મેડાની રવેશીમાં ડેટકાક માણુસો કોઈના આવવાની રાહ જોતા જિલ્લા હતા. પણ્ણિમ ચિત્રે શેરી અને ઉત્તર ચિત્રે શેરી જ્યાં અળ છે ત્યાં વળાંક પર આવેલી એક હોટલના આંગણુંમાં ખાટલા ઢાળાને પહેલા કામ કરનારાએ બદ્ધારામાં જિંધ ન આવવાથી ગામચર્ચ કરતા હતા. વાંચનાલયની રવેશીમાં જિલેલાએ જેની રાહ જોતા હતા તે રાખરામન અન્નકુળિ મંડા પની પાછળ થઈને વાંચનાલયમાં આવ્યો ત્યારે સાડા અગિયાર થઈ ગયા હતા. તેના હાથમાં મદ્રાસમાંથી પ્રગટ

થતું સ્વદેશીમિત્રનું ગઈ કાલતું છાપું હતું. સીડીના લાગમાં અંધારું હતું. છ ફૂટ જીંચો રાજરામન ખગ્લાની પાંખ જેવાં સફેદ અને સુચણ કપડાં પહેરીને સીડી ચઢ્યો ત્યારે જણે અંધારામાંથી વીજળા પસાર થતી હોય એવું લાગ્યું. રાજરામન ઉપર આવ્યો એટલે ત્યાં રવેશીમાં જીલેલા બધા અંદર આવ્યા. સીડી અને મેડાની વચ્ચેતું આરણું રાજરામનના અંદર આવતાંની સાથે જ બંધ થયું. જમીન પર બિછાવેલી રોતરંજી પર મિત્રોની વચ્ચે તે એઠો. હવે તે દીવાના પ્રકાશમાં બરાબર હેખાતો હતો. તેની જીચાઈં, સુંદરતા તેમ જ આકર્ષણું તેના હેખાવને અનુરૂપ હતાં. ખીલેલા ગુલાબ જેવી લાંખી સુંદર આંગળીઓ વડે તેણે સ્વદેશી મિત્રન છાપું વાંચવા માટે એલાયું ત્યારે બધાની આંખો. તેના તરફ સ્વિધર થઈ ગઈ. રાજરામન છાપું વાંચે તે પહેલાં,

‘તું જણે છે, રાજ ? ગ્રાઇસર સેમ્યુઅલ છેવટે તે ફૂલસામીને ધર્મપલદે કરાવીને જ જ પ્યો. ગઈ કાલથી ડોકેજના હાજરીપત્રકમાં તેણે નામ બદલીને જેન ફૂલસામી લખાયું છે’ તેને વીટળાઈને એઠેલા ખુલ્લોમાંથી એક સ્થાનિક મિશન ડોકેજમાં બનેલા એક બનાવની વાત કરી. તે સાંભળાને રાજરામનને ગુસ્સો આવ્યો.

‘ડોકેજની તેમ જ ગોરાઓની ખુશામત કરતા એ સેમ્યુઅલની અછી વાત ન કરવા માટે મેં તને કેટલી વાર કણ્ણું છે ? આ હેઠમાં આ પેઠીને ફૂલત એક જ પલદે કરવવાની તાત્કાલિક જરૂર છે. કોડાને ગુલામીના ધર્મમાંથી સ્વતંત્રતાના ધર્મની દીક્ષા આપવી જેઈએ. આ કાર્ય મહાત્મા ગાંધી કરી રહ્યા છે. પાપિઓથી તે સહન ન થતાં પરમ દિવસે તેમને ડેદ કર્યા. લાંખીચોડી કર્યા વગર તેમને જેલની સજ પણ ફટકારી દીધી’ કહી રાજરામને સ્વદેશીમિત્રન વાંચવા માંડયું. તેની આંખોમાં તેજ અને સત્યનો અકેશ હેખાતો હતો. સ્વદેશીમિત્ર પકડેલી તેની હથેલીઓ કુમકુમ જેવી હતી.

આણીદાર નાકની નીચે હેખાતા રતૂમડા અને પિસાતા હોઠ ડેઈ પણ કામ મૂરું કરવાની તેની દફ્તા વ્યકૃત કરતા હતા.

પશ્ચિમના ગોપુરમ પાસે આવેલી ફંડની ઓફિસમાંથી બારના ટકારા સંભળાયા, રાજરામન આગળ શું એથે છે, એની રાહ જોઈ રહેલા બધાએ તેની સામે જોયું. રાજરામન સિવાય બીજી ચારમાંથી એક સુત્તિરુલઘ્યન શાળાને શિક્ષક હતો. ગુરુસાભીની પાંડિય વેલ્ટાર શરીરમાં દરળુની દુકાન હતી. સુંદરરાજન અને પળનિયાડિ એ બંને ડોલેજના વિદ્યાર્થીઓ હતા. રાજરામન પણ થોડાક મહિના પહેલાં ડોલેજમાં તેમનો સહપાઠી હતો. દેશનો સાદ સંભળાને તેણે ડોલેજને તિલાંજલી આપ્યાને બહુ દિવસો થયા ન હતા. એક, એ.ના બીજી વરસમાંથી અભ્યાસ મૂકી છીને તે દેશસેવાના યજ્ઞમાં જોડાયો, એ તેની ભાને પસંદ પડ્યું ન હતું. ભરજુવાનીમાં નિધિવા બનેલ તેની ભા પોતાના એકના એક કુળદીપિકને તેનું મન હુલાય એવો ઠપકો આપવા સમર્થ ન હતી.

‘રાજી, તારે ડોલેજ છોડી દેવી જોઈતી ન હતી’ કહી તેની ભાએ ડોલેજનો અભ્યાસ મૂક્યા દેવા બદલ દુઃખ વ્યકૃત કર્યું ત્યારે ‘એક બાળકને જન્મ આપનારી તું આવી ચિંતા કરે છે, તો ભા ! કરોડાને જન્મ આપનારી જનેતાને કેટલું દુઃખ થતું હશે, એનો તે વિચાર કર્યો છે ?’ એવો જવાબ તેણે આપ્યો હતો. આનો જવાબ ભા દીકરાને આપી શકી નહિ. તેણે દીકરાને એના રસ્તે જવા દીધ્યો. રાજરામનને અતુસરીને ડોલેજના અભ્યાસને તિલાંજલી આપવાતું વચ્ચન આપનાર સુંદરરાજન અને પળનિયાડિ બંનેએ ડોલેજનો ત્યાગ કર્યો નહિ. સ્વદેશીમિત્રન છાપું વાળાને મૂકતાં રાજરામને તે બંને તરફ જોઈને પૂછ્યું, ‘તમે બંને કચારે ડોલેજ છોડવાના છો ?’ તે બંનેએ એકબીજીની સામે જોયું. સુંદરરાજને પ્રથમ જવાબ આપતાં

કહ્યું, ‘ ફાધર ખૂબ કડક છે. ગમે તેમ કરીને એ વરસ વિતાવી એક વાર લો કોલેજમાં દાખલ થઈ જ કહે છે. એટલે વિચાર કરું છું...’

‘ હીક ! તારું ભાવિ જિજળું નથી. તું વકીલની જમાતમાં રહીને શુલાભીમાં જ સર્વડવાને લાયક છે. ’

વકીલ બાપાના ડરથી સુંદરરાજનને પીछે હઠ કરતો જોઈને રાખરામન શુસ્તે થયો. બીજે પળનિયાર્ડિ જવાબ આપે તે પહેલાં જ તેનો જવાબ કેવો હશે, એનું અનુમાન તેણે કરી લીધું. પળનિયાર્ડિના બાપુજી જસ્ટિશ પક્ષના હતા. ડૉ. નાયરને ભગવાન માનીને જોરાઓના શુણુગાન કરનારા તે હતા. પળનિયાર્ડિ પણ પોતાને સાથ નહિ આપે, એ રાખરામનને સમજાઈ ગયું. પરંતુ તે પોતાનો વિચાર બદલવા તૈયાર ન હતો.

‘ સુંદરરાજન વકીલ થને. તારા બાપા સરના ઈલાજાયની તપસ્યા કરે છે. એમનો હીકરો દેશની આજાદીમાં ભાગ લે, એ તેમને ગમે નહિ. કેમ, પળનિયાર્ડિ...મારું કહેયું બરાબર છે ને ? ’

‘ હું અહીં આવું છું, એ મારા બાપુજી જાણુતા નથી’ પળનિયાર્ડિએ કહ્યું ત્યારે રાખરામનને અત્યંત શુસ્તો આવ્યો.

‘ જાણુતા નથી ? સરસ ! તમે ખંને વેર જઈને ધોતી કાઢી નાખી, સાડી પહેરી કોલેજમાં જણો. ધોતી મરદો માટે છે. તમે એ પહેરો તે ધોતી માટે શોભાસુપદ નથી.’ રાખરામનનો શુસ્તો જોઈને ખંને ભિન્ના કાઈ પણ બોલ્યા વગર એસી રહ્યા. થાડી વાર પછી, સમય થઈ ગયો. છે જણ્ણાવી ખંને ધીરેથી સરકી ગયા. સુત્તિરુલ્લઘન અને શુરુસામી રાખરામન કહે તે કરવા તૈયાર હતા. વેર જવાનો સમય ન હોય તો તેઓ રાખરામનની સાથે સૂઈ રહેતા.

સુંદરરાજન અને પળનિયાર્ડિના ગયા પછી તે નજ્હેએ કાર્યક્રમ ધર્યો શરૂ કર્યો. રાખરામન અન્નકુળિ મંડપ શરીમાં રહેતો હતો. અને મહાત્માના આગળના ભાગના ખંડમાં જ તિળક રાષ્ટ્રીય વાંચના-

લય અલાવતો હતો. વાંચનાલયમાં અડધી રાતે પણ ગરખડ થતી હતી અને વંદેમારતમ્ જેવાં ગીતો ગવાત્તા હોવાથી, ગુસ્સે થઈને મકાન-માલિકે મકાન ખાલી કરવાનું કહેવાથી રાજરામને મકાન ઉત્તર ચિત્રે શરીરમાં મેડા પર બદલ્યું હતું: આ મકાન લાડે રાખ્યાને ચોડાક દિવસ થયા હતા. મકાનની નીચેના ભાગમાં તેમ જ આજુ-ખાનુમાં ડાઇ રહેતું ન હોવાથી ત્યાં ગમે તે સમયે મિત્રાને એકઢા થઈને ચર્ચા કરવાની અનુકૂળતા હતી. દાદરાની નીચેની જગામાં સોટું ચાંદી રસવાની દુકાન હતી. તે દુકાનનો માલિક રતનબેલ સોની ગાંધીજીનો અનુયાધી હતો. તેમણે જ આ જગ્યા અતાવી હતી. મેડાને દાદર સીધી શરીરમાં પડ્યો હોવાથી આ નવા મકાનમાં ગમે ત્યારે જવાઓવવાની અનુકૂળતા હતી, તેનું ભાડું દશ રિપિયા મિત્રા-માંથી ઉધરાવી લેવાનું તેમણે નક્કી કર્યું હતું. નવા મકાનમાં અડધી રાત સુધી ચાલેકી આ પહેલી માર્ટિંગ હતી. આ મકાનની પાછલી તરફ નાની પાળવાળું ધાખું હતું, આ ધાખું બાજુની એક નંબરની શરીરના મેડાવાળા મકાનને આડતું હતું. તે તરફના મેડાના ખંડમાંથી મોડી રાત સુધી વીણુના સુમધુર સૂર સંભળાતા હતા. ઇંડ ઓફિસની ઘડિયાળમાં એ વાગી જય પછી તે વીણુના સૂર થંબી જતા. રાજરામન પરદેશી કાપડના બહિષ્કાર અને દાદરનાં પીડાં પર પિણેઠિંગ વગેરે કાર્યકુમેં અંગે મિત્રાને વિગત વાર સંભલવતો હતો. કચારે, કુલી રિતે અને કચાં આ કાર્યકુમેં કરવા એ અંગે મિત્રાએ છણા-વટ કરી લીધી. એ અરસામાં દેશભરમાં મીઠાનો સત્યાગ્રહ કરીને નેતાઓએ ધરપકડ વહેરી લીધી હતી.

‘દાદરનાં પીડાં પરના પિણેઠિંગની શરૂઆત સેલ્વૂર કે તિરુચ્ચ-રમથી કરવી’ સુતિરુલાપને કહ્યું: પરદેશી કાપડ પરનું પિણેઠિંગ પશ્ચિમી ગોપુરમના ખંડમાં કરવું કે પૂર્વ ચિત્રે શરીરમાં આવેલા અરમન આતાના મંદિર પાસેથી કરવું, એ અંગે રાજરામન અને યુરુસામી

વર્યે ભતબેદ હતો. આ પહેલી ધર્ષા નેતાઓએ કરેલા પિકેટિંગના કાર્યક્રમને જરી રાખવાનો તેમણે નિર્ણય લીધો.

ગાંધીજીની ધરપકડના વિરોધમાં ચેતાનો વિરોધ વ્યક્ત કરવા માટે કાર્યક્રમ યોજવામાં તેમોની વર્યે ડેઢ ભતબેદ ન હતો. પરંતુ એ કાર્યક્રમ ડેવી રીતે અને કચાં કરવો તેમ જ અનો જવાબ ડેવી રીતે આપવો, એમાં ભતબેદ હતો. ગુરુસામી અને સુત્તિરુલપ્પન રાજરામન કરતો મોટા હતા. રાજરામનમાં તરવળાટ, ઉતાવળ, અને આવેશ હતો. ગુરુસામી અને સુત્તિરુલપ્પન ઠરેલા હતા.

‘દેશભરના નેતાઓ અને દેશભક્તોએ સત્યાગ્રહ કરીને જ્લેઝરી દીધી છે, ત્યારે આપણે વાંચનાલયમાં એસીને છાપાં વાંચીએ અને ચર્ચા કરીએ, અનો કાંઈ અર્થ નથી’ એલોને રાજરામને છેલ્લો આગ્રહ કર્યો ત્યારે ઇંદ્રી ઓફિસમાં ચાર વાગ્યા.

‘કલે નિર્ણય કરીશુ’ એલતાં એલતાં ગુરુસામીએ બગાસું આડું.

અને ત્યાં જ સ્ફુર્ત રહેશે, એ વિચારથી રાજરામને શેતરણ અંઘરીને પાથરી. પરંતુ સુત્તિરુલપ્પન જવા માટે તૈયાર થયો.

‘અત્યારે ચાર થયા છે, વાતો કરતો કરતો ઘેર પહેંચતાં સમય થઈ જશે. અહીં સ્ફુર્ત જર્ખણું તો સમયનો ખ્યાલ નહિ રહેને જાંધ્યા જ કરીશુ’. ગુરુસામીએ સવારે દુધાન પોલવાની છે. નિશાળ અંધ હોવા છતાં હેડ માસ્ટરે મને ખોલવાન્યો છે. રાજ, તુ’ પણ ઘેર જા. અમારા કરતાં તો તારું ઘર પાસે છે.’

‘નહિ, જતું હોય તો તમે જાવ. ભારત મહાન માલિકનો સ્વભાવ વિચિત્ર છે. રાતે ઘોંઘાટ થાય છે, કહીને વાંચનાલય ખાલી કરાઈનું હતું, તેમ હવે ઘર ખાલી કરવાનું કહે તો । હું સવારે જ જર્ખણું’ મિત્રાને વિદ્યાય આપતાં રાજરામને કહ્યું.

મેડો નળિયાવાળો હતો. મે મહિનો હતો. અંદર ઉકળાટ સહન

ન થાય એવો હતો, અંદર સુઈ શકાય એમ નહોઠું. રાખરામન ચટાઈ ધાયા પર પાથરીને સુઈ ગયો. પગ લંખાવતાં તે સામેની પાળાને ચાડ્યા. પગ લાંબા કરવા માટે પૂરતી જગ્યા ન હોયાથી તેણે બંને પગ પાળા પર મૂક્યા. પાળાની સામી બાજુઓથી જોનારને પાળા પર હેખાતાં પગનાં તળિયાં જાણે એ કમળ ખીલ્યાં ન હોય તેવાં જણ્યાતાં હતાં.

પગ પર કોઈ શીત વસ્તુ આવીને પડી હોય એવું જણ્યાતાં બીજુ પળે રાખરામને આંખ ઉધાડી. પગ પર આવીને પડેલો ચીજ કંઠથું નહિ પણ મૃહુ અને સાથે સાથે સુખદાયક હતી. મનને મુખ્ય કરે એવી સુવાસથી તેનું નાક ભરાઈ ગયું. આંખ ઉધાડીને જેતાં સહેજ કરમાયેલી મેઘરાની વેણી શુંચળું વળેલા સર્પની જેમ પગ પર પડેલી જણ્યાઈ. ઉબટન અને ચંદનની સુવાસ પણ તે ફૂલેની સુવાસ સાથે આવતી હતી. કોઈએ બારીમાંથી એ ફેંકલી હોવી જોઈએ. એ ધરમાં કોણ રહેતું હશે એનું અનુમાન તેણે કર્યું. એક અનુમાન પર આવતાંની સાથે જ તેને વેણીને લાત મારવાનો વિચાર આવ્યો. પરંતુ ‘ફૂલને લાત ન મરાય’ એ વિચાર આવતાં તેણે પગ પર પડેલી વેણી નીચે સરકાવી દીધી. પૂર્વમાં આકાશ સૂવણ્ણ હતું. વેણી જે બારીમાંથી ફેંકાઈ હતી એ બારીમાંથી ફેરિના વીણું પર બુપાલ રાગ વગાડવાના ધીમા સુરો આવ્યા. રાખરામને ચટાઈ વીંટી લીધી અને અંદર આવ્યો.

વેણીની સુવાસ હજી પણ તેના પગ પરથી ગઈ ન હતી. અંદર તિગક, ગાંધીજી વળેરેના લટકાવેલા મોટા ફોટા પર તેની નજર પડી. ‘જ્યાં સુધી દેશ આજાદ થાય નહિ ત્યાં સુધી તારે મુક્ત મને વીણાનો નાદ કે ફૂલેની સુવાસનો ઉપભોગ કરવો ન જોઈએ’ એવી ફોટામાંના તેતાજોની નજર ચેતવણી આપતી હોય એવું તેને જણ્યાયું. વાંચનાલયમાં નાખવામાં આવેલું છાપું તેણે

હાથમાં લીધું. મદ્રાસ, મદ્દુરૈ, તિરુનેલવેલી વગેરે સ્થળોએથી ધણા સત્યાઘ્રહીએં પકડાયા હતા. દેશભક્તો એક પણ એક જ્ઞાનમાં જતા હોય ત્યારે પોતે ખાડાર રહે, એ તેને મન પાપ કરતાં પણ અધિક હીણું લાગ્યું. વાંચનાલયને તાળું મારીને તે નીચે આવ્યો ત્યારે ગીલેટ કરનાર સેની ફુકાન ઉધાડતો હતો. વાંચનાલયની ચાવી તેને આપતાં રાજરામને મનની શાંકા દૂર કરવા પૂછ્યું, ‘પાછળના મેડામાં ડેણું રહે છે ?’

‘આ ડેવો સવાલ છે, ભાઈ ! પાછળ એક નંબરની શરી છે, એ તું જાણુંતો નથી ?’ કહીને સેનીએ સિમત કર્યું. પોતે જાણે સમજ ગયો હોય, એમ રાજરામને વળતું સિમત કર્યું.

‘આખી શરી ગાંધીજીએક જેવી છે, એ આજું ગામ જાણે છે. કેમ શી વાત છે ?’

‘કાંઈ નહિ, ખાલી જાણવા માટે પૂછ્યું.’

‘તમારે જાણવા જેવું ત્યાં કાંઈ નથી, ભાઈ !’

સેનીને ચાવી આપીને રાજરામન રવાના થયો. શરીમાં દ્વારા વેચનારીએતું વંદ સામેથી આવતું હતું. મોટી મોટી હાંડીઓ માથા પરના ટોપલામાં મૂક્ખાને, બાંને હાથ સ્વાભાવિકપણે હલાવતી તેમને ચાલી આવતી જોઈને તેને આશ્રમ થયું. કૌદુર્યિક જવાખદારીએ વહન કરતારાએ જ આટલા સ્વાભાવિકપણે ચાલતાં હોય છે. જેણાને માથે કૌદુર્યિક જવાખદારીએ નથી, તેએ જ જીવનમાં અટવાય છે, તેને લાગ્યું. વેર જરૂર નાડી કપડાં બહલી રાજરામન ખાડાર જવા નોકલ્યો. ત્યાં તો મેલૂર જરૂર ધીરધાર કરનારને મળી આવવા માટે માએ જણ્ણાંયું. મેલૂર તેનું મૂળ વતન હતું. મેલૂરમાં તેના વડવા-ઓનું એક ધર અને થોડી જમીન છે. તેના બાપુજી મેલૂરમાં રહેતા હતા. તે હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયો એ પહેલાં જ તેના બાપુજી શુજરી થયા હતા. તે હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયો. ત્યારે જ મા-દીકરો મદુરેમાં રહેવા આવ્યાં હતાં. મદુરૈ હવે તેમને જવા હે તેમ નથી. તેમણે

મેલૂરનું મડાન આતરના ડેપોને ભાડે આપ્યું હતું. આતરના ડેપોની મુખ્ય એક્સિસ મદ્દરેમાં હેવાથી તેની મા એક હાથે ભાડું લઈને ખીજી હાથે ભાડું આપતી હતી. કોલેજને તિકાંજલી આપી ત્યારથી, ‘હવે અહિ મદ્દરેમાં રહેવાની શી જરૂર છે ? મેલૂર જતા રહીએ’ – તેની મા વાત વાતમાં કહેતી હતી. આ લડતના દિવસોમાં વાંચના લય, દેશભક્ત મિત્રો અને નેતાઓને છાડીને મેલૂર જવા તેતું મન માનતું ન હતું. આ એક જ વાતની તે તેની માને મક્કમપણે ના પાડતો હતો. વૈદ્યનાથન અયયર, જોર્ઝ, જેસફ જેવા સ્થાનિક નેતાઓના આશીર્વાદ તેને સાંપડયા હતા. શ્રીનિવાસ વર્ધને તો તેને રાષ્ટ્રગીતનું એક પુસ્તક લેટ આપ્યું હતું. ત્રણ વરસ પહેલાં, દેશભક્ત સોમચયા જૂલુએ મદ્દરેની શેરીઓમાં સિપ્રંગવાળી તલવારો કાથે સરધસ કાઢ્યું ત્યારે તે નાનો હતો. ધર્શાએ ના પાડવા છતાં તે સરધસમાં ગયો હતો. જનરલ અવારીએ નાગપુરમાં કાઢેલ તલવારના સરધસના પડકારવે આ સિપ્રંગવાળી તલવારનું સરધસ કાઢવામાં આઠ્યું હતું. સાઈબન કમિશનના વિરોધમાં મદ્દાસમાં નીકળેલ સરધસમાં ગયેલા દેશભક્તો રાતે પાછા ફરતા હતા ત્યારે તેમને અંગ્રેજેના ચમચાઓ અને શુંડાએએ માર માર્યો હતો. આ બનાવનો વિરોધ ફરતો ફરાવ કરીને સત્યમૂર્તિએ કોર્ડ વેલિંટન પર મેઢવ્યો ત્યારે, પ્રશંસા કરીને તેમનો આલાર માનતો પત્ર તેણું તેમના પર લખ્યો હતો. એ વખતે તે હાઈસ્ક્વુલમાં ભણ્યો હતો.

‘દિવસે અમારું શાસન ચાલે છે, રાતે શુંડાએનું શાસન ચાલે છે ! એમ હોય તો વેલિંટન સાહેબ તમારું શાસન કચારે અને કુર્ચાલે છે ?’ – આવા સખત શફ્ફોર્મા લખેલા સત્યમૂર્તિના પત્રને બિરદાવીને રાખી રામને જે પત્ર તેમના પર લખ્યો હતો, તેના જવાબમાં તેમણે આશીર્વાદ આપતો જે પત્ર લખ્યો હતો, એ પત્ર આજે પણ તેની પાસે છે. આવા સંસ્મરણો અને અનુભવોવાળું મદ્દરે છાડીને

તેને મેલૂર જલું ગમ્યું નહિ. મેલૂરમાં તેને માટે અનુકૂળ વાતાવરણ નહોતું.

જેસેક સાહેબને ભળી આવવાનો વિચાર કરીને રાજરામન એ દિવસે સવારે નીકળ્યો હતો. મેલૂર થઈ ત્યાંથી તિરુવાદપુરમ જઈને પાછાં આવતાં સાંજ પડી જાય તેમ હતું. તેનો વિચાર પશુમાટે જવાનો હતો.

‘મેલૂર કચારેક જઈ આવીશ’ કહી તે જવા તૈયાર થયો.

‘ધું બહાર જવા નીકળ્યો છે. પાછા ફરતાં કદાચ મોડું પણ થાય’ કહી ભાએ તેને જમવા માટે પાન બિછાવ્યું. મા સેને ટુપ્પો પણ આપી શકતી નથી તેમ જ તેના પરનો પ્રેમ પણ છોડી શકતી નથી. આ ખંને વચ્ચે મા ડેવી ભૂંઝવણ અનુભવે છે એ તે બરાબર જાણુતો હતો. એકનો એક દીકરો હેવાથી તણે એને ઘણું. દિવસે સુધી ‘ભીષુ’ કહીને બોલાવ્યો હતો. ડોલેજમાં આવ્યા પછી જ માઓ તેને એ નામથી બોલાવવો બંધ કર્યો.

એ હોસે આઈને રાજરામન ભાણું પરથી જિલો થઈ ગયો,

‘કેમ લાઈ, આટલું જ ?’

‘ખ્યાલ, વહેલો વેર આવી જઈશ.’

નક્કી કરેલો કાર્યક્રમ પાર પાડવા માટે તેને વીસેક મહેલ મનવાળા યુવકોની કરણ હતી. એકાદશે જઈને પિકુટિંગ કે હેખાવ કરે તો એ વધુ દિવસ ચાલે નહિ. કદાચ ચોલીસ પહેલેથી જ પહુંચી લે તો, કાર્યક્રમ થઈ શકે નહિ. પળનિયાડિ અને સુંદરરાજન હવે વાંચનાલય તરફ ફરકરો જ નહિ, એની તેને ખાતરી હતી.

‘વડીલો પરદેશી સરકારથી અને ઉંમરલાયક યુવકો તેમના બાપથી ડરે છે. હે લગવાન ! આ દેશની ઉનનતિ કેમ કરીને થશે ?’ રાજરામન બ્યાંકચો. ‘ડરદ્યું પિશાચને ભગાડી મૂક્યીએ, અસત્યદ્યું સર્પને જનથી ભારી નાખીએ.’ સુખલાય ભારતીયારનું મોઢે કરેલું આ ગીત

તેને યાદ આવ્યું. પરહેશી સરકારથી ડરતા આ વડીલો અને વડીલોથી ડરતા આ ખુબડોને સાથે રાખીને અહીં આપણે કાઈ કરી શકીશું નહિ. વડીલો સખત ફેદીની સજનું હૃદાખ લોગવે છે, ખુદ્ધિશીઓ ધાંચીની ધાણી એંચે છે. હવે આ હૃદાખ નહિ સહેવાય, તેતું ખુવાન લોડી ભિક્ણી ભિઠ્યું. આ કામમાં ચોતાને મદદ કરે અને ચોતિ વિશ્વાસ મૂકી શકે એવાઓને મળાને રાતે વાંચનાલયમાં આવી જવા રાજરામને વિનંતી કરી. આ માટે તેને ખૂબ્ય રખડખું પડ્યું. દેશનેતાઓ અને ગાંધીજી પ્રત્યે અનન્ય લાગણી અને વિશ્વાસ ધરાવનારાઓ પણ હવે ડરવા લાગ્યા હતા.

‘એ બધું’ તો હીક, પરંતુ તારે આ માટે ડોકેજ છોડવાની જરૂર ન હતી, ભાઈ !’ કેટલાકે રાજરામને મીડો કંપડો પણ આપ્યો. પરંતુ આ સાંલળોને તે ઝયો નહિ. ઘેર પાછા ફરતાં એ વાગી ગયા. જમીને ફરી બહાર જવા તે તૈયાર થયો ત્યારે ‘મેલૂર જઈને ભાગિયાને મળી આવવાનું કહ્યુંતુંને ?’ સવારે કરેલો વાત માએ ફરી કરી.

‘કાલે જઈ આવીશ, મા ! આજે રાતે વાંચનાલયમાં મીટિંગ છે. બધાને બેંલાંધા છે.’

‘રોજ રોજ રાતે આ શી મીટિંગો, ભાઈ ?’

રાજરામને કાઈ જવાબ આપ્યો નહિ. વાંચનાલય પર તે ગયો ત્યારે સોનીએ એક નવા સમાચાર આપ્યા,

‘સવારથી સી. આઈ. ડી. આંટા મારે છે. ઉપર શું લાધાં છેરી છે ? એવા તેના જવાબમાં મેં જણ્ણાવ્યું, ‘હા, તિળક લાધાં છેરી છે. કચારેક કચારેક રાતે ગીતા પર પ્રવચન પણ થાય છે. હમણ્ણું જ તે ગયો. મારા કહેવાનું કારણું પોલીસની નજરમાં લાધાં છેરી આવી ગઈ છે, સમજ્યાને, ભાઈ !’ સોનીએ કહ્યું. સમયસર ચોતાને આ વાત જણ્ણાવવા બદલ રાજરામને તેમનો આભાર માન્યો.

* *

તે રાતે મીટિંગ વાંચનાલયમાં ભરાઈ નહિં.
 વેગે નદીના કિનારે પિંડુ તોપ્પુ મંડપની પાસે એક
 બગીચામાં ભરાઈ, વાંચનાલયમાં મીટિંગમાં આવનારા.
 ઓને અહીં ભરાવાની મીટિંગમાં પિંડુ તોપ્પુ મંડ.
 પની પાસે આવેલા બગીચામાં ભરાવાની છે, જણ્ણા-
 વિને ત્યાં મેઝલવા માટે જ મોડી રાત સુધી સોની
 હુકાનમાં કામ કરતા બેસી રહ્યા. છેલ્ખા આવેલા
 માણુસને મીટિંગ ભરવાના સ્થળની જણુ કરીને વાંચ-
 નાલયની ચાવી રાજરામનને આપવા માટે સોનીએ
 તેની સાથે મેઝલી આપી. કદાચ મોડી રાતે મીટિંગ
 પૂરી થાય તો રાજરામન અને મિત્રોને વાંચના-
 લયમાં આવીને સુર્ધી જવાનું અતુકૂળ રહે તે અગમ-
 ચેતિથી તેમણે ચાવી મેઝલી આપી હતી. તે રાતે
 દરરોજ કરતાં મોડા અગિયાર વાગ્યા પછી તેમણે
 હુકાન બંધ કરી. પતરાં સમા કરવામાં તેમ જ ડેઢ
 ડેડ્ચ વસ્તુને એસીડમાં પલાળવાના બહાના હેઠળ તેમણે
 રાતના અગિયાર વગાડી દીધા હતા. આ દરમિયાન
 ત્યાં એ વખત સી. આઈ. ડી. આવી ગયો.

‘કેમ ભાઈ, આજે ગીતા પર પ્રવચન નથી ?’
 સી. આઈ. ડી. એ એક વખત પૂછ્યું હતું. આ
 હક્કીકત પણ છેલ્ખે જેની સાથે ચાવી મેઝલાવી હતી
 તેની ભારકૃતે કહેવડાવીને સોનીએ રાજરામને ચેતવી
 દીધો.

પિંડુ તોપ્પુ પાસેના બગીચામાં ‘વાંદેમાત-
 રમ’નું સ્ક્રેન ઉચ્ચારીને મિત્રો લેગા થયા.

‘આપણામાંથી હેઠળાકે ન્રિયિ જઈ વેદારણ્ય થઈ ત્યાંથી ચેલભના વકીલ સી. રાજગોપાલાચાર્યની આગેવાની નીચે જનારી મીડાના સત્યાગહીએની ટુકડીમાં જતું જોઈતું હતું. મારે પોતે પણ તેમણે જોડાઈને જેલમાં જતું જોઈતું હતું. મારી આ છથ્થા હતી. પણ હું તેમ કરી શક્યો નહિ. પણ હજુ કાઈ આદુંમોણું થઈ ગયું નથી. આપણે કંઈક કરવું જોઈએ. સવારે જેલસાં સાહેખને ભળવા ગયે. હતો; પણ તે વેર ન હતા. ગાંધીજી અને ખીજ નેતાએ પકડાયાના સમાચાર વાંચીને મારું લોહી બિકળી બિડયું છે. આપણું માનનીય નેતાએ જેલમાં હોય ત્યારે... આપણે આમ ખાલી એસી રહી શકીએ નહિ’ – રાજરામનની સાથે સુત્તિરુલઘ્યન અને ગુરુસામીએ કહ્યું.

સેલ્ફૂરમાં દારની દુકાને અને પૂર્વ ચિત્રે શેરીમાં અમૃતમાતાના મંદિરની પાસે આવેલી કાપડની દુકાનો પર પિકટિંગ કરવાનું નક્કે થયું. ખીજ પિકટિંગની આગેવાની લેના સુત્તિરુલઘ્�યન અને ગુરુસામી અને તૈયાર હતા. ચિક્કીએ નાખીને તે એમાંથી ઢોણે આગેવાના લેની એ નક્કો કર્યું. બંને જેલમાં જય તેના કરતાં હોઈ એક બહાર રહીને આ કાર્યક્રમને દોરવણી આપવાની જરૂર હતી એમ લાગ્યું. રાજરામન જેલમાં જવા માટે મક્કેમ હતો.

‘આજે જે જેલમાં જય છે, તે માન અને ગૌરવ મેળવે છે. આ ગૌરવ આવતી કાલની પેઢીને ભળશે નહિ’ એવું વારંવાર કહેતો હતો. ચિક્કી નાખી તો ગુરુસામીનું નામ નીકળ્યું. સુત્તિરુલઘ્યને બહાર રહી વાંચનાલય અને ખીજ કાર્યોનું ધ્યાન રાખવાનું હતું. પોતાને જેલમાં જવાની તક મળી નહિ એ દુઃખ સાથે તેણે આ વાત માન્ય રાખી. પછી મિત્રા વંદેમાતરમાં બોલીને વિભરાય ત્યારે રાત અડધા ઉપર વીતી ગઈ હતી. બધા પોતપોતાને વેરગયા. એકલો રાજરામન વાંચનાલયમાં આવી ધાર્યા પર ચટાઈ પાથરીને સૂઈ ગયો. પિકટિંગ કરવાની તેને હજુ બેત્રણું દિવસની વાર હતી. આ દરમિયાન કરવાનાં કામોનો વિચાર કરતો તે આડો પડ્યો. ધણા

સમય સુધી તેને જરૂર આવી નહિ. સવારે તેની અંખ સહેજ મીંચાઈ ગઈ. તે દિવસે વહેલી સવારે છાઈને મેદૂર જઈ આવવાનો તેના વિચાર હતો. પહુંચાઈને જેલમાં જવાથી માને ભાગિયા તરફથી મળતા પૈસા અટકી ન જય, એમ તે ધ્રષ્ટદૂષ હતો. તેના જેલમાં જવાની તેમ જ ભીજુ ડેઈ માહિતી તેની માને ન હતી. ‘જરૂર પડે ત્યારે મદ્દરે આવીને માને પૈસા આપી જવાનું’ તેમ જ ચેત ક્રિટલાક દિવસ ગામમાં નથી’ — એટલું ભાગિયાને કહેવું પૂરતું છે.

તેની અંખ ઝૂલી ત્યારે, ગઈ કાલની જેમ આજે પણ પગ પર ઝૂલનો કરમાયેલો વેણુ તેણું જોઈ. તેને અસાચ ગુસ્સો આવ્યો. તેના ગુસ્સાને શાંત પાડતા હોય તેમ વીણુના સુમધુર સ્વર સંભળાવા લાગ્યા. એ જ સુમધુર સુવાસ હતી. પરંતુ આજે વેણું કળાઓનો હતી. તથી આગલા દિવસના મોગરા કરતાં વધુ કરમાયેલી હતી.

બાજુના મેડા પરથી સવારના પહેલારમાં ભાથામાંથી છાઈને જાતખાતનાં ઝૂલેાની વેણુ ઇંકનારને પકડી પાડવી જોઈએ અને હૃપડો આપવો જોઈએ, તેને થયું. પરંતુ ભીજુ જ પણ ‘જવાહે ને, થા આટે આપણે આ પંચાતમાં પડવું? કાલથી મેડા પર સુવાનું’ બર્ધ કરી નાખ અથવા ભીજુ તરફ પગ લાંબા કરીને સુઈ જ’ વિચારી તેણું હૃપડો આપવાનો વિચાર માર્ઠી વાળ્યો. સોહાગરાત ઉજવાતા અંડમાંથી આમ એક પણ દિવસ ચૂક્યા વગર વાંચનાલયના ધાઢા પર કરમાયેલાં ઝૂલેાની વેણુ આવીને પડ્યા કરે તે અહીં આવનારાઓ મારે માટે શું ધારશો, એવો વિચાર આવતો તેના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ.

બાજુના મેડા પર રહેનારીના નામથી અજાણું હોવાથી એ આસરાને કેવી રીતે ખૂસ પાડીને બોલાવવી, એ તેને મુંજવણું થઈ. તાણા પાડીને તેતું ધ્યાન એંચવા સિવાય ભીજે ડેઈ માર્ગ તેને જીજથો નહિ. પરંતુ આટલી સુંદર સુમધુર વીણું વગરનારને તાણા

પાડીને વીણા વગાડતી અટકાવવી એ સભ્યતા ગણ્યાય નહિ. પરંતુ એક નંબરની શેરીના આ દોડાને સભ્યતા સાથે શી દેવાદેવા ? માણુસને ભોલાવીએ ત્યારે પશુને ભોલાવતા હોય એવા અવાજથી ભોલાવાય નહિ, પરંતુ પશુને ભોલાવવું હોય તો માણુસની જેમ નામ દઈને ભોલાવવાની જરૂર નથી. દેહનો દેપાર કરનારીને પશુ સાથે સરખાવવામાં શું ભાડું છે ?

‘ પશુ આટલી સુંદર રીતે વીણા વગાડી શકે ભરું ? પશુ આટલી સુવાસવાળાં ફૂલોના માળા પહેરે ભરું ? ’

રાન્જરામના મનમાં વિચારોનું મંથન ચાલતું હતું. છેવટે સ્વમાનની જીત થઈ, તેણે જોરથી તાળી પાડી. તાળી પાડવા છતાં થાડી વાર સુધી વીણાનું વાદળ થંબું નહિ. ‘ કદાચ તે સહેજ બહેરી હશે ? ’ છિઃ આટલું સુમધુર વાદ વગાડનાર બહેરી ન હોઈ શકે, અને હોય પણ નહિ. ફરિથી રાન્જરામને શક્ય એટલા જોરથી તાળાએ પાડી. તેના હાથ ગુલાબ જેવા લાલચોળ થઈ ગયા. ત્યાં તો એકાએક વીણાના સુર થંબી ગયા. સાડીને સરસર અવાજ અને બંગડીઓના રણુકાર સાથે ડેઈના બિલા થવાનો અણુસાર આવ્યો. બીજુ જ પણ સામેની પાળા પાસે આવીને જલ્દી રહેલી લાવણ્યમથી યુવતીને જોઈને તેની જુલાઈ ગઈ. સરસ્વતીનો વિદ્યા અને લક્ષ્મીના પ્રભાવવાળા વદનને નિહાળાને તેની પાંપણું પણ મટકું મારવું ભૂલી ગઈ. તે વદનમાં એટલું તો આડર્થીશું હતું કે તે ભોલવાનું સામર્થ્ય પણ એઈ એઠો.

‘ તમે તાળી પાડી હતી ? ’

તે ભાલે છે કે અધર અને જહવાથી વીણા વગાડે છે, એ ન સમજતાં રાન્જરામ મુંઝાઈ ગયો.

સ્નાન કર્યા પછી ઓળયા વગરના છૂટા લટકતા કેશ, વાહણી

રંગની રેશમી સાડી અને કપાળમાં કુંભકુમ ચાલ્યો કરેલો તેને પાળા પાસે જિલ્લા રહીને કરેલા પ્રશ્નથી પોતે તેને કઈ બાબતનો ઠપડો આપવા તાણો પાડીને બોલાવી છે, એ જ ભૂલી ગયો. તે યુવતીએ નાકમાં પહેરેલી હીરાની ચૂની પર સૂર્યનાં કિરણો પડવાથી આંખો અંભાઈ જાય તેમ તે અંજાઈ ગયો.

તાણો પાડીને બોલાવનાર યુવકને બોલવાને અસમર્થ બનેલો જોઈને જણે પોતે શરમાઈ ગઈ હોય તેમ પાછા જવા માટે તે યુવતી ફરી. એસ સરી જતાં દેખાતી સુવર્ણમય છાતી પર તાંદળની જાળના ફણગા જેવા તેના વાળ યુવતીની નજરે પડ્યા. તેના હૃદય અને અપૂર્વ નેત્રાને નજરથી માપી લીધો હોય તેમ તેણે નજર નીચી ફરીને અધર મલકાંયા. રસ અરેલા પ્રાક્ષ જેવા મદહોશ તેના અધરો પર ફરકી ગયેલા દિમત સાથે તે પાછા ફરી એ વખતે જ તેને બોલાવવાનું ધોર્યા રાજસામનમાં આવ્યું.

‘મે’ જ બોલાવ્યાં...’ ખલા અને છાતી પરનો એસ જરખો કરતાં રાજસામન આટલા શંખો બોલ્યો તો ખરો; પણ એ યુવતી માટે ‘તુ’ કે ‘તમે’ તું સંભોધન વાપરણું એ ન સુઝતાં તે આગળ બોલી શક્યો નહિ. ‘તુ’ કહીને બોલાવતાં તેની જુલ જપડતી ન હતી અને ‘તમે’ કહીને બોલાવતાં તેનું મન માન્યું નહિ. ઉંમરમાં તેના કરતાં નાની હેઠાથી તેમ જ એક નંભરની શરીરમાં રહેનારી અપ્સરા. એને દરરોજ ડોઈ ને ડોઈ ‘તુ’ કહીને બોલાવે છે ત્યારે ફું તેને ‘તુ’ કહીને બોલાવું તો એમાં ડોઈનું કશું લૂંટાઈ જવાનું નથી, એવી ડિમત આવતાં થાડી વાર લાગી. તેના બોલાયેલા પહેલા વાક્યમાં ‘તારી’થી આગળ તે કશું બોલી શક્યો નહિ.

‘દરરોજ સવારના પહેલમાં...ડોઈએ પહેરેલી ફૂલની વેણું આવીને તમારા માથા પર પડે છે, એ ફૂલવા માટે મને બોલાવી હતી? ખીજું ડોઈ નહિ! ફું જ શાઢીને ફેંકું છું: તે તમારા પર

પડે છે તેની મને ખર ન હતી. હવેથી એવું નહિ કરું. આજ ચુંધી બન્યું તે માટે મોહું મન રાખીને મને માફ કરો' કહી કમળની કળાની જેમ તેણે હાથ જોડ્યા.

હાથ જોડી, વિનય અને વિવેકપૂર્વક માઝી આપવાતું જણ્ણાવીને તે અંદર ગઈ. વણુકદ્વૈપો વિનય અને વિવેક જોઈને રાખરામન પ્રભા-વિત થયો. શુસ્સો તેના પર કરી ન શકાય એવું તેતું વર્તન જોઈને તેને ચોતાના પર જ શુસ્સો આવ્યો. જણે આવેદો એ શુસ્સો મનમાં જ દ્યાવતો હોય તેમ તે ચયાઈ વાળાને પગથિયા જિતરતો હતો. ત્યારે તેના કર્ણ પર વીણાના સુમધુર સુર પડ્યા. તેને, તેના વદનને અને જોડેલા કરની અંગુલીઓ જેવા પછી 'વીણાને તે વગાડે છે કે વીણા જ તેની સુંદર અંગુલીઓને રમાડી રહી છે, એ શંકા રાખ-રામને ઉદ્ભબવી. શંકા અને કોધ વારાફરતી તેના મનમાં ઉદ્ભબવતાં હોવા છતાં, તેતું નામ શું હશે, એ વિચારમાં તે દૂષી ગયો. તે કંદ, તે સહજ વિનય અને વિવેક જણે જન્મગત હોય એવા તેને જણ્ણાયાં. નીચે આવ્યા પછી પણ તે તેના વિચારોમાંથી ચોતાની જાતને સરળતાથી મુક્ત કરી શક્યો નહિ. તે નીચે આવ્યો એ સાથે જ સોનીએ પિંડ તોપ્પુના બગીયાની મોટિંગ વિશે પૂછ્યું. રાખ-રામને તેમને બધી વાત વિગતવાર જણ્ણાવી. તેની સાથે સાથે બાજુના ધરના મેડાવાળા છોકરીને બોલાવી હતી, એ વાત પણ કરી.

'તેને ! તેને બધા ખ્યારમાં મદુરમ કહે છે. મદુરવહ્લી તેતું આખું નામ છે. ધનલક્ષ્યની છાડી છે.' આ વિગત વગર પૂછે જ સોનીએ જણ્ણાવી. પરંતુ વાત બદલવાના આશયથી રાખરામને કહ્યું; 'સોની મહાશય ! હું મેલૂર જઉં છું. પાછા આવતાં કદાચ સાંજ પણ પડી જય. મુત્તિરુલરપન અને ગુરુસામી આવે તો ચાવી આપજો. સાથે સાથે વાચનાલયનું ધ્યાન રાખજો...' કહી ચાવી આપી.

'જોઈ, સંભાળાને જણે લાઈ ! જ્યાં જુઓ ત્યાં સી. આધ.

ડી. હોથ છે, તમારું નામ તેમની યાદીમાં હશે જ ને ?' સોનીએ તેને ચેતવણી આપી. વેર આવી, દાતણું કરી મેં ધોઈને તે જતો હતો ત્યાં ટાઢો ભાત ખાઈને જવાનું માચે કહ્યું. ટાઢો ભાત, દર્દી અને નારંગી તેને અમૃત જેવાં મીઠાં લાગ્યાં. વાડામાં ચાર ભાડવાત વચ્ચે એક જ નળ હોવાથી અને તેને લીધે જીર્ણાની લીડ હોવાથી જરૂર છું ત્યાં જ નહિવાની વ્યવસ્થા કરવી પડશે, તેને લાગ્યું. ટાઢો ભાત અને દર્દીમાં એક અનોખી શક્તિ હોથ છે. સાંજ સુધી ભૂખ લાગતી નથી. ભાગિયાને ભળી, વાતચીત કરી તિરુવાદપુરમાં કામ પતાવીને મેલૂરમાં પણ ડેટલાંક લોડાને તે મળ્યો. તઓબાંના એક તેને બ્યોરે પોતાને ત્યાં જમવા આવવા જણ્યું. ગામની પદ્ધિમના બંધમાંથી કાંસમાં પાણી છોડ્યું હતું. ત્યાં જઈને તે નહાયો. અને ત્યાં જ ધોતી સ્કર્વને તેણું પહેરી લીધી. બ્યોરનું ભોજન પતાવીને મિત્રના ધરના ઓટલા પર ઐસોને વાતો કરતો હતો ત્યારે મેલૂરના કાર્યક્રમેને ડેટલીક વાતો અને હત્સાહી કાર્યક્રમે અંગે સમજ આપી. તેઓ તેના કરતા મોટા હતા, પરંતુ દુનિયામાં શું બની રહ્યું છે, એ જણ્યવાની ત્યાં સગવડ ન હોવાથી, તેમ જ તેમને હોરવણી આપતારા ઘેતણું આગેવાતો નેઓ બહારની દુનિયા સાથે સંબંધ ધરાવતા હતા. તેઓ વેદારણ્યનાં મીઠાનો સત્યાગ્રહ કરીને ક્લષમાં ગયેલા હોવાથી રાન્જરામને તેમને સમજવવાની જરૂર પડી.

મેલૂરમાંથી તે મહુરૈ પાછો ફર્હો ત્યારે બંધારું થઈ ગયું. વેર જઈને માને સમાચાર જણ્યાવને વાચનાલયમાં જવાને. તેનો વિચાર હતો. પરંતુ ધરમાં દાખલ થતો માચે તેને જણ્યું,

'તું વેર આવે ત્યારે વાચનાલયમાં ન આવવાનું તેને સોનીએ કહ્યું' છે. પાચ વાગે સુચિરુક્ષપન અને શુરુસામી આવ્યા હતા. પોલીસ તેમને પકડી ગઈ છે. તું આવે નહિ, એમ જણ્યાવી સોની જલદી જલદી ચાલ્યા ગયા.'

માના અહેરા પર ચિંતા જણ્યાતી હતી. તેની આંખો ભીની હતી. પોતે જે કામ કરે છે, એ તેને પસંદ નથી, એ તેના મેંના ભાવ પરથી રાજરામનને લાગ્યું. ધીરથી તેણે માને પૂછ્યું, ‘સોની કથારે આવ્યા હતા ?’

‘હમણું જ. થોડી વાર પહેલાં આવીને કંઈ ગયા છે. તું ત્યાં જઈશ નહિ, બાઈ. મારું કહ્યું માન...મારો જીવ ભાળાશ નહિ. ઉંમરલાયક છોકરો આમ રખ્યે એ મને પસંદ નથી.’

માના શબ્દો રાજરામનને સ્પર્શી ગયા. તે રડમસ થઈ ગઈ હતી. આડોશીપાડોશી લેગા થઈ જય એવી પરિસ્થિતિ જિભી થઈ હતી.

‘આમ શા માટે પોક મૂકીને રડે છે ? લોક લેણું થાય એ સારું લાગે છે ? મને ના પાડીશ નહિ...’

મારું રુદ્ધન અટકી ગયું. રાજરામનતું મન ચિંતામાં દૂખી ગયું. કાંઈ પણ કર્યા પહેલાં ન પકડાવાની તે તકેદારી રાખતો હતો. વરં સાદાં ટીપાં નાનાં હોથ ડે મોટાં હોથ પણ વહેણું તો તે બધાં ટીપાં લેગાં ભળે છે તેને લીધે જ હોથ છે. તેમ આ પહેલાં તેના કરતાં મોટાઓ. સ્વિનિય આનુનલંગ કરીને જેલમાં ગયા છે. આથી તે પોતાનો સત્યાગહ મોકૃઝ રાખવા તૈયાર ન હતો. મીઠાનો સત્યાગહ કરીને જેલમાં ગયેલાઓ અસાદ દુઃખ લોગવી રહ્યા હતા ત્યારે તેમના દુઃખની કાગળણીનો પડદ્યો. પોતાના હૃદયમાં પડે છે, એ દ્વારાના માટે તે આ લડતમાં કૂદી પડવા થનગની રહ્યો હતો. કદાચ પોલીસ તેને શોધતી ઘેર તો નહિ આવે ને, એ તેના મનમાં ડર હતો. પકડાયા વગર તે એક દિવસ વિતાવી દેવા છચ્છતો હતો. જે આમ એક દિવસ વીતી જય તો, તે પછીના દિવસે તે કાપડની દુકાન પર પિકેટિંગ કરવાનો હતો. એક પળ માટે પણ પિકેટિંગ કર્યા પછી

પકડાય તો પિકેરિંગ કરતાં પકડાયો છે, એમ કહી શકાય. એવું ગૌરવ દેવા તે છબ્બથો હતો.

સાત વાગે વાળું કરવા માટે હાથપગ દોવા તે પાણણના દૂવા પર ગયો ત્યારે ત્યાં બફરાને લીધે બહાર આટલો ઢાળને બેઠેલા, ભક્તાનની ભાજુના ભાગમાં રહેતા, વક્તાલના સુનીમ તિરુવેંકટને તેની સાથે વાત છેડી,

‘કેમ, ભાઈ રાજરામન, આ મીઠાને સત્યાખંડ તેમજ પરદેશી કાપડની દુઃખાન પર પિકેરિંગ – આ બધાંમાં અર્થ શો છે ? એથી તમારા ગાંધીને શો દ્યાય્યો થનાને છે ? કચારેય ‘સૂર્ય’ આથમતો નથી, એવા ખિટિશ સાંઘર્ષના પાયા હયમચાવી શકાશે, એમ તમે માનો છો ? આ બધું નાનાં છોકરાની રમત જેવું છે...’

‘નાનાં છોકરાંએ રમત રમીને જ મોટાં થયાં છે. જસ્તીશ ઘસ્યાના વક્તાલના તમે ઘણ્ણા વખતથી સુનીમ છો, તમારી ઝુદ્ધ પણ તેમના જેવી થઈ ગઈ છે. આ દેશના પોણ્ણા ભાગના લોકોને આને પણ સ્વદેશી એટલે શું એની જાણ નથી. આ એક જ્ઞાન કાર્ય છે તેમજ રાજકોહ છે, એવી એટી માન્યતા લોકોના મનમાં ધર કરી એડી છે. એને તો ધીમે ધીમે દૂર કરી શકાશે. તે દૂર કરવા માટે ગાંધીજી ને કાંઈ કરી રહ્યા છે, એ તદ્દન ચોંચ છે. આ સ્વદેશીની હિલચાલ એટલે શું, એ તમારા જેવા કરોડો માણ્ણસોને ભાગપોથાથી જ સમજવવાની જરૂર છે. ખિટિશને ડાણ છે એને તમે હોણું છો ? તમે તેમને તમારા દાદા માનતા હો, એ રીતે તમે વાત કરો છો. જેમે તેમ કરીને આ જ્ઞાનને દૂર કરવો જ રહ્યો...’

‘તને દ્યાવે તેમ કર ! તારી મા ખૂબ હણ લોગવે છે. તું બધું તર મૂકીને નાહક રખે છે !’

‘મારી મા તો અલાણું છે ! તે તેના સ્નેહપાશને લીધે આમ વિચારે છે. પણ તમે બધા તો ભણ્ણેલા છો ! જ્યાં ખુદ તમે આવો વિચાર કરતા હો ત્યાં શું કરવું ?...’

— સુનીમ આગળ કાઈ એલી શક્યો નહીં, ભીના હાથ દુવા-
લથી લુછ્યો લુછ્યો રાજરામન ધરમાં ગયો. તેને ખાવાનું મન થયું
નહીં. કહેવાની ખાતર તેણે આધું, ઝરકાર પોતાને પકડી જશે એવા
ડરની સાથે તે ધરની જેલમાં જ રહ્યો. આ તેનાથી સહન થયું નહીં,
ધરમાં તેની સાથે રસ લઈને વાત કરનાર કોઈ ન હતું. અખુગમતી
વાત કોઈ પૂછે તો સામે જવાબ આપી શકાય ને! પોતાના દેશમાં,
ગામમાં અને ધરમાં રહેવા છતાં જણે ચોતે પરહેશમાં રહેતો ન હોય
એવું તેને લાગ્યું.

શુરુસામી અને સુતિરુલઘ્યન પકડાયાના સમાચારે તેને વિચાર
કરતો કરી મૂક્યો. શુરુસામી એકલા હતા, તેથી દરજની દુકાન ચલા-
વા સિવાય બીજુ કોઈ ચિંતા તેમને ન હતી. સુતિરુલઘ્�યન કુદુંઘ-
વાળા હતા. જેલમાં જવાથી તેમની નોકરી જય તેમ હતી. તેમના
કુદુંઘની મોટામાં મોટી કસોટી થશે, એ સમજતાં રાજરામનને બહુ
વાર લાગી નહીં. અગાઉ પિંડ તોપ્પુના બળીચાચાં ચિંઠી નાખીને
લોધીલા નિર્ણય સુખ્ય શુરુસામી સેલુર ફાસના પોઠા પર પિકટિંગ
કરી શક્યો નહીં. સુતિરુલઘ્યને બહાર રહી વાંચનાલયનું ધ્યાન રાખ-
વાનું હતું. પણ હવે તે બની શકે તેમ ન હતું. કદાચ વાંચનાલયનું
ધ્યાન રાખવાનું સોનીને કહી શકાય, પોલીસ અને સી. આઈ.
ડી.ના આંટાફેરા વધી જય તો પોતાના ધંધાને લીધે તે વાંચનાલય
સંલાળી શકે નહીં. વકીલ સુનીમ તિરુવેંકટન જેવા તે અંગેને
દાસ નથી. તેમને અમારા કાર્ય પ્રત્યે સહાનુભૂતિ છે. પરંતુ ચળવળમાં
ભાગ લેવા જેટલી તેમનામાં હિંમત નથી. તેમને ગાંધીજી પર અદ્દ
અને વિશ્વાસ છે, એ વાત શાંકારહિત છે. તેઓ વાંચનાલય ચલાવશે
કે કેમ એ તે નક્કી કરી શકતો ન હતો.

છાકરો કચાંક અડધી રાતે જાડીને વાંચનાલયમાં તો જતો નહીં
રહે, એ ડરની ભારી મા આંચો મીંબ્યા વગર જગતી એસી રહી.
તેનો આ સ્નેહ અને ડર રાજરામન બરાબર સમજ ગયો હતો.

બીજે દિવસે પણ રાજરામન બહાર ગયો નહિ. સવારે અગ્રિ-
યારના સુમારે એક સી. આઈ. ડી. ધર શોધતો આવ્યો. સદ્ગુરૂએ
રાજરામનનો મા જ એ વખતે બારણું પાસે ઓટલા પર એડી
હતી. તેણું તે મેલુરથો પાછો આવ્યો નથી' એવો જવાબ આપીને
તેને પાછા કાઢ્યો. આવેલો ભાણુસ સી. આઈ. ડી. છે કે નહિ એની
માને અખર ન હતી. સી. આઈ. ડી. ન હોત તો પણ તે એ જ
જવાબ આપત. દીકરો બહાર પકડાય એમાં જ તેને રસ હતો.

* *

ધીને દિવસે પહોંચાટાં પહેલાં રાજરામન ઉઠી
નાહીને તૌથાર થઈ ગયો. સત્યાગ્રહ કર્યા પછી જ
પકડાવા છબ્બતો હોવાથી ધરમાંથી સાવચેતીપૂર્વક
બહાર નીકળવાની તને જરૂર હતી. બધા મિત્રોએ
તેંગાય મંડપની સલામાં મંદિરની આગળ ચોકમાં
નવ વાગે મળવાનું નક્કી કર્યું હતું. ઘેરથી પહેલાં
પશ્ચિમના ગોપુરમના દારમાં થઈને મંદિરમાં દાખલ
થઈએ તો મંદિરમાંથી ચોક પાસે જવું સરળ છે.
તે જે કાર્ય કરવા નીકળ્યો હતો એ કાર્યનો સફળતા
માટે તેની મા આશીર્વાદ આપશે નહિ, એમ સમ-
જીને સમસ્ત ભરૂરૈની માતા મીનાક્ષીઅમનના આશી-
ર્વાદ લઈને તે જવા છબ્બતો હતો. આથી પહોંચાટાં
પહેલાં તે નીકળ્યો. ત્યાં તો મા વચ્ચે આવીને
ઉલ્લિ રહી.

‘કચાં જય છે, લાઈ ?’

‘મંદિરે જાઉ...’ રાજરામનું આ કથન
અત્યાર પૂરતું ખાડું ન હતું. તેના હૃદયમાં દેશ અને
મંદિર બંનેને સ્થાન હતું. તે એ બંનેનો આરાવના
કરે છે. તે બંનેને ગૌરવપૂર્વક વંદન કરે છે.

‘આચવીને જણો...’

મંદિરમાં આવેલા પોટ્ટામરૈ તળાવમાં હાથપગ
ધોઈને રાજરામના મંદિરની આગળના ચોકમાં
પ્રવેશથી ત્યારે અંદરથી સામે આવતી એક ધુવતીને
નોઈને તે અચ્છાઈને એક પળ માટે થંબી ગયો.
તે ધુવતીના અધર પર સિમત ફેરફી ગયું. મંદિરમાં

હતો હતો ત્યારે એક નંબરની શેરીની આ બ્લા સામે ભળા, અથી તેને મનમાં દુઃખ થયું. તેની બાજુમાં આવે છે એ તેનો મા હોવી જોઈએ. યુવતીએ માના કાનમાં ધીરેથી કાંઈક કહ્યું, એ તરફ રાજન-રામનાનું ધ્યાન ગયું, સાનોએ તે યુવતીનું નામ મહુરમ જણાવ્યું હતું એ તેને યાદ આવ્યું. મનમાં મલકાઈને તે આગળ વધ્યો. ચાલતાં ચાલતાં એકએક તેણે પાછળ ઇરીને જોયું તો એ પણ પાછળ ઇરીને તેને જોતી જિબી હતી. એ વખતની તેનો દષ્ટિ તે ભૂલી શક્યો નહિ. એ આમ જોઈ રહી હતી એ અદ્દલ રાજરામનને તેના પર શુસ્સો પણ આવ્યો.

ત્યાથી મંહિરમાં અમ્મનની મૂર્તિ પાસે પણ મહુરમને જોઈ.

કોઈ એક અલિષેડ કરવા માટે કળશ શણુગારીને પૂજારીએ મંત્રોચ્ચાર કરતા હતા. તે અને તેની મા સહેજ આધાં બેઠાં હતાં. તેણે કળશ અલિષેડ કરવવાની માનતા માની હોવી જોઈએ. બધી અંગળાંએમાં વીંટીએ. પહેરીને અને સુવર્ણને પાતળા શરનો ચક-ચકતો અણોડો હતી પર લટકતો રાખેલા એક ગૃહસ્થ તેની ખીજુ તરફ બેહા હતા. દર્શન કર્યા પછી રાજરામનને પૂરતો સમય હતો. તે ઝરી ચોકમાં આવ્યો. અને કિંમંડપની પાસે આવેલ તળાવના કિનારે પલાંડી વાળાને બેઠા.

સવારે તે ડાંઈ પણ આધા વગર આવ્યો હતો. તેને ભૂખ લાગી હતી. મંદિરે જવાનું કહીને તે નીકળ્યો હતો. તેથી તેની માઓ તેને જમવા માટે આગુહ કર્યો ન હતો. શુલ કાર્યો ઉપવાસ કરીને જ કરવાં જોઈએ. અથી શ્રદ્ધા પ્રગટ થાય છે - એમ કહીને આપણું પૂર્વનોંએ પ્રત અને તપસ્યા વખતે ઉપવાસનું મહત્વ વધાર્યું છે. આજના જમાનામાં સ્વદેશી પ્રત્યેની ભાવના એ જ મોદું પ્રત છે, અને વિચાર આવતાં તે ભૂખ્યે રહી શક્યો હતો.

સમય અત્યંત મંદ ગતિએ પસાર થતો હતો. મંડપના પાજા-
રામાં પુરાધેલા પોપટોના સુમધુર અવાજ તેણે થોડો સમય સાંભળ્યા.
પોણા નવેક વાગે તે ત્યાંથી પૂર્વમાં અમનના ચોકમાં આવ્યો.
કાપડની દુકાનો જિધડવી શરીર થઈ ગઈ હતી. પિકેટિંગ કરવા આવવા
માટે આર ભિત્રોએ વચન આપ્યું હતું; પરંતુ આંદ્યા હતા તો ત્રણ
૭. બાકીનાઓએ ડરીને અગર સુતિરુદ્ધરપન અને ગુરુસામીની ધરપક-
ડના સમાચાર સાંલળાને પાછી પાની કરી હતી. તેને અને એ ત્રણે
ભિત્રોને નાચિયેણી દુકાનવાળા ધારી ધારીને જોતો હતો. જે વધુ સમય
રાહ જોઈશ તો આ ત્રણે જણ્યા પલાયન થઈ જશે, એવી શંકા રાજા-
રામના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ. આથી ખીજોણાના આવવાની રાહ
જેથા વગર ૭ પિકેટિંગ શરીર કરવાનું તેણે નક્કી કર્યું.

‘વંદેમાતરમ् ! મહાત્મા ગાંધીજીનો જય !’ તે ચારેથી
જણ્યાએ એક સાથે મોટેથી સુત્રો પોકાર્યાં અને કાપડની દુકાનના
ખારણ્યાં આગળ હાથ જોડીને જિલ્લા રથ્યા. દુકાનદાર બૂમબરાડા
પાડવા લાગ્યો.

‘તમારી સાથે અમારે ડોઈ વાત કરવાની નથી. પરહેઠી કાપડ
ખરીદવા આવનારાઓને અમારે જે કાઈ કહેવાનું છે, એ અમે આ
રીત છીએ છીએ’ રાજારામને કહ્યું. ત્યાં થોડો એકઢાં થઈ ગયા.
દુકાનમાં કાપડ ખરીદવા આવેલા એકાદમે ધરાક પાછા આવ્યા ગયા.
આથી દુકાનદાર ગુસ્સે લખાયો. તેણે કાળવાસલ પોલીસ ચોકાએ
ખખર આપવાની ધમકી આપી. રાજારામન દુકાનન૊ પગથિર્યા આગળ
આડો સૂઈ ગયો. પોલીસ ચોકાએ ખખર આપવા જનાર ભાષુસને
તેની છાતી પર પગ મૂકીને જવું પડે એવી પરિસ્થિતિ સર્જાઈં. તે
ભાષુસ તેમ કરતાં અચ્છાયો.

‘અહીંથી જાને દૂતરા !’ આવા તુચ્છ શખ્ફોથી દુકાનદારે તે
ભાષુસને ધૂતકારી કાઢ્યો. રાજારામને ઓળંગીને જતાં તે ભાષુસનો

પર રાજરામનના ગળાને અડકી ગયો. પોતાનાથી અનણું થઈ ગયેલા આ અવિવેકની માઝી માગતો હોય તેમ તેણે પોતાનો હાથ આંખે અડકાડ્યો. આ જોઈને દુકાનદાર વહું શુસ્તે થયો અને ઊંચા સાહે ઓલ્યો, ‘જણ્ણું કોઈ મોટા મહાત્મા પર પર પડી ગયો હોય એવું તું તો કરે છો. જવાને બદલે જિભો કેમ છે?’

‘વદેમાતરમ, મહાત્મા ગાંધીની જ્યા’—પિકેટિંગ કરનારાઓ એ સત્ત્રો સતત, વગર અટકે બોલે જતા હતા. દુકાનમાં એક પણ ધરાક દાખલ થયો નહિ. આમ એક કલાક પિકેટિંગ ચાલ્યું. પોણ્ણ અગિયારે પોલીસો અને એક સખાન્સ્પેક્ટર આવ્યા. દુકાનદારે પિકેટિંગ કરનારાઓને તેમના પર છાણુવાળું પાણી ઝાંઠવાની ધમકી આપી.

પોલીસો અને સખાન્સ્પેક્ટર આવ્યા પછી પણ રાજરામને પિકેટિંગ બંધ કર્યું નહિ. દુકાનદારે પિકેટિંગ કરનારાઓ પોતાની દુકાન આળી નાખવા આવ્યા હોવાની ફરિયાદ મોટેથી ભૂમો પાડી પાડીને સખાન્સ્પેક્ટરને કરી. રાજરામનના ખલા પર જેરથી લાડી પડી. એ પોલીસોએ તેને ઊંચાને જિભો કર્યો. મિત્રોને પણ સારો એવો માર પડ્યો. પિકેટિંગ કરનારાઓ સૂત્રો પોકારતા અટક્યા નહિ. અને પોલીસો. પણ તેમને મારતા અટક્યા નહિ. પોલીસો તેને અને મિત્રોને જાંચીને લઈ જતા હતા ત્યારે ભંદિરના દાર આગળ ટાંગામાં એકસવા જતી મદુરમને રાજરામને જોઈ. તેની માઝને સોનાના અછોડાવાળા તે સંજઘન તેની સાથે હતો. અભિષેક પતી ગયો છે અને તેઓ ધેર પાછાં જઈ રહ્યાં છે, એવું તેને લાગ્યું. આ દરમિયાન એક પોલીસે તેને બોચીએથી પકડીને આગળ ધેરલ્યો. ‘હું પહેરેલી બેણી કાઢીને વાંચનાલયના ધાખા પર ફેંકતો તેને રોકનાર કોઈ નથી.’ આ વિચાર સાથે, કુખની પીડા અને પોલીસના મારના દુઃખને લીધે લથડિયું આતો તે આગળ વધ્યો.

સંભ સુધી તેને અને મિત્રોને ક્ષીળવાસલના થાણુના લોકપર્માં

પૂરી રાખ્યા. પછી તેને એકલાને જ વેલુર લઈ જવામાં આવ્યો. મિત્રોનું શું કરશે અને કચા લઈ જશે, એ તે જાણી શક્યો નહિં. મદુરૈ રેલવે સ્ટેશનના લેટેર્ફોર્મ પરથી આથમતા સર્વાનું દર્શય જેતરી જેતાં, હાથમાં એડી પહેરેલી સ્થિતિમાં ટ્રેનમાં એસવા જતી વખતે રતનવેલ સોાની તેની નજરે પડ્યા. પકડાવાના સમાચાર સાંલળાને તેને જોવા માટે એ આવ્યા હોવા જોઈએ. પરંતુ સોાની અને તેની વરચે ડાઈ વાત થઈ શકી નહિં. આંખના ધર્શારાથી પણ વાત કરી શકાઈ નહિં. કારણું કે તે બંનેની વરચે દોડો આવી જવાથી તેઓ એકખીજને વધુ વખત જોઈ શક્યા નહિં. તેઓ એકખીજને જોઈ શક્યા એટલું જ. રાજરામના મનમાં કંઈક વિચારો આવી ગયા.

વૈગી નદીના પુલ પરથી ટ્રેન 'પસાર થતી હતી ત્યારે ગામ અને ગોપુરમેં સંધ્યાના અંધારામાં જાંખાં દેખાયાં. તિષ્ઠુક્કલમાં તેને ખાવાનું ભરીદીને આપ્યું. ફૂકત જમણ્યા હાથમાંની એડી છોડીને પોતાના જમણ્યા હાથમાં બાંધીને પોકીસે રાજરામને આવા જણાપ્યું. એ આખો દિવસ માણે ડાઈ ખાંચું નહિં હોય, એ તેને યાદાવી ગયું. સોાનીએ ગમે તેમ કરીને સાંજ સુધીમાં તેને સમાચાર પહોંચાડી દીધા હશે. મા ડેટલી દુઃખી થઈ હશે, એની પણ તે કલ્પના કરી શક્યો નહિં. લાડી પડી હતી ત્યાં ખલા પર તેને દુઃખતું હતું. ખલે એટલું તો દરદ થતું હતું કે તેને હાથમાંનો ડાળિયા મેં સુધી લઈ જવા મુશ્કેલ થઈ પડતું. ત્યાં સારો એવો સોજે આવી ગયો હતો.

રાજરામન ખીને દિવસે વેલુરની કોલમાં 'સી' વર્ગના ડેટી તરીકે દાખલ થયો. રાજકીય ડેટીઓને 'બો' વર્ગમાં રાખવામાં આવે છે, એ તેણું ડાઈને મોઢીથી સાંલળદું હતું. મદુરૈની પોકીસે તેના પર ક્યો ચાર્જસીટ મૂક્યો હશે, જેથી તેને 'સી' વર્ગ આપ. વામાં આવ્યો હશે. 'બી' અને 'સી' વર્ગમાં ધણ્યા દેશભક્તોને

જોતાં અને પોતે પણ તેઓની વર્ણે છે, એ જોઈને તેણું ગૌરવ અનુભવ્યું. તેને મનમાં શાંતિ થઈ.

ત્યાં આવેલા બધા જ મા-આપ, પત્ની, ખાળડો તેમ જ પરિવારતું પ્રેમધ્યાંધન મૂકીને દેશને આજાદ કરવા માટે અહીં જેલમાં આવીને દુઃખ લોગવતા હતા, એ જોઈને આવી એક મહાન માતાના દુઃખે પોતાની માની જેમ એ અનેક માતાઓ દુઃખી થતી હશે, એવો વિચાર આવતાં તેણું કંઈક રાહતની લાગણી અનુભવી. સુતિનુલઘ્યન અને શુરુસાભીને કંચાં લઈ ગયા હશે, એ અંગે તે કોઈ અનુમાન કરી શક્યો નહિ. કદાચ બેલૂર કે નિચિ લઈ ગયા હોય, નાગપુર કે બેલવારીની જેલમાં લઈ જવા જેવો તેમનો મોટા શુંગો ન હતો. તેમના કરતાં મોટા શુનાવાળા બધા ડેઢીઓ વેલુરની જેલમાં જ હતા, જેલમાં આપવામાં આવતું બાવટાતું ખીચું આ પહેલી વાર ખાવાથી ભલટી થશે એવું તેને લાગ્યું. પરંતુ સારું ભોજન લઈ શકે એવી સ્થિતિવાળા મોટા મોટા નેતાજીને પણ આ જ આતા જોઈને તેણું મન પર કાખું મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો. સહ ડેડી-ઓમાંના એક ઉંમરલાયક લાઈ વૈદારણ્યમાં મીઠાના સત્યગ્રહમાં પકડાયા હતા. તે વૈદારણ્યના બનાવેતું વર્ણન કરતા હતા. એ સાંભળવામાં રાજરામનને અત્યંત આનંદ આવતો હતો. તેમની પાસે ગીતા હતી. સાંજે થોડા સમય તે ગીતા સમજવતા હતા. ગીતા સાંભળાને રાજરામન રાહતની લાગણી અનુભવતો.

‘ભારતમાતાના આ મહાન અંથનો રચના યુદ્ધ સમયે જ થઈ છે’ તેમણે ગીતાતું રહસ્ય સમજવતા આમ કહ્યું, ત્યારે રાજરામનના આનંદની અવધિ રહી નહિ.

‘અત્યારે આપણે ખેલી રણા છીએ તે પણ એક ધર્મયુદ્ધ જ છે. આમાં ગીતા ગાંધીજી છે. સંકોચ, પ્રેમધ્યાંધન – બધાનો ત્યાગ કરીને આપણે આ ધર્મયુદ્ધમાં જંપલાવવાની હિંમત કરી છે, તેની

પ્રેરણા આપનાર આ મહાન ગાંધીજી જ છે. બેરિસ્ટર બનીને વકી-
લાતનો ક્રમાણીમાં મળતા હનરો ઇપિયાને લાત મારીને, દેશની
સેવા કરવા માટે હીંચણું સુધીનું એક ક્રેડું ધારણું કરીને નીકળી
પડ્યા છે, તે જુઓને ! ’ આ વાત કરતાં તેમની આખ ભીની
થઈ ગઈ.

લાંબી પડણી જેવા ઓરડામાં ‘સી’ વર્ગના દશથી વધુ રાજ-
ક્રિય કેદીઓને પૂરવામાં આવતા હતા. ગીતાવાળા તે મિત્રનું નામ
પુદુંકૃાઈ પ્રહદીશ્વરન હતું. તેઓ કલકત્તા કેંગ્રેસમાં પણ જઈ આવ્યા
હતા. તેમણે ઓગણીસેસા અફાવીસમાં ભરાપેલા કેંગ્રેસના અધિવેશનનું
કરેલું વર્ષનું સાંભળીને રાજરામન અત્યંત પ્રભાનિત થયો. કલકત્તા
કેંગ્રેસસેવાદળના સુખ્ય વ્યવસ્થાપક સુલાષ્યંડ બોઝે લશકરી ગણું વેશ
પહેર્યો ત્યારે તે ડેવા ગંભીર હેખાતા હતા, એનું વર્ષનું તેમણે કર્યું
તે સાંભળીને તેનાં રુંવાર્ટ ભાસાં થઈ ગયાં. વીરતા અને યીવનથી
બિલરાતા તેમના વદનની કટ્ટપના કરીને તે હર્ષદીકો થઈ ગયો. તેમ
જ સંપૂર્ણ આજાહીની માગણી કરતો ઢરાવ જવાહેરલાલ નહેરુ અને
સુલાષ્યંડ બોઝે રજૂ કર્યો હતો, એ અંગે પણ વિગતવાર તેમણે
સમજાયું.

જાણે વાર્તા સાંભળતા હોય તેમ અધા પ્રહદીશ્વરને વીંટનાઈને
એક હતા. રાજરામને તેમને લાહોર કેંગ્રેસની વિગતવાર વાત
કરવા કહ્યું.

‘ ઓગણીસેસા ઓગણીસીસમાં લાહોર કેંગ્રેસમાં હું જઈ શક્યો
ન હતો. તે સમયે જ મારી પત્ની ખીજ સુવાવડ પછી ખૂબ જ
નખાઈ ગઈ હતી. તેના જીવન-મરણનો પ્રશ્ન હતો. એથી હું જઈ
શક્યો નહિં.’ દુઃખ વ્યક્ત કરતાં પ્રહદીશ્વરને જણાવ્યું. જેટલી ચિંતા
પરિવાર માટે છે એટલી જ ચિંતા દેશ માટે કરનાર આ શુદ્ધ દેશ-
ભક્તના ફોમળ હુદ્ધનું સર્જન કરનાર તિણક અને ગાંધીજી ડેલા.

શક્તિશાળી હો, એનો વિચાર આવતાં રાજરામને આશ્ર્ય અનુભવ્યું. પત્ની ભૃત્ય સામે અખૂભી રહી હતી એથી પોતે લાહોર કેંગ્રેસના અધિવેશનમાં લાગ લઈ શક્યા નહિ, એનું તેમને હુંઘ છે, એ જાણુને કોઈ એક મહાન શક્તિ આવાં કાર્યે કરવા માટે માણું. સને પ્રેરણા આપે છે, એ વાત તે બરાબર સમજી શક્યો. વેદકાળ પછીના લારતવર્ષોને તિળ્ણક અને મહાત્મા ગાંધીએ દેશભક્તિ નામની એક નવી તપસ્યામાં કાર્યરત રહેવા માટે માર્ગ ચીંઘો છે એ તેણે જોયું. પ્રાચીન કાળમાં મોક્ષ મેળવવા માટે જ તપસ્યા કરવામાં આવતી હતી. જ્યારે આ તપસ્યાનો સંપૂર્ણ ઉદ્દેશ તો સમસ્ત દેશ ઉન્નત અને એ છે. આ નવી તપસ્યામાં લાગ લેનારા ચોગીઓના સમુદ્રમાં પોતે પણ જોડાયો છે, એ વિચારથી તે આનંદિત થયો. સત્યાગ્રહ શરૂદનો અર્થ પ્રહંદીશ્વરને સ્પષ્ટ સમજાયો. ત્યારે તે આશ્ર્યમુખ થઈ ગયો. ‘અળવળ’ શરૂદનો જ અર્થ હતો તેના કરતાં આ શરૂદનો અર્થ વધુ વિશાળ અને ઉન્નત હતો.

નેલમાં તેઓને આપવામાં આવતો ખારાક ન ખવાય એવો હતો. એક દિવસ પ્રહંદીશ્વરને આપવામાં આવેલા બાવટાના ભડકામાંથી એક વહી નીકળ્યો. એ બધાને ખતાવીને એ ભડકું તેમણે ન ખાતાં એક ખૂણામાં મૂકી રાખ્યું. બીજા સત્યાગ્રહીઓનાંના કેટલાકને ઝડા અને જલદી થયાં. બધા વર્ગના કેદીઓએ એક થઈને સીધું સામની પોતાને આપવામાં આવે તો પોતે હાથે રાંધવાની રીયારી ખતાવી. નેલના અધિકારીએ એ માગણી માન્ય રાખ્યી. પ્રહંદીશ્વરન રસોઈ કરવામાં પ્રવીણું હતા. રસોઈ ખનાવવાની જવાબદારી તેમણે સહર્ષ સ્વીકારી લીધી. તેમની મદ્દમાં રાજરામન જોબો રહ્યો. કોઈ પણ પ્રકારના લેદભાવ વગર મોટા મોટા નેતાજીને એક પહીઠમાં બેસીને જમતા જોઈ તેને અને પ્રહંદીશ્વરને અત્યંત આનંદ થયો. કેટલાક સત્યાગ્રહીઓ જમતા પહેલાં સ્થોક બેલતા હતા,

સુષ્ટુધ્વાણ્ય ભારતીયારનું સ્વતંત્રતાનું ગીત સુમધુર કંઈ ભાવપૂર્વક ગાતા હતા. સત્યને ખાતર સત્યાગ્રહ કરીને જેલમાં આવેલા દરેક પોતાની સત્યની પ્રતીતિ થયેલી જોઈને ગૌરવ અનુભવતા, જેલ તેમને તપોવન જેવી જણ્ણાતી.

ચેઠે સુતુરંગ સુદ્ધિલિયારનું ‘નાશાયિરમ દ્વિષ્ય પ્રથંદમ’* પરનું પ્રવચન, પ્રહૃદીશ્વરનના ગીતા પરના વર્ગ અને રાજરામનના સુષ્ટુધ્વાણ્ય ભારતીયારના ગીતા વર્ગ – ખધા વર્ગ સાંજે ચાલતા હતા. એ વર્ગા ખધા સત્યાગ્રહીઓને ઉત્સાહિત બનાવતા હતા. વાદેમાતરમનું ગીત તેઓ ગાતા ત્યારે તેમનામાં એક નવું જોમ પેદા થતું હતું. વેલૂરની જેલમાં આંધ્યાના એક અઠવાડિયામાં તેની માના કહેવાથી સોનીએ લખેલો. પત્ર રાજરામને મળ્યો. એ પત્ર પરથી મા અત્યંત ગલ્ભરાઈ ગઈ છે, એવા અનુમાન પર તે આવ્યો. ત્યાર પછી પણ માના કહેવાથી સોનીએ લખેલા એકાદશે પત્રો દરમણિને અચ્યુક તેને મળતા. આમ જેતનેતામાં પાંચણ મહિના પસાર થઈ ગયા, તેને જેલ છેડે પડી ગઈ, ખડઅચડી જમીન પર પાથરેલા કંતાન પર સુવા માટે તે ટેવાઈ ગયો. તેનું જેલજીવન આશ્રમના જીવન જેવું થઈ ગયું. મદુરૈથી એ મહિનામાં આવવો જોઈતો પત્ર નિયત તારીખ સુધીમાં આવ્યો નહિ, એ દ્વિષ્ય પછી સોની પોતે જ વેલૂરની જેલમાં આંધ્યા. પોતે તેને પેરોલ પર છાડાવવાની વ્યવસ્થા કરી હોવાનું રાજરામને જણાવ્યું. રાજરામને પેરોલ પર છૂટવાનું કારણું પૂછ્યું.

‘માની હાલત ગંભીર છે. એતણું દ્વિષ્ય માંડ કાઢો’ ચિંતાતુર સાદે સોનીએ કહ્યું.

પેરોલ પર છૂટવા રાજરામન ધરાયતો ન હતો. થોડા દ્વિષ્ય પહેલાં પેઢે મૃતુરંગ સુદ્ધિલિયારની માના મૃત્યુના સમાચાર વેલૂરની

* બાર આલવારાએ વિષ્ણુ સ્તોત્રનો રચેલો. ચાર હજાર શ્લોકનો અંથ.

નેલમાં આવ્યા ત્યારે બધા સત્યાગહીનોએ પેરોલ પર છૂટીને વેર જઈ આવવા તેમને આગહ કર્યો હતો. પણ તેમણે પેરોલ પર છૂટવાની ના પાડી હતી. પોતાના પરિવારના ગ્રેમપાશને કારણે તેઓ માલોમની આજાહીનું કાર્ય એક ધડી પણ થંભાવવા ધર્ઘતા ન હતા. પેરોલ પર છૂટવાની બધી ઠ્યવસ્થા કરીને આવેલા સોનીને રાન્જરામને પેરોલ પર છૂટવાની ના પાડી. સોનીએ તેને ધણે આગહ કર્યો. પણ તેણે તેમની વાતનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. જ્તાં પહેલાં સોનીએ, ‘પેલી છોકરી મહુરમને કાઈ કહેવાનું છે ?’ પૂછ્યું ત્યારે પહેલાં તો તે ઢાને વિષે વાત કરે છે, એ જ્યાલ આવ્યો નહિ. થાડી વાર પછી જ્યાલ આવતાં તેને શુસ્સો આવ્યો,

‘ શું તમેય સોની મહાશથા । એક નંખરની શેરીમાં રહેનારી માટે આવી વાત કરો છો ? હું તેને શા માટે સંદેશા કહેવડાનું અને શા કહેવડાનું ? ’ રાન્જરામને કાઈવાશથી પૂછ્યું. પરંતુ સોનીના ગયા પછી ‘ નેની સાથે આપણું કોઈ સંબંધ ન હોય તેને માટે સંદેશા છે ? ’ – એવું તેમણે શા માટે પૂછ્યું, એ ન સમજતાં એ અંગે તેણે ધણા સમય સુધી વિચાર કર્યો, પણ તે કાઈ અનુમાન પર આવી શક્યો નહિ.

સુર્યના પ્રકાશમાં ચમકતી એની ચૂની, સિમત ફરજી ગયેલા એના અધર અને મનોહર એતું વદન તથા નેત્રા, વીણાનો નાદ, સુમહુર કંદ ધીર ધીર તેને યાદ આવી ગયાં.

‘ આ બાખતમાં મને શા માટે પૂછે છે ? ’

ધણા સમય સુધી આ વિચારતંત્રમાંથી તે બહાર આવી શક્યો નહિ. મીનાક્ષીના મંદિરના દરવાજ આગળથી હું પકડાયો. ત્યારે તેમ જ એ પહેલાં મંદિરની અંદર તેણે પોતાને જેયો હતો, એ એને અત્યારે યાદ આવ્યું. સોની આવ્યા પછી જે ઉતાવળે ગયા તે ઉતાવળને લીધે

તેમને પૂછીને જણુવા જેવી ધર્ષણી આપતો પોતે પૂછી જ નથી, એ તેણે અત્યારે યાદ આવ્યું. સુતિરુલઘ્પન અને ગુરુસામી એ બંનેની વિગતો, વાંચનાલયના સમાચાર, પોતાની સાથે માંદિરના ચોકના દરવાન આગળથી પડકાપેલા એ સત્યાગ્રહીઓ વિષે મેં કાંઈ પુછ્યું નહિ, એ વાત અત્યારે યાદ આવી.

પોતે આપ્યો નથી એ જણુશે ત્યારે માને ટેટલી વેદના થશે. આ આધાત માથી જરૂરી શકાશે નહિ, એ તે જણુતો હતો.

‘તારી માને તું એકનો એક દીકરો છે, તો તારે જવું’ જ જોઈએ, એમ મને લાગે છે. પંદર દિવસ માટે પેરોલ પર જઈ આવ્યા પ્રહદીશ્વરને કહ્યું. તેમણે આ કહ્યું ત્યારે પોતે જઈ આવવું જોઈતું હતું એવું તેને લાગ્યું. માને પોતાના પર ટેટલું હેલ છે, એ વાત તેણે તેમને આપો દિવસ ફરિઝીને ડરી. મન પર કાખૂ રાખવા તેણું ધખોા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં તેને સહૃણતા મળ્યા નહિ. તેના મનની આ પરિસ્થિતિ સમજુને પ્રહદીશ્વરને આ કહ્યું હતું. પોતાની દુકાન રેઢી મૂકીને, વેલૂર સુધી મને શેધતા આવેલ સૌનીલાઇને માટે આસ્કારનો લાગણી પણ મેં વ્યક્ત ફરી નહિ, એ યાદ આવતાં ઉત્તાવળ અને મુશ્કેલીના સમયે માણુસ ચુંઠ થાય છે, એનો તેને જ્યાલ આપ્યો.

ધર અને માની આસપાસ ભૂમી રહેલા મને તે દિવસે સૌને પ્રહદીશ્વરને વર્ગમાં ગીતા પર કરેલા પ્રવચનથી જરા રાહતની લાગણી અનુભવી. મોડી રાત સુધી કંતાન પર તે ન જાંધતાં એસી રહ્યો. ખીંલ સત્યાગ્રહી ડેઢીએ ગમે તેમ જાંધતા હતા ત્યારે રાજરામનના મનમાં ‘મા મને મૂકીને ચાલી જશે’ એ દુઃખ પ્રભળ બન્યું અને તે સહન ન થયું. એવખતે પ્રહદીશ્વરને એક મોટા લાઈની મમતાથી તેના માથા પર હાથ મૂકીને આશ્વાસન આપ્યું.

‘મનને હીલું’ ન મુકું’ – ધીરજંલીર સાહે પ્રહદીશ્વરને તેના કાનમાં કહ્યું.

ભીજ દિવસે સવારે તેતું મન જરા સ્વસ્થ થયું. એ દિવસે સત્યાગ્રહીઓને નહાવાનો વારો હતો. શરીર પર પાણી પડતાં તેનો ઉદ્દેગ આછો થયો. પંગતને પીરસવાના કામમાં અને આર્થિકામાં રોકાવાને લાધિ એ દિવસે તેતું દુઃખ આપ્યું થયું. વકીલો, શિક્ષકો, સાધનસંપન્ન તેમજ સામાન્ય સ્થિતિવાળાઓને એક પંગતમાં બેસી જ્ઞેલનું ભોજન લેતા જોઈને આ એકએક પોતપોતાનો ચુસ્કેલીઓ જીંચ્યો નવે પર મુક્તાને માલોમનો આજાહીને ખાતર અહીં ફોના થવા લેગા થયા છે, એ જોઈને તેને પોતાનું દુઃખ આ બધાના દુઃખ કરતાં અત્યંત અદ્ય લાગ્યું.

સાંજે ગીતાનો વર્ગ શરૂ થયો. ત્યારે બધા સત્યાગ્રહીઓ આવીને એક હતા છતાં, આ વર્ગ એક તેને માટે જ હોય એ રીતે પ્રહદીશ્વરને પ્રવચન કર્યું. ભીજે દિવસે શુક્રવાર હતો. દર શુક્રવારે પરેદ્ધિયે પાંચ વાગે જીદીને મહાભવિ ભારતીનું ‘ચલો જોડો નું’ વીરગીત તેઓ નિયમિત ગાતા. રાન્જરામન આ ગીત ગવડાવતો અને ભીજીઓ જીલતા હતા. ત્યાં હતા તેઓભાંથી એક રાન્જરામન અને ભીજ એકાદમેન જ એ ગીત મોઢે હતું.

‘કાલે શુક્રવાર છે. સવારના પહોરમાં તે ગીત ગાવાનું’ છે. પાંચ વાગે બધાઓ જીદી જવું જોઈએ. માટે વહેલા સૂર્ય જવ’ – આગલો રાતે પ્રહદીશ્વરન રાન્જરામનને અને ભીજીઓને ભાવપૂર્વક કહીને સૂર્ય ગયા.

પોણ્યા પાંચ વાગે તેઓ જીદી ગયા. રાન્જરામનને પણ જગાડ્યો. જેલના કંપાઉન્ડનાં વૃક્ષો પરનાં પક્ષીઓઓ વિવિધ ગાન શરૂ કર્યું ત્યારે,

‘થયું’ પ્રકાત આપણી તપસ્યાથી અપવિત્રતા અને અંધકાર દૂર થયો...’

રાજરામને ગીત શરૂ કર્યું. ખરામર તે જ સમયે એકાએક અણુધાયું વોર્ડનું બારણું ઉધારીને જેલના એક અવિકારી આંદર આવ્યા. તેમના હાથમાં એક તાર હતો. ખૂટના અવાજની સાથે અને આ કસમયે જેલના અવિકારીને ત્યાં આવતા જેઠને તેઓએ ગીત ગાવું બંધ કર્યું.

‘રાજરામન... ડોણું...?’

‘હું...’ બોલતો રાજરામન આગળ આવ્યો.

‘મહુરેમાં તારી મા શુજરી ગયાં છે. મધરાતે તાર આવ્યો છે.’

‘.....’

‘પેરોલ પર કોઈ છોડવા આવશે તો હું જવાની રણ આપીશ. હું અત્યંત દિલગાર હું...’

— રાજરામન કાંઈ પણ બોલ્યા વગર દિંગ્મૂઢ ઘની જિલ્લો રહ્યો. તેને રડવું પણ આવ્યું નહિ. તેતું મન પિસાતું હતું. કોખાં ડના સણિયા પૃથ્વી પરથી આકાશને આંખતા ન હોય એવો આભાસ થયો. માતાનું વદન, મહુરેનાં ગોપુરમો, વરચે વહેતી વૈગૈનાં દસ્યો સ્પષ્ટ-અસ્પષ્ટ હેખાયાં ન હેખાયાંને અદશ્ય થઈ ગયાં. ગળું રૂધાઈ જતું હોય તેમ તેને લાગ્યું.

‘થયું પ્રભાત’ ગીત તેણે ગાવું શરૂ કર્યું એ સમયે ઝરી અંધારું છવાઈ ગયું. વોર્ડની સાથે તેને ઝૂવા પર લઈ જઈને એ ડેલ પાણી ઝૂવામાંથી એંચી પ્રહદીશ્વરને તેના પર રહેયું. કોઈ સગાનું મૃત્યુ થશું હોય તેમ સગીમાના મૃત્યુને આ રીતે ફૂલ સ્તનાન કરીને જ પતવવાની તેને ફરજ પડી.

‘તે દિવસે પેરોલ પર છૂટચો હોત તો તું માતું મોં જેઠ

શક્યો હોત. હવે મેં ન જોઈ શકે એવો તું અન્યારો અની ગયો...’
પ્રહૃદીશ્વરને કહ્યું.

‘ઉત્તરક્ષિયા કરવી પડશે ને? ચેરોલ પર છૂટવું છે?’

‘ના, નથી છૂટવું. હું જરૂર તો પણ તે હવે પાછી નહિએ’— રાજરામને કહ્યું. બોલતાં બોલતાં તેતું ગળું ભરાઈ આવ્યું.
નેત્રો ભીના થઈ ગયાં. મહામહેનતે તે દુદન ખાળી રહ્યો છે એ પ્રહૃદીશ્વરને જોખું. તે આપો દિવસ રાજરામને ખાંધું નહિ. ડોઈની સાથે બોલ્યો નહિ. પ્રહૃદીશ્વરને તેને ધાંધું આશ્વાસન આપ્યું. બીજે દિવસે તેમના અત્યંત આગળ પછી તેણે કહેવા પૂરતું જ ખાંધું.
સમય જતાં તેતું મન શાંત પડતું ગયું. એક અઠવાડિયા પછી સોની ઝરી ભળવા આવી ગયા. સમય વહી અયો.

* *

સને એગણીસો એકજીસની શરાતમાં મહાત્મા
 ગાંધીને જેલમાંથી મુક્ત કર્યા. તેના અનુસંધાનમાં આપા
 દેશમાં નેતાઓ અને સત્યાગ્રહીઓને મુક્ત કરવામાં
 આવ્યા. ગાંધી-ઈરવિન સંધિ થઈ. વેલૂરથી રાજન.
 રામન સીધો મહુરૈ આવ્યો નહિ. વેલૂર જેલમાંથી
 મુક્ત કરવામાં આવેલામાં મહુરૈ, પેરિયડુળમ જેવાં
 ગામોના સત્યાગ્રહીઓ હતા. તેઓને આવકારવા માટે
 તેમના ગામાંથી દેશદાની લાગણીવાળા અને
 સગાઓ આવ્યા હતા. તેઓએ પોતાની સાથે મહુરૈ
 આવવા રાજનરામને જણાવ્યું. પ્રહૃદીશ્વરને ચોતાની
 સાથે પુછુકોઈ આવી થોડાક વિવસ ત્યાં રહીને પછી
 મહુરૈ જવાનું તેને કહ્યું. સોની છેલ્લા મહુરૈથી વેલૂર
 આવ્યા ત્યારે મહુરૈના ઘરમાં જે છાંછ વાસ્થો, તેમ
 જ ઉપયોગી ઘરવખરી હતી તે બધી યેલામાં ભરીને
 મેલૂરના ઘરમાં છાંછી પર મૂકી દીધી હોવાનું
 જણાવ્યું હતું. વાંચનાલય પણ સારુ ચાલે છે,
 એમ જણાવ્યું ત્યારે 'કેવું ચાલે છે ? કોણ ભાડું
 આપે છે ? સામયિકો, પુસ્તકો અરીદવા માટે
 હોણું મદદ કરે છે ?' રાજનરામને વારંવાર પૂછ્યું
 ત્યારે—

'આ બધું' અત્યારે શા માટે, લાઈ ? તમે છૂટીને
 આવો પછી નિરાંતે વાત કરીશું' — આવો ગોળ.
 ગોળ જવાબ સોનીએ આપ્યો હતો. કદાચ તેઓ
 ચોતે જ તેમની હાથખર્ચીમાંથી આ બધો ખર્ચો
 કરતા હશે અને ભારાથી આ વાત છૂપો રાખવા

છચે છે, એવું તેને લાગ્યું હતું. સુતિરુલાપન અને શુરુસામી કડલૂર જેલમાં હોવાના સમાચાર પણ એ વખતે તેમને પૂછીને તેણે જણી લીધા હતા. આથી પ્રહદીશ્વરનની સાથે પુછુકોઈ જઈ અઠવાડિયું, દશ દિવસ રહેવા જવાનું આનાકાની કાર્યો વગર રાજરામને સ્વીકારી લીધું.

‘ધર ભાલી કરીને સરસામાન મેલૂર લઈ જઈને ત્યાં સુકાવ્યો છે. વાચનાલય વ્યવસ્થિત ચાલે છે’ — આ સોનીએ જણાવેલી વિગતો પરથા ચોતે સીધો મદ્દરૈ નહિ જાય તો કાંઈ વાધો આવશે નહિ અમ તેને લાગ્યું. પ્રહદીશ્વર સાથે પુછુકોઈ ગયો.

એ આપું સપ્તાહ રાજરામન પુછુકોઈમાં રહ્યો નહિ. ત્યાં જતી વખતે અંને એ દિવસ નિચિમાં રહ્યા અને ત્યાં ડેટલાક નેતાઓ અને કાર્યકરોને મળ્યા. પુછુકોઈમાં તે ત્રણું દિવસ રોકાયો. એકકેક દિવસ પ્રાતમહી અને અન્નવાસલ ગામમાં પ્રહદીશ્વર તેને લઈ ગયો. તેના કુંભઅનાં બધાં જ રંટિયો શીખ્યાં છે અને પત્ની તથા બાળકો બધાં જ આદી પહેરે છે, એ જોઈને તેણું ગૌરવ અનુભવ્યું.

તે મદ્દરૈ આવવા નીકળ્યો ત્યારે પ્રહદીશ્વરન તેની સાથે કારેકુડિ સુધી આવ્યા. ત્યાં તેમને ડેટલાકને ભગવાનું હતું. કારેકુડિમાં તેમણે તેને વિદાય આપતાં કહ્યું, ‘આવતી કાલથી હું અને મારી પત્ની ભારતીયારનું ગીત ગાતાં ગાતાં શરીરીએ શરીરીએ કરીશું અને પુછુકોઈ પ્રહે. શમાં આવેલાં ગામડે ગામડે ખ્લેબીને ખાદીનું વેચાયું કરીશું’. મદ્દરૈમાં તમે પણ આ કામ કરશો તો મને આનંદ થશો.’ ખાદીને પ્રચાર કરવાનું રાજરામને પ્રહદીશ્વરનને વચ્ચત આપ્યું. અંનેને એકખીનની વિદાય દેતાં અત્યંત હુઃખ થયું. તેમની મિત્રતાનું અંધન કેટલું છે, એ મહિનાઓ સુધી સાથે રહેવાથી સમજયું ન હતું—તે અત્યારે વિખ્યાત પડતી વખતે સમજયું. તે મદ્દરૈ આવ્યો ત્યારે રાતના આઠ થઈ ગયા હતા. ‘જ્યારે અહીંથી નીકળ્યો ત્યારે આવા અંધા-રામાં નીકળ્યો હતો’ એ તેને યાદ આવ્યું. પશ્ચિમના ગોપુરમના દર-

વાળ આગળ આવીને તે જોણો રહ્યો ત્યાં જ કચ્છાં જઈને રહેલું એ પ્રશ્ન તેના મનમાં ઉદ્ભાવયો. મા ને ધરમાં ગુજરી ગઈ હતી એ ધર અત્યંત નજીક જ છે, એ થાં આવત્તાં તેનું દિલ લરાઈ આવ્યું. વૈઘનાથ અથ્યરને ત્યાં કે જોસેફ સરને ત્યાં જઈ શકાશે, તેને થયું. પરંતુ જનેર કામો કરવા માટે વાંચનાલયમાં રહેલું એ સારું છે, તેને વિચાર આવ્યો.

‘સોની વાંચનાલયને તાળું મારીને ધેર ગયા હોય તો ?’

‘ધેર ગયા હોય તો શું થઈ ગયું ! સોનીનું ધર ખાજુમાં જ ચેમ્બિયન કૂવાવાળા શેરીમાં જ છે. ત્યાં જઈને ચાવી લઈ આવીશ.....’

- આ નિર્ણય પર આવીને તે ઉત્તરમાં પાછો ફરી જોપુરમના દરવાન્નેથી ચિત્રે શેરી તરફ ગયો. તેના અતુમાન સુજય સોનીની હુકાને તાળું માર્ચું હતું; પરંતુ નસીબન્ને વાંચનાલયના મેડા પર બત્તાનો પ્રકાશ જણ્યાયો. એથી હોઈ વાંચનાલયના મેડા પર છે એ નક્કી થયું.

દાદર યદીને તે ઉપર ગયો ત્યારે મેડાનું ખારણું વાસેલું હતું. તેણે ધીરેથી ખારણું ખખડાવ્યું. અંદર થતી વાતચીતના અવાજ પરથી ત્યાં ચારપાંચ માણસો છે, એ નિર્ણય પર તે આવ્યો. ખારણું સુત્તિરુલાપ્પને ઉધાડયું. રાન્ધરામન ભિત્રને ગળે ખાતી પડ્યો. શુરુસામી અને કાપડની હુકાન પર પિટેટિંગ કરતા પકડા-ચેલા મિત્રો, સોની અંદર ખુરશીમાં બેઠા હતા. વાંચનાલયમાં અત્યારે પાંચછ ઝાલ્ટિંગ ખુરશીઓ, પુસ્તકનાં એ કાબાટો અને એક મેડું મેજ જોઈને તે આશર્ધી પાર્યો, મકાનનું લાડું નહિ આપી શકાયું હોય ને તેથી વાંચનાલય અંધ પડી ગયું હશે, એવા તેને ડર હતો. પરંતુ ‘એમ નથી, વાંચનાલય ચાલે છે’ - સોની વેલૂર જેલમાં આવ્યા ત્યારે જણ્યાવીને તેને ધરપત આપી

હતી. પરંતુ અત્યારે આ વિકાસ જોઈને તેને નવાઈ લાગી. બધા ભિન્નાએ ઉત્સાહપૂર્વક તેને આવકાયો. એક સોની સિવાયના ખીજાઓ. તેને અત્યારે જ જોતા હતા તથી તેની મા શુદ્ધરી ગયા બદલ એટ વ્યક્તત કરવામાં થાડો સમય ગયો. દુઃખની વાત નીકળતાં ત્યાંતું આનંદમય વાતાવરણ શોકમાં અદ્દાઈ ગયું.

‘ભાઈ, હું તેને પેરોલ પર છોડવવા આવ્યો ત્યારે આવ્યા હોત તો? માતું દિલ દુલાવવું જોઈતું નહોતું. મેં દેર પાછા આવીને ‘મા, તમારો દીકરો પેરોલ પર છુટવાની ના પાડે છે’ એમ કહ્યું નહોતું. ‘જેલવાળા છોડવાની ના પાડે છે’ એમ જૂદું કહ્યું હતું. જો અરી વાત કહી હોત તો તે વધુ દુઃખી થાત. તે ‘ગર્ભાને સોંપવા માટે જ મેં દીકરાનો જન્મ આપ્યો હતો, મને અમિદાહ હેવા માટે નહિં.’ એટલા શંદો બાલીને તે સ્વધાર પહોંચી ગયો... બિચારો...’ આમ સોનીને માની વાત શરૂ કરતા જોઈને શું બોલવું એ ન સમજતાં રાખરામનની આપ્યો લીની થઈ ગઈ. થાડો સમય કોઈ બોલ્યું નહિં. ત્યાં મૌન પ્રસરી ગયું.

મુત્તિરુલાપન, ગુરુસામી અને સોની સિવાયના ખીજ બધા વિદ્યાય લઈને જવા તૈથાર થયા. ત્યાં પ્રસરેલ દુઃખ વાતાવરણમાં વાણીથી વિદ્યાય લેવાને બદલે એકખીજને છશારા કરીને તેઓએ વિદ્યાય લીધી. બાકી રહેલા ત્રણેને એકખીજ સાથે ધણી વાતો કરવાની હોવા છતાં ત્યાં ધણો સમય મૈન રહ્યું. રાખરામન હજુ સ્વરસ્થ થયો ન હતો. તે સ્વરસ્થ થઈને વાતની શરૂઆત ન કરે. ત્યાં સુધી ખીજાઓએ મૌન સેવ્યું. થાડી વાર પછી રાખરામને જ માથું ભાંચું-કરી મુત્તિરુલાપનને પૂછ્યું,

‘તમને ખૂબ દુઃખ પડ્યું હશે. નાકરી પણ ગઈ હશે. મહિનાએ સુધી તમે જોકમાં રહ્યા. ધરની સંલાળ ડોણ દેશે, એની ચિંતા તમને સતાવતી હશે?’

‘ એ જ ચિંતા હતી, રાજ ! પરંતુ આ સોની છે ને ! આ પુણ્યાત્માએ જ મારા પરિવારને આર્થિક મહદ્દુ કરી. ‘ સોનીની દુકાનવાળા રતનવેલ સોની દર મહિને પૈસાની મહદ્દુ કરે છે ’ – એવો મારી પત્નીનો પત્ર ભને જેલમાં ભલ્યો ત્યારે મારા આત્મદી અવધી રહી નહિં’ સોની તરફ અંગુલી નિર્ઝશ કરતાં મુત્તિરુલાપને કહ્યું.

‘ દેશના મોટા કુટુંબને અચાવવા માટે આપણે મુશ્કેલીઓ વેઠીએ છીએ, એ પ્રમાણે આપણા નાના કુટુંબમાં ડેટલાં બધાં તુકસાન અને મુશ્કેલીએ વેઠવાં...’

‘ મારું તો નળવું છે, જ્યારે તારું તુકસાન તો ધણું મોડું છે. તું જેલમાં ગયો ન હોત તો તારી માની આ દશા ન થત...’

‘ થવા કાળ થયા કરે છે. મરણને થોડું આપણે રોકી શકીએ તેમ...’

‘ અન્ન કુળિ મંડપ શેરીનું મકાન ખાલી કરીને બધી ઘર-વખરી મેલૂરના ઘરમાં મૂકીને તાળું માર્યાનું સોનીએ કહ્યું હતું. હવે તું કચાં રહીશે ! તને વાધી ન હોય તો થોડા દિવસ મારે ત્યારું રહેણે, રાજ...’

‘ મારે રહેવાનો પ્રશ્ન વળો કેવો ? અહીં વાંચનાલયમાં પણ રહેવાય એમ છે. નીચે પગથિયાં ઉત્તરું એટલે સોનીની દુકાનમાં નાઢી લઈં. સોનીની કૃપા જોઈએ...’

‘ ખુશીથી રહી શકે છે. તમે માર્યાનું હોય અને મેં ના પાડી હોય એવું કયારે ય બન્યું છે, લાઈ ? ’

‘ પરંતુ તમારી અતુમતિ જોઈએ ને, સોની ? ’

‘ અતુમતિ ? અરે આ બધી વાતો તમે શું વિચારીને કહો છો, લાઈ...?’

— રાજરામન સોની તરફ જોઈ હસ્યે.

‘તમારે માટે તો મોટા મોટા ભાણુસો પણ કંઈક કરી છુટવા આતુર છે. હું તમારા ખીંચ કર્યા કામમાં આવવાનો છું, લાઈ..?’

‘મારે માટે પણ આ જ શેરીમાં એકાદ જગા શોધી આપો, સોની। હું પણ સીવવાનો સંચો લઈને બેસી જઉ’ – અત્યાર સુધી થાત એસી રહેલા શુરૂસામીએ કહ્યું.

તરત રાજરામને આનો જવાબ આપો, ‘નહિ, તું પાંડિય વેલાલ શેરીમાં જ ઢીક છે. ગાંધીવિચારોના પ્રચાર માટે આપણે ગામમાં ચારે તરફ ઇલાઈ જવાની જરૂર છે. બધા એક જ શેરીમાં લેગા થવા જોઈએ નહિ.’

ઇડ ઓફિસમાં નવ વાગ્યા.

‘નવ વાગ્યા છે. તમારે કંઈ ખાવું નથી લાઈ?’

‘તમે બ્ધા?’

‘અમે જમી લીધું છે. સુતિરુલપ્પન અને શુરૂસામી દેર જાય છે. તમારે માટે જમવાનું લાવવાનું છે? લઈ આતું?’

‘નહિ, હું જઈને જમી આવીશ, સોની। પરંતુ હું પાછા આવું ત્યાં સુધી તમારે અહીં રોકવાનું છે. મારે તમારી સાથે વાત કરવાની છે.’

‘અહીં જ? સારુ! રોકાઈશ. આટલામાર્ઝ કોઈ દુકાન નથી. તમે મેલમાસી શેરીમાં કંદિસંહિ મંડપની પાસે તપાસ કરશો તો એકાદમે દૂધ-નીકાઈની દુકાન ઉધાડી હશે. તમે પાછા આવશો. ત્યાં સુધી હું અહીં રહીશ લાઈ...જઈ આવો...’

— શુરૂસામી, સુતિરુલપ્પન અને રાજરામન ત્રણે નીકળ્યા. શુરૂસામી અને સુતિરુલપ્પન મેલમાસી શેરી સુધી સાથે આવ્યા.

પદ્ધિત ગોપુરમનો દરવાને અને ટાઉનહોલ્ડવાળો રોડ જયાં ભગે છે ત્યાં મેલમાસી શેરીમાં કંદિસંહિ મંડપની પાસે એક દૂધની દુકાન ખુલ્ખી હતી. શુરૂસામી અને સુતિરુલપ્પને પણ પોતાની સાથે

જરા નાસ્તો કરવા આવવા માટે રાજરામને આગ્રહ કર્યો. અને એ
ના પાડીને હસતાં હસતાં વિદ્ધાય કીથી.

રાજરામને દૂધની દુકાને જે ભજ્યું તે ખાઈ દૂધ પી વાંચના-
લયમાં પાછો આવ્યો. સોની વાંચનાલયમાં તેની રાહ જેતા હતા.

પણ આ શું ? ખુરશીએ અને મેજ ઉપાડીને એક બાજુ
ભૂક્યાં છે. વચ્ચમાં ગાદલું પાથરેહું છે ને ગાદલાની એને બાજુએ
કુલનું ભરત ભરેલાં એ ઓશીકાં છે. એક તરફ ચાંદીનો લોટો અને
તેની બાજુમાં વાડકો ઢાંકેલો ગ્રાસ મુકેલા હતા.

‘આ બધું શું છે, સોની ? તમારી દુકાનની સાંદીએ લાગતી
નથી. તમારા વેરથી ઓશીકાં અને ગાદલું લઈ આવ્યાં ?’

— એક મિનિટ સોની મૈન રહ્યા. ‘એમ જ માની લોને,
ભાઈ !’ કહી સોનીએ સિમત ક્ષું. સિમત કરતાં કરતો કપ પર મૂકી
રાખેલો ર્યાદો લઈને દૂધ ઠંડું કરવા માંડ્યું.

‘સોની ! હું દૂધ પીને આવ્યો છું. તમે વળ આ કચાં
લાવ્યા ?’ કહી રાજરામને દૂધ માટે ના પાડી.

‘કાઈ નહિ લાઈ ! ગમે તેમ પણ દુકાનનું દૂધ કાઈ ધરના
દૂધની તેલે આવે ?’ — કહી સોનીએ દૂધ ઠંડું કરી તેને આપ્યું.
હાથમાં લીધેલું દૂધ થોરના દૂધ જેવું ધંડ હતું. દૂધમાં કપુર અને
કુસરની સુવાસ આવતી હતી. તે દૂધ પી ગયો. દૂધ અમૃત જેવું
ભીંહ હતું.

‘જેલમાં ખરઅચડી જમીન પર કંતાન પાથરીને ખરઅર જાંધ્યા
નહિ હોય. આજે તમે આરામથી સુઈ જાનો. નાહક રખડણો નહિ.
શરીર સાચવણો. તમારી કાળજી લેવા માટે હવે તમારી મા નથી.’

‘એ તો કીક, પણ સોની તમે જશો નહિ ! ભારે તમારી સાથે
વાત કરવાનો છો.’

‘શી વાત કરવાની છે ? એ તો સલારે પણ વાત થશે।
અત્યારે જાંધી જાવ, ભાઈ !’

‘નહિ ! પાંચ મિનિટ રોકાઈને જવ. તમારા સોનીના ધંધામાં આવક કેટવી છે, એ મારી જાણ બહાર નથો, સોની ! તમે હેવું કરીને વધુ પડતું કર્યું છે, એમ લાગે છે. ખુરશી, મેજ, ડાયન બધું વાચનાલયમાં વસાયું છે. બેન્નાં વખત વેલૂર આવ્યા. છેલ્લી વખત આવ્યા ત્યારે મને પણ થોડા ચૈસા આપ્યા હતા. મુત્તિરુલપ્પનના પરિવારને દર મહિને મદદ કરી, વાચનાલયનું ભાડું પણ તમે આપ્યું. આ બધા ખર્ચી તમારા માટે ગળ બહારના છે, એ હું જાણું શું. તમે પણ મોટા વસ્તારી છો...’

‘એનું શું છે અત્યારે ? નિરાંતે વાત કરીશું.’

‘વેલૂરમાં મેં પૂછ્યું ત્યારે પણ તમે આમ જ જવાબ ટાલ્યો. હતો ને ? લદે મા-દીકરો હોય પણ ઐટ તો જુદાં છે, સોની ! વિગત આપો તો સારું.’

સોનીએ સિમત કર્યું. જવાબ આપતાં મૂંઝાતા હોય તેમ થોડી વાર અચકાતા જીસા રહ્યા.

‘આપણી મિત્રતા હાયમ માટે નભાવવી હોય તો તમારે આ વાતની સ્પષ્ટતા કરવી રહી...’

‘જાંધી જવ, ભાઈ ! અત્યારે એવી તે શી ઉત્તાવળ છે ? સવારે વાત નહિ થય ?’ — કહી વાત ટાળવાનો. સોનીએ પ્રયત્ન કર્યો. પણ રાજારામને ઢીલું મૂક્યું નહિ.

‘હું નિરાંતે જાંધું, એમ ધરછતા હો તો તમારે આ વાત અત્યારે જ કરવી રહી, સોની !’

— સોની જરા વધુ મૂંઝાયા.

‘આમાં મૂંઝાવા જેવું શું છે ?’

‘કહીશ તો તમે ગુસ્સે થશો, એવી મને ભીતિ છે, ભાઈ ! મેં ‘મદુરમને કાઈ કહેવું છે’ પૂછ્યું હતું ત્યારે પણ તમને ગુસ્સે આવ્યો હતો ને ?...’

‘તેને અને આને શું લાગેથણે ? અત્યારે ચા વાત શા માટે કાઢો છો ?’

‘લાગેથણે છે ત્યારે તો મને ડર લાગે છે, દેવતી જેમ સામે ચાલીને તે મદ્દ કરતી આવી છે. તે તમને દેવતુલ્ય માને છે. તે તમારી ચિંતામાં ગળતી જય છે...’

‘‘મસ, બંધ કરો। એક ગાનારીની દ્યાથી આપણે આ દેશનું સેવાકાર્ય કરવાની કાઈ જરૂર નથી...’

‘આ શબ્દો તમારા મોંચે શોભતા નથી, લાઈ ! બીજુઓ લદે એલે, પરંતુ તમારાથી મોલાય નહિ. ગાંધીજીની અહિસા અને સત્યના અનુયાયીએ આ રીતે કાઈને તુચ્છ ગણુવા જોઈએ નહિ. ‘માનવતું સર્જન લગવાને કર્યું છે’ અમ ગાંધીનું કહેવું છે. ખરું કહીએ તો ‘હુનિયામાં એ જ વર્ગ છે : માનવતાવાળા અને માનવતા વિનાના.’

— સોનીના આ શબ્દો રાખરામના હૃદયને સ્પર્શાર્થ ગયા. યુવાનીના આવેશમાં બોલાયેલા શબ્દો બદલ તે શરમિદો થઈ ગયો. તે સોનીને જવાબ આપી શક્યો નહિ. ગાંધીનું નામ લીધા પછી તતું મેં જ બંધ થઈ ગયું.

‘તમે પકડાયા એ દિવસે તેણે તમને ભંદિરમાં જોયા હતા. ભંદિરમાંથી બહાર આવ્યા પછી, પોલીસ તમને ઘસડીને લઈ જતી હતી તે પણ તેણે જોયું હતું. દાગીના ઘડાવવાના અહાને મારી પાસે આવીને મને ચા વાત કરતા એ રડી હતી. તમે પકડાયાની વાત તેણે કરી ત્યારે જ મેં જણ્ણું. હું પૂર્વના દરવાને હોડી આવ્યો. મળવાની રજ મળ્ણ નહિ. ત્યાર પછી રેલવેસ્ટેશને આવ્યો. ત્યાં પણ વાત થઈ શકી નહિ. હું વેલૂર આવ્યો, તે મારી સ્વેચ્છાથી આવ્યો નહોતો. ‘જાપ જર્દને મળ્ણ આવો’ એવા તેના આગ્રહથી હું આવ્યો હતો. આ વાંચનાલય, મુત્તિરુલાયપનતા પરિવાર-બધાને મદ્દ:

કરનાર તે જ છે. મદદની માગણી મેં કરી નથી. ‘તેમના જેલમાં જવાથી અહીંનું એકે કામ અટકી પડવું જોઈએ નહિ. બધી જ મદદ હું આપીશ. તમે તમારું કામ આગળ ધ્યાયે રાખો’ એણે સામે ચાલીને કહ્યું હતું. અત્યારે પણ થોડી વાર પહેલાં મને ધાખા પર બોલાવીને તમારા આવી ગયાના સમાચાર પૂછ્યા હતા, ‘આવી ગયા છે. જમવા ગયા છે’ — મેં કહ્યું. તે તરત જ અંદર હોડી ગઈ અને ગાઢ્યું અને ઓશિડી લઈ આવીને મને આપતાં કહ્યું. ‘[બચારા] જેલમાં સુવાની સગવડ નહિ હોય. આ પાથરીને નિરાતે સુવાનું કહેનો. ધાખા પર સુવે નહિ.’ આએ દિવસ તાપમાં તપવાથી ધાખું ગરમ થઈ ગયું હશે. અંદર સુવાનું કહેનો. ગાઢ્યું લઈને હું અંદર આવું તે પહેલાં મને ફરી બોલાવીને આ લોટો, દૂધ બધું આપતાં ‘તેમને મારી કાઈ યાદ છે, સાની’ પૂછતાંમાં તા તેની આંખોમાં ઝળજળિયા આવી ગયા. તમારી માની માંદગી વખતે પણ તેણે એ વખત ટોપલી ભરીને ફળા મારી સાથે મોકલાય્યાં હતાં. ‘હું જઈને માની સારકંલાળ કે ને’ મેં કહ્યું. પણ આ માટે તે સંમત થઈ નહિ.

‘નહિ, હું તેમને ઓળખતી નથી. મને જોઈને તેમને તેમના દીકરા પર શાંકા ઉપસ્થિત થશે. ગામલોક પણ વગેવણી કરશે. મારી જન્મની મથાવટી જ એવી છે’ તેણું કહ્યું. ગાનારીના કુળમાં પણ આવા ઉચ્ચ વિચારો ધરાવતી છોકરીને જોઈ મને નવાઈ લાગી. આ કલંકિત ઘરમાં તે સાખ્ખી જેવું જીવન જીવે છે. તેમને જોયા એ દિવસથી જ તમે તેના હૃદયમાં વસી ગયા છો, ભાઈ! આવી સુશીલ છોકરી એ શેરીમાં હેઈ શકે એમ હું માની શક્યો નહિ. મહુરૈ આવ્યો ત્યારે મેં તેમને પૂછ્યું હતું કે મહુરમ માટે કાઈ સમાચાર છે, ત્યારે તમે અત્યાંત ગુસ્સે થઈને જવાબ આપ્યો હતો. જે મેં આવીને તમારો એ જવાબ શરૂદશે: તેને કહ્યો હોત તો

તેના મનને ડેટલો આધાત પહેંચ્યો હોત। એ તો મેં કણું હતું કે જેલવાળા તમને છાડતા નથી' તમારી માને કણા હતા તેવા જ ખાટા સમાચાર મેં મદુરમને કણા હતા. મહાત્મા ગાંધીને અતુયાચી બન્યો એ દિવસથી મેં અસત્ય એલવાતું ત્યજ દીધું છે. પણ શું થાય? આ માનવસમાજ છે. આહીં ડેટલીક વખત સાચી વસ્તુ પણ ખાટી દેખાય છે, ભાઈ!

રાજ્ઞિરામન જ્વાય આપ્યા વગર નતમસ્તકે એસી રહ્યો. ઢીંચણું પર મસ્તક ટેક્ઝી મેં ઢાંકાને એ સ્થિતિમાં તે બેઠો હતો. એ પરથી તે ડેઝ ગંભીર ચિંતનમાં પડી ગયો છે એવું જણાતું હતું. કાળી દ્રાક્ષની લુમની એક ટોપલી જાંધી વાળા હોય એવા તેના કાળા વાંકડિયા વાળ ચમકતા હતા. એકએક ભાથું જાંચું કરીને તેણે સોનીને પ્રશ્ન કર્યો, 'કાપડની દુકાન પર પિકેટિંગ-કરીને જેલમાં ગયો તેના, એક અડવાડિયા પહેલાંના વાત યાદ કરો, ત્યારે એક રાતે હું આહીં સુઈ રહ્યો હતો. ખીજે દિવસે સવારમાં જ નીચે આવીને મેં તમને એ ધર અંગે પ્રશ્ન કર્યો હતો. યાદ છે ?'

'એવું શું છે અત્યારે? યાદ છે. 'પાછળ એક નંબરની શેરી છે, ન' એમ મેં કણું હતું. ખીજે દિવસે તમે મદુરમ માટે પૂછ્યું હતું! ત્યારે 'ધનભાગ્યની છાડી છે' એવો જવાબ મેં આપ્યો હતો ને ?'

'એ વખતે જન્મેલો તિરસ્કાર હજુ મનમાંથી ગયો નથી. વળી મંદિરમાં તેની સાથે એક ધનાઢ્ય જમીનદારને એડેક્સ જેયો હતો.'

'એમાં એ શું કરી શકે ?'

'શરીર વેચવાનો ધંધે અતિ નીચ છે.'

'અતુધ્યને એણખ્યા વગર તેના વિશે ફાવે તેમ બોલવું અને તિરસ્કાર વ્યક્ત કરવો, એ એથી વધુ મોંડું પાપ છે ભાઈ! સત્ય અને

અહિંસા એ ગાંધીને ઉપરેશ છે. સત્યાગ્ધીને આવે વ્યવહાર શેષે
નહિ...'

રાજરામન સોનીને જવાબ આપી શક્યો નહિ. તેણું માથું ઢાળા
દીધું. મહુરમને રાજરામન બરાબર સમજી જાણી શકે એ માટે શું
કરતું એના વિચારમાં સોની હુણી ગયા. તે રાજરામન માટે પ્રાણ
પાથરે છે! ત્યારે આ લાઈના મનમાં તેના પ્રત્યે તિરસ્કાર અને
ધૃષ્ણા ભારોભાર લરેલાં છે. આ તિરસ્કાર અને ધૃષ્ણાની ભાવના ગમે
તે રીતે બદ્ધક્વાં જોઈએ, એવું તેને લાગ્યું. કુસુમ જેવું સૃદુ મન,
ડેમળ સ્વભાવ અને જાંચા અવાજે વાત ન કરે એવી સુશીલ મહુરમ
પેતાને વિશે રાજરામન આવા વિચાર ધરાવે છે, એ જાણીને જાંગી
પડશે, એ સોની જાણતા હતા.

રાજરામને સોનીને ફરી કહ્યું, 'તમારા ધરતું' દૂધ માનીને
હું પી ગયો. જે મને અખર હોત તો તેને અડચો પણ ન હોત.'

'હા! આપણું ધરમાં દરરોજ બરાસ અને દેશરવાળું' દૂધ
પીવાય છે. પછી તમે ડેમ ન માની લોા! પછી ?'

'આ ગાદ્ધું' અને ઓશીકો વગેરે તમારે લેવાં જોઈતાં
નહોતાં. તેણું આજ સુધી વાંચનાલય, સુતિરુલપ્પનના પરિવાર તેમ જ
ખીંબાએને મદદ કરી છે, એ બધાની ગણુતરી કરીને કહેા. કાલે હું
મેલૂર જવાનો છું. આવીને તેનો હિસાબ ચુકુવી આપીશ...'

'ચુકવાય એવો હિસાબ નથી લાઈ, આ તમે આવેશમાં
ઓલો છો. શાતિથી વિચાર કરી જુઓ. પાછલી શેરીમાં કેટલીય
પાપાત્માએ. પડી છે. તે કાદ્યમાં આ મહુરમ એક કમળ છે. દેશ
કાને કામ કરનારાને મદદ કરવાનો તેને વિચાર આવ્યો એટલેથી
તમારે તેના મનને ઓળખી જવું જોઈતું હતું. પૈસા તો પાછા
આપી શકાય; પરંતુ તેનો જે સહભાવ છે તે પાછો વાળો શકાશે નહીં.
પૈસા પાછા આપીએ એ તેના હૃદયમાં કાંટા લોકાયા જેવું થશે...'

ઇંડ ઓફિસમાં અગિયાર વાગ્યા.

‘સુઈ જવ, ભાઈ ! હું દેર જાઉં છું. મહેરબાની કરીને ગાદ-
લામાં સુઈ જને. આપનારે શુલ આશયથી અને છુદ્ય હાથમાં ન
રહેવાથી મા અને અણાશીપડોશાથી છાની રીતે તમારી તકલીફને
વિચાર કરીને આપણું છે ! શુદ્ધ ત્રૈમને આપણે તુલ્લકારી કાઢીએ તો
આપણે ગાંધીના અનુયાયી કહેવડાવવાને લાયક નથી...’

—કહીને સોનીએ જ્વાની તૈયારી કરી. ‘ગાંધીના અનુયાયી કહે-
વડાવવાને લાયક નથી’— પોતે કહેલા આવા કંડક શબ્દોને જ્વાખ
તે શુસ્તે થઈને આપણે, એમ સોનીએ માન્યું હતું. પરંતુ જ્વાખ
આપવાને બદલે તેને વિચાર કરતો જોઈને ‘તેના મનમાં વિચારાનું
થાડું થાડું પરિવર્તન થવાની શરૂઆત થઈ લાગે છે’ એવા નિર્ણય
પર એ આવ્યા.

બારણે સાંકળ વાસવાનું ક્રીથી કહીને તેઓ સીડી જિતયા.
બારણું વાસ્યા પછી રાજસામન એડો સુંઝાયો. પછી કાઈ એક
નિર્ણય પર આવ્યો. હોય તેમ તે ગાદલામાં સુઈ ગયો. એણિકા
અને ગાદલામાંથી ફૂલ અને ચંદનની સુવાસ રેલાતી હતી. કપૂરની
સુવાસ પણ આવતી હતી. ધૂણા સમય સુધી સોનીની વાત પર
વિચાર કરતો તે સર્ટ રહ્યો. સોનીનું કથન યોગ્ય છે, એમ તેને લાગ્યું.

‘હું એના પ્રત્યે આઠલી બ્ધી ધૂણા દાખણું એવું તે એણે
શું કર્યું છે ? એ એક નંબરની શેરીમાં રહે છે, ધનલક્ષ્યના હાથે
બિછરી છે, તેમાં એનો શો વાંક ? માણુસો કંચાં રહે છે, એ અગ-
ત્યની વાત નથી પરંતુ તેની રહેણીકરણી ડેવી છે, એ અગત્યનું
છે ! એક બાજુ જતિ અને કુળનો વિચાર કરીને હું એક વ્યક્તિ
પ્રત્યે ધૂણા વ્યક્તત કરું છું અને બીજુ બાજુ હું મારી જતને
ગાંધીના અનુયાયી તરાકે એળાખાવું છું. ધૂણા-તિરસ્કાર રાક્ષસોનો,
કરુણા-દ્વારા માનવોનો અને કૃપા-આશીર્વાદ એ દેવોનો શુણું છે. જ્યાં

સુધી ખીજાઓ પ્રત્યે ધૂણું દર્શાવવાનો અવગુણ મારામાં હશે ત્યાં સુધી હું રાક્ષસ રહેવાનો હું. ખીજાઓ ઉપર દ્યા વ્યક્તા કરીશ ત્યાં સુધી હું માણુસ રહેવાઈશ અને ખીજાઓ પ્રત્યે કૃપા દાખવીશ ત્યારે હું દેવ રહેવાઈશ, દેવ જેવા કદાચ ન થવાય પણ માણુસ તો થવું જ જોઈશો.'

- હિંસક બનાવો બન્યા ત્યારે મહાત્મા ગાંધીએ વ્યક્ત કરેલું 'અહિંસાનુ' તત્ત્વજ્ઞાન રાજીરામને યાદ આવ્યું. 'ધૂણાની સાથે તુચ્છપણું, ક્રોધની સાથે તિરસ્કાર, લુટ્ટાટની સાથે ક્રોધ આવે છે. ધૂણાથી નીચે જિતરીને માણુસ રાક્ષસ બને છે. કરુણાને પગલે પગલે માણુસ દેવ બને છે.'

- આવા વિચારમાં ને વિચારમાં કચારે આંખે માંચાઈ ગઈ એની તેને અખર પડી નહીં. કદાચ થાકુને લીધે તેનાં નેત્રો માંચાઈ પણ ગથાં હોય ! ગાદ્યા અને ઓશીકામાંથી પ્રસરતી પમરાટ તેને ચોઢાડી દીધો, નિદ્રામાં એક સ્વર્ણ, એક હેઠી જોખલો લરીને મોગ-રાનાં ફૂલ લાવી તેના પગ પાસે પાથરે છે. તે આધો ખસી જવા પ્રયત્ન કરે છે. ગુસ્સામાં 'આને માટે તુ' લાયક નથી' મોટા અવાજે કહે છે. 'પગ પર તો તેને પૂજનારાઓનો જ અધિકાર છે' તે (દેવી) કહે છે. આ શખ્સેની સાથે સાથે વીણાના નાદ પણ આવે છે તે હેખાતી બંધ થાય છે. વીણાનો નાદ પણ થંભી જથ છે.

'નથી જાણુતી રામા લક્ષ્મિનો ભાર્ગ'

કોઈ સુમધુર મીઠા હલકે ગાય છે. ભાંધ જીડી જથ છે.

રાજરામન જડી આંખા ચોળતો ધાખા પર
આવીને જલો અને હાથ જાંયા કરીને આગસ ભરડી
ત્યારે સામે પણ પર હાથ ટેકવીને મદુરમ જિલ્લી હતી.
મદુરમે પૂછયું :

‘સારા છો ને ?’

હંદ્યના જાંડાખુમાર્થી આવેલા શહેરા આનંદહાયક
સંગીતના સુર જેવા જણ્ણાયા. એકએક લાવણ્યમથીને
સામે જિલ્લેલી જેઈને રાજરામન બોલી શકચો નહીં.
જવાખમાં ‘સારુ’ છે’ એમ સંભતિસૂચક તણે માથું
હુદાંયું.

‘માની કિયા પતી ગઈ હશે ?’

‘હું ! આપણું નસીબ એટલું જું શું થાય ?’

‘ધણ્ણા લેવાઈ ગયા છો !’

‘.....’

‘શરીર સ્થાન પડી ગયું છે !’

એ હેતલાર્થી શબ્દોની ભીડાશમાં દૂખી ગયેદો
રાજરામન ડોઈ જવાખ આપી શકચો નહિં.

‘હમણું ડાણ ગાતું હતું ? તું જ કે ?’ રાજ-
રામને પ્રક્રિ કરીને વાતની દિશા ફેરવી.

મદુરમે સિમત કરતાં કહ્યું, ‘કેમ હું મેં જ ગાયું
હતું ! તમને હેરાનગતિ ન પડે એ રીતે જાંખમાર્થી
ઉડાડવાનો ખીજ ડોઈ ઉપાય મને જણાયો નહિં.’

‘કહ્યું ગીત ગાયું ?’

‘નથી જણ્ણતી રામાલક્ષ્મિનો માર્ગ – ગાયું
હતું. કેમ, ગીત તમને ગમ્યું નહિં ?’

‘ અત્યંત ગરબું ! ’ સવારના પહોરમાં સંભળવું સુખદ લાગે છે; એટલે જ પૂછયું .’

‘ બીજુ વાર ગાઉં ? ’

‘ ગા...’

‘ નથી જાણુતી રામાલક્ષ્મિનો ભાર્ગ...’

રાજરામને વચ્ચે પૂછયું, ‘ આનો શો અર્થ છે, મહુરમ ? ’

‘ રામા તારી લક્ષ્મિ કરવાનો ભાર્ગ મને સમજાતો નથી’— રાજરામન તરફ આંગળી ચીધીને મહુરમે કહ્યું. આ બોલતી વખતે તેના વદન પર શરમના શેરડા અને સ્થિત વચ્ચે હરીકાઈ થઈ.

આ સંભળને રાજરામનો હર્ષ ઉભરાઈ ગયો. એ વાક્ય મહુરમ દીઅર્થમાં બોલી હોય એવું તેને લાગ્યું. કાંય અને અલા-કારનો અભ્યાસ કર્યા વગરની આ ગાનારીએ આટલું સુંદર વિનય-પૂર્વક હેવી રીતે સંભાષણ કરી શકતી હશે ? તેઓ જંગીતના કરતાં પણ મહુર સંભાષણ કરે છે. તેઓ નૃત્યમાં કલાકૌશલ્ય દાખલે છે તે કરતાં વધુ સંભાષણમાં દાખવા ટેવાચેલી હોય છે. આ વસીકરણ તેમને વંશપરમપરાગત પ્રાપ્ત થતું હોય એમ લાગે છે’— એવે વિચાર કરી તે મનમાં નવાઈનું પાંચ્યો.

‘ મહુરમ, એ જાતનો અર્થ કરી કહે જોઉં ? ’

તે શરમાઈ ગઈ, મસ્તક નીચે ઢાળા દીધું. પરોઢિયે જેથેલું સુવન રાજરામને યાદ આવ્યું.

‘ આને સવારે તારાં પુછોને મારા પગ પૂજવાતું સદ્ગ્લાંય ભજ્યું નહિં ? ’

‘ જ્યાં હેવતાઓની પાદ્યુલ ન થઈ શકે એટલા દૂર ખસી જતા હોય ત્યારે લક્ષ્મિને તે પામવાનો ભાર્ગ સમજાતો નથી. વચ્ચમાં ડેટ-લીય દીવાલો નડતી હોય...’

તેના જીત કરતાં તેતું સંભાષણ રાજરામને વધુ જંગીતમય

લાગ્યું. વાંચનાલય અને સુરતિરુલપ્પનના પરિવારને સોની દારા મદદ કરવા બદલ તેનો અંતરનો આલાર માનવાનો વિચાર રાજરામનને આવ્યો; પણ શફદ્રા જીબ પર આવ્યા નહિ. તે ખીજુ વાત કરવા જય છે ત્યારે,

‘એતું આત્મારે શું છે ? મેં કાંઈ મોટું કાર્ય કર્યું નથી — એવો જવાબ આપી મદુરમે વાત આગળ પૂર્ણવિરામ મૂકી દીધું’.

— તે સમયે જ અંદરથી તેની માનો તેને બોલાવવાનો સાદ આવ્યો.

‘મા બોલાવે છે ! પછી મળાશ. તમારે શરીર સુધારવું જોઈએ. સંભાળજો...’ કહી હંસની ચાલે મદુરમ અંદર જતી રહી.

સવારમાં સલૂનમાં જઈને વાળ કપાવવાતું રાજરામનને થાડ આવ્યું. નીચે સોનીની દુકાન બિઘડી ગઈ હતી. તેમની પાસેથા થાડ કોલસાની રાખ લઈ દાત સાહ કરી મોં ધાઈ રાજરામન સલૂનમાં જપડ્યો.

તે હજમત કરાવીને પાછો આવ્યો ત્યારે સોની સમાચાર કહેવા માટે તેની રાહ જોતા હતા.

‘ગાંધી-ધર્મવિનના કરારને ટેકો આપવા માટે કોંગ્રેસનું રાજ્યકષ્ટાતું’ અધિવેશન અહીં મદુરમાં મળવાનું છે. સત્યમૂર્તિ તેના પ્રમુખસ્થાને છે. પ્રચાર અરધસ કાઢવાતું નક્કી થયું છે. વિરુદ્ધનગરમાંથી કામરાજ નાડાર સુતુસાભી આચારી વગેરે બધા આવી ગયાના સમાચાર છે. તેની કાર્યવાહી એટક આજે અગિયાર વગે છે. તમને નિમંત્રણુપત્રિકા મોકલો છે. નાણીને નીકળો.’ સોનીએ કહ્યું.

સત્યમૂર્તિ આવવાના છે, એ સંક્ષળને તેતું યુવાન મન નાચી જાડ્યું. તેમનું અદ્ભુત અને સચોટ ભાષણું સંક્ષળવાનો મોકા મળવાથી તેના યુવાન હુદ્દે આનંદ અનુભવ્યો. નાણી, કપડાં બદલી, ચિત્રે શેરીના નાકા પર આવેલી હોટલમાં જમીને જલદી જલદી સમિતિની ઓદ્ધિસે તે પહોંચી ગયો. ત્યાં એકઠા થયેલા બધા મોટા નેતાજીએ

સહાનુભૂતિપૂર્વક તેની સાથે વાત કરી. ડેટલાક જણતા હતા તેમણે તેની ભાના ભરણું વિષે પૂછ્યું.

‘હવે શ્રી ચિંતા છે? આપણો ‘સુભાષ બોજ’ મોટિંગમાં આવી ગયો છે! ’ – એક કાર્યકરે ભસ્કરી કરતાં તેને આવકાર આપ્યો, સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓ તેની પ્રચાર કાયા અને ગંભીર મુખમુદ્રા પરથી તેને ‘મહુરૈના બોજ’ નામે બોલાવતા હતા. સફેદ ભાડીની ટ્રેપી પહેરીને બ્ધાને આવેલા જોઈને રાન્જરામનને લાગ્યું કે તે બ્ધા પવિત્ર કુરજનો લાર વહેત કરવાની તૈયારી સાથે આવ્યા છે.

‘સરધસની વ્યવસ્થા કરવાનું અને અધિવેશનની દેખરેખ રાખવી, સ્વયં સેવકાની જવાખદારી સંભાળવાની સર્વ જવાખદારી રાન્જરામનને સેંપવા’નો ઠરાવ જોસફ સરે મૂક્યો. ભીજાઓએ તેને માન્ય રાખ્યો. સરધસ અને અધિવેશન માટે દરેકે શક્ય ક્ષણીય ઉધરાવવો – ઠરાવ પસાર થયો. ખાદીના પ્રચાર કાર્યમાં જોડાઈ જવાની અને તેમાં કાર્યરત રહેવાની પ્રતિજ્ઞાઓ લેવડાવવામાં આવી. ‘સુધ્યજ્ઞય ભારતીયારના ગીતોનો પ્રચાર કરવો એ એકાએક દેશવાસીની કુરજ છે.’ – શ્રીનિવાસ વર્ધને લાર દઈને કહ્યું. તેમનાં પત્ની પદ્માસનો અર્માળ શર્તાત મૂર્તિની જેમ બેઠાં હતાં.

‘મામા! તમે આપેલા ભારતીયારના ગીતોના પુસ્તકમાથી ધખું ગીતો મેં મોઢે કર્યાં છે’ – રાન્જરામને તેમને કહ્યું, ત્યારે ‘શાબાશ અર્ઘ્યી’* – કહી તેનો બરડો શ્રીનિવાસ વર્ધને થાબડયો. ‘અર્ઘ્યી’ કહીને કોઈ બોલાવે તો તેને નાનપણુથી ગુસ્સે આવતો પરંતુ જે શ્રીનિવાસ વર્ધન આ નામથી બોલાવે તો તે ગુસ્સે થતો નહિં.

કમિની ઓફિસેથી તે વાંચનાલય પર પાછો આવ્યો. ત્યારે એક વાગી ગયો હતો.

* તમિળમાં અર્ઘ્યી અને તરંગી અંગોનો અર્થ નાનો લાઈ થાય છે.

‘ઉપર ટિક્કિન ડેરિયરમાં આવાતુ’ છે. જઈને જમી કો, ભાઈ’
સોનીએ કહ્યું.

શાંકાશીલ થવાથી તેણે સોનીને પૂછ્યું, ‘શું? તમારે દેરથી
મંગાયું છે?’

સોનીએ ક્ષિમત કહ્યું. જવાબ આપતા તે ખચકાયા.

‘ગમે ત્યાથી આયું હોય તેથી શું? જઈને જમી કો પછી
વાત કરીશું.’

— રાજરામન ઉપર આવ્યો. ટિક્કિન ડેરિયર પર ‘ધનલક્ષ્મિભૂ’
નામ લખ્યું હતું. સ્વીકાર કરવો કે ન કરવો એ એની વચ્ચે તેનું
મન ઓલા આવા લાગ્યું. સોનીને ઓલાની પાછું આપી આવવાતું
કઢી, હોટલમાં જવાનો એક પળ માટે તેને વિચાર આવી ગયો. પરંતુ
બીજુ જ પળે એમ કરવાથી મહુરમનું મન ધવાશે એ વિચાર આવતાં
તેને સંદેશ થયો.

સાંકાચમાં ને સંદેશમાં તેણે લોજન પૂરું કહ્યું અને હાથ
ધોયા ત્યાં સોનીએ ઉપર આવીને કહ્યું, ‘ચિંતા ન કરો, ભાઈ! ઓટા
ક્ષાર્યમાં હું કચારેય સાથ નહિ આપું. સોનાતું પાણી ચઢાવેલ કે શુદ્ધ
સોનું છે તે હું સારી રીતે સમજ શકું છું. નાહક હુઃખી ન થાવ.’

તેઓ શું કહે છે અને કોને માટે કઢી રહ્યા છે, એ રાજરામને
ખરાબર સમજાયું. તેણે તમને કાંઈ કહ્યું નહિ. એ મૌન સોનીને
સ્વીકૃતીસૂચક લાગ્યું. તેમણે એ વાત પડતી મૂકીને સહર્ષ કમિની
ઓફિસની મોટિંગ વિષે પૂછ્યું શરૂ કહ્યું.

રાજરામને મોટિંગમાં થયેલી ચર્ચા વિષે વિગતે કહ્યું. સોની
સાંકળતા હતી. કથન પૂરું થતાં ‘સાંકે સુતિલુલખ્યન અને શુરુસાની
આવવાના છે?’ રાજરામને સોનીને પૂછ્યું. ‘જો ન આવવાના હોય
તો કાઈની ભાર્યાને સમાચાર મોકલાવશું?’

‘સમાચાર મોકલવાની જરૂર નથી. તેઓ સાંકે આવશે. સાંજ

સુધી રાહ જોઈશુ' — જવાબ આપી સોાની હુકાનતુ' કામ જેવા ગયા. ત્યાં તો ધાખા તરફથી ફરીથી વિષાના સુર આવ્યા.

‘ ભોજન લાવ્યું ? ’

રાજરામન આલી ટિક્કિન ડેરિયર લઈને ઉપર ધાખા પર ગયો.

એ પાછુ' આપતાં તેણે પૂછ્યું : ‘ તુ' મને વધુ સુશેલીમાં મૂકે છે, મહુરમ ! ’

‘ તમને પહેલવહેલા જેવા ત્યારથી—આ ટેટલાક ભહિનાથી તમે મારા મનને કેટલી સુશેલીમાં મૂકી દીધું છે, એની તમને અપર છે ? એ બદલ તમે સુશેલીમાં સુકાવો એ ઉચિત છે... ’

‘ આમ રોજ ભોજન મોકલે એ બરાબર નથી... ’

‘ શક્ય હણી ત્યાં સુધી મોકલીશ...ન આવે તો ખીલે જમી દેણે... ’

‘ કામમાં ન આવે એવા મહેમાનની તુ' સરબરા કરે છે ! ’

‘ થોડા સમય માટે આવતારને મહેમાન ગળાય. હંમેશને માટે રહેનારને આ શાંદ લાગુ પડતો નથી... ’

‘ કુચાં વસવાટ કરનારો ? ’

‘ અહીં ’ — હંદ્રય તરફ આગળી કરી, સિમત કરતી તે અંદર જતી રહી, વાદવિવાદમાં જતી ન શકાય તેવી પ્રતિબાશાળાથી હાર પામીને રાજરામન વાંચનાલયમાં પાછો આવ્યો. તેને વાદવિવાદમાં ડેવી રીતે જીતવી એની તેને સમજ પડી નહિ. પુદુકોણીથી આવ્યો ત્યારે પ્રહૃદીશરને તેને ધજાં પુસ્તકો આપ્યાં હતાં.

એ દ્વિસે સાંજ સુધીનો સમય પુસ્તકો વાંચવામાં વીત્યો. સાંજે સુતિરુલપુન અને ભિત્રો આવ્યો. ‘ સરખસ, અધિવેશનની વ્યવસ્થા સંભાળવાની છે. સત્યમૂર્તિ આવવાના છે ’ — એ ઘધી વિગતો રાજરામને સુતિરુલપુન, ગુરુસામી વગેરે ભિત્રાને કહી.

‘ રાજ્ય કલ્યાણુ' અધિવેશન આપણા ગામમાં ભરાવાનુ' છે !

સત્યમુર્ત્તિ પ્રમુખસ્થાન કેવાતા છે' - એ સમાચારથી બધામાં ઉત્સાહ પ્રગટથો, 'ઉધરાનીને આપવાનો કાળો વધુ થાય એટલા માટે ગોપુરમાર્યા રે દરવાને બિલા રહીએ તો પેટીમાં વધુ પૈસા નખાશે' શુરુસામીએ થોકના જણ્ણાવી.

સુતિરુલપ્પને શુરુસામીની ભશકરી કરતા કહ્યું, 'મીનાક્ષી માતાની હરીકાઈ કરવી છે કે? ખીસામાંનાં બધા જ પૈસા દરવાને તું લૂંટી લઈશ તો મંદિરની અંદરની પેટીની શી દશા થશે ?'

'ભારતમાતા નેવાં મહાન માતાને બધનમુક્ત કરવાં હોય તો બધું જ કરવું પડશે. જે તે મીનાક્ષી અમૃતને વાચ્ય હોત તો 'મને આપવાના પૈસા દરવાન પર ખાદીની ટોપી પહેરીને ઉભેલા-ઓની પાસે પેટી છે એમાં નાખો' કહી બધાને આશીર્વાદ આપત' શુરુસામીએ સુતિરુલપ્પનને જવાબ આપ્યો.

'તું આ શું કહે છે? પરંતુ ટેટલાય મહાત્માઓ એહીં જન-મધારણ કરે તો પણ આ લોકોમાં બુદ્ધિ નહિ આવે. આજે ખાદી-ભંડારમાંથી એક ગાંસડી ખાદી લઈને ખલે ભાંયકાને શેરીએ શેરીએ ફર્યો હતો. ત્યાં એક કહ્યું, 'શિક્ષકલાઈ, તમે વળી આ ધંધો કચાં શર કર્યો? તમે તમારે શાંતિથી 'ટ'ને કાઈ નહિ 'ટ' અને 'ટ'ને ડાનો 'ટા' ભણ્ણાવોન.' બીજી એક શરખતની દુક્કાનવાળાએ મશકરી કરી, 'નામઠામ જણ્ણા વગર, જસ્તીશ પાર્ટીના એક વક્ત્વાના ધરમાં ખાદીની ગાંસડી સાથે ગયો. તો તે મને ભારવા જ હોડી આંધ્યા. છેલ્સે સ્વેચ્છાએ મારી પાસેથી ખાદી ડોંબે ખરીદી એ જાણો છો? મારી સાથે કામ કરી ગયેલા એ-ત્રણ શિક્ષકોએ - દક્ષિણ દરવાન પાસે રહેતા નલ્લ મુસુ પિલ્લોએ જ હસતા મેંએ ખરીદી...'

સુતિરુલપ્પનને ખાદી વેચવાનો અતુલવ સાંભળાને રાખશામ-નને અત્યાંત દુઃખ થયું. કારેકુદીથી વિદ્યાય લઈ નીકળ્યો. ત્યારે પ્રહદીશ્વરને પેતાને ખાદી વેચવાનું કહ્યું હતું, એ તેને ઝરી યાદ આંધ્યુ.

‘ સુત્તિરુલપ્પન ! કાલે ખાહીબંડારમાં જથું ત્યારે અહીં થઈને જણે. હું પણ તારી સાથે આવીશ ’ — રાજરામને કહ્યું.

‘ તું પણ આવીશ ? અધિવેશન અને સરધસતું બધું કામ છે. એ બધું તું નહિ કરે ? ’ સુત્તિરુલપ્પને કહ્યું.

‘ છે, પણ કાઈ વાંધો નહિ આવે ! થોડું ફરીશ.’ — રાજરામને આશ્રણ કર્યે. અધિવેશનના કાર્ય અગે જેમને જેમને મળવા જેવું હતું તેમને તેમને તે દિવસે સંચે રાજરામન મળી આવ્યો. સુભારામન, જેસફ સર વગેરને મળાને ડેટલીક બાધ્યતામાં તેમની સલાહ લીધી. સાડાસાત વાગે ચંદ્રેદ્વ શેરીમાંથી સુત્તિરુલપ્પન, ચુરુસામી અને ખીલયો. વિદ્યાય લઈને ગયા. વાંચનાલયમાં જતાં પહેલાં તેને ડેટલીક જરૂરી ખરીદી તેને કરવાની હતી.

મહુરૈનું ઘર ખાલી કરીને સરસામાન મેલૂર લઈ ગવા તે પહેલાં સોનીએ યાદ રાખીને રાજરામનાં કપડા, પુસ્તકો ભરેલી ટ્રેન્ડ વાંચનાલયમાં લાવીને મૂકી હતી. પરંતુ પાણી લરી રાખવા માટે એક ડોલ, પાણી જિનું મૂકવા માટે નાની ડાલસાની સંઘડી વગેરે ખરીદ્વાનાં હતાં. પુછુમંડપમાં જઈ ત્યાર્થી આ સામાન ખરીદી પૂર્વના દરવાને થઈને વડકાડીના ટ્રેન્ડ રસ્તે તે વાંચનાલયમાં આવ્યો ત્યારે સાડા આડ થઈ ગયા.

સોની દુકાનને તાળું મારીને જવાની તોયારીમાં હતા. તેમણે તેને આવી આપી.

‘ શરીર ખૂબ લેવાઈ ગયું છે, શ્યામ પણ પડી ગયું છે, લાઈ ! ’ “ બહાર ગમે ત્યાં જમશો નહિ. થોડા દિવસ હું જ આપી જઈશ. શરીર વળે ત્યાં સુધી અહીં જ જમવાતું રાખો, એ માટે એમને આશ્રણ કરીને કહેને, સોની ” આ મહુરમે અત્યાંત લાગણીવિશ બનીને કહ્યું છે...’

‘ આ ડેવી રીતે બને, સોની ? દરરોજ તેની માથી છાતું તે

મને ડેવી રીતે લોકન આપી શકશે ? કળી ચારે દિશાઓ રહ્યાંનારો હું બરાબર જમવાના સમયે અહીં ડેવી રીતે આવી શકું ?'

'તમારાથી આવવું' બની શકશે કે ડેમ, એટલો જ પ્રશ્ન છે. તેનાથી ડેવી રીતે બની શકશે, એ પ્રશ્ન અસ્થાને છે, ભાઈ ! તે ઘરની રાણી એ જ છે. આવી બાબતોમાં તમારા અને મારા કરતાં એ અતિ પ્રવીષું છે. સમય વર્તીને ચાલતાં તેને સારું આવડે છે. ધનભાગ્યમ સિવાય તે ઘરમાં તેમના નાનો ભાઈ એટલે મદુરમના વૃદ્ધ માંબા છે. દ્વિસે સુધી ભૂદંગ વગાડી વગાડીને તેમના કાન બહેરા થઈ ગયા છે, તદ્વારાંત મંગમા નામની એક વૃદ્ધ નેકરડી છે. રસોઈનું કામ પણ તે સંસાગે છે. મદુરમ અને તેને સારો મેળ છે. ધન-ભાગ્યમે તો તેને જન્મ જ આપ્યો છે. તેનું લાલનપાલન, ઉછેર વગેરે મંગમાના હાથે જ થયાં છે. તે તેમની લાડી દીકરી છે.'

'અત્યારે તેમના કુણનો ઉત્તિહાસ કહેવાની શીજડર છે, સેની ઈ ?'

'કાંઈ જ નથી ! થોડાક દ્વિસ તે કહે તેમ તમે વર્તો એ જ કહેવા આવ્યો છું...'

'સેની, મેં એક મોટી ભૂલ કરી છે...'

'કાંઈ એ કહેશો, ભાઈ ?'

'તમારું કહેવું માનીને મેં વાચનાલય માટે આ મેડો ભાડે રાખ્યો એ.'

'એમાં કઈ ભૂલ છે ?'

'પ્રાણુષ્યારા દેશ માટે મારે મારે બધ્યો સમય આપવાની જડર છે તેવા સમયે મારે ખીન્જની દર્ઢાને આધીન ન થવું જોઈએ...'

'દેશ માટે પોતાની પ્રિય વસ્તુ ન્યોચણાવર કરવામાં મદુરમ જ્ઞાણી જિતરશે, એમ તમે ન માનશો. તે પણ રંઠિયો ખરીદીને કાંતે છે, જેટલું દ્વિલ દ્વારા તે વીણું વગાડે છે, એટથા જ દ્વિલથી તે રંઠિયો કાંતે છે. તે પણ અહીંત્મા ગાંધીને હેવ માને છે. સાથે

સાથે તેને ત્યાં વીણુની મિજલસમાં આવનારાએં નાગમંગલમં જમીનદાર, તિરુવેદકમ સુદલિયાર, તેનકરૈના વકીલ અને જસ્તીશ પાર્ટીનાએં હોવા છતાં તે અંગેજ રાન્ડને ઘિઝારે છે. તેના દિલમાં જે દેશદાઝ છે અને તમારા પર કે પ્રેમ છે તેટથે તેને ખીંજ ડોઈના. પ્રત્યે નથી. તેને ભન બંને એક જ છે. ખું કહું તો તેની દેશ-દાઝને લીધે જ તમારા પર તેને પ્રેમ જીપણ્યો છે. તમને જેથા એ પહેલેથો જ તે રાઠિયો કર્તા છે. તમને જેથા એ પહેલેથી ગાંધીને માટે તેને માન છે...'

‘એટલે ?’

‘લાઈ ! ધ્યાનથી સાંભળો ! ભને જોળ જોળ વાત કરતાં આવડતી નથી. તે રોલગોલ નથી, સો ટચતું સોનું છે. એટલું જ હું કહીશ. પછી જેવી તમારી ભરજી.’

‘નાગમંગલમ જમીનદાર કોણ છે ?’

‘એ દિવસે મંદિરમાં જેથા હતા તે જ લાઈને ! તોકમાં સેનાનો અછોડો હતો ને ?’

‘તે શા માટે અહીં આવે છે ?’

‘એમ તો તે, તિરુવેદકમ, સુદલિયાર, તેનકરૈના વકીલ વીણુા સાંભળવા આવે છે...’

થોડો સમય બોલ્યા વગર રાન્ડરામન ભિનો રહ્યો. ડેલ અને સંઘડી તેના હાથમાર્થી લઈને, મેડા પર આવીને મૂકી સોની ચાલ્યા ગયા.

અંડમાં મોગરાની તીવ્ય મધુર સુવાસ મહેકતી હતી. રાન્ડરામને પાછળ ફીરીને જેયું. વાંચનાલયની દીવાલ પરના ગાંધી, ટિળક અને ભારતીયારના ફોટો પર મોગરાનો હાર પહેરાવેલો હતો. આ મધુર-રમનું જ કૃત્ય હોવું જોઈએ, તેને લાગ્યું. બંને ધાર્માની વચ્ચમાં પાળી ચાલ્યા વગરની થોડી ખુલ્ખી જગ્યા હતી. ત્યાં જાંપો ન હતો. પરંતુ પાછળના ધાર્મા અને વાંચનાલયના ધાર્માની વચ્ચે પોણ્યા

ભાગ જેટલું અંતર ખુલ્લું હતું, આ અંતર ડેવી રીતે હુંનીને આવી હશે તેનું તેને વાચ્યર્થ થયું. આ સંશય સાથે તે ધાચા પર આવ્યો. બંને દીવાલ પર એક જૂના હીંચકાનું પાટિયું પુલની જેમ મૂકેલું હતું. તે આ નિહાળા રથો હતો ત્યારે મહુરમ ચાંદીની તાસકમાં વરાળ નીકળતી ગરમ ગરમ ઈડકી લઈને પાટિયા પર થઈને આવી. તેના હાથમાં પાન પણ હતો.

રાજનામનને એકાએક તેની મસ્કરી કરવાનું મન થયું.

‘ દીવાલ ડેકવા જેટલી હિંમત તારામાં આવી ગઈ છે । નહિ, મહુરમ । ’

‘ રું થાય ? હું તેમ ન કરું તો તમારે કરવું પડે । ’

‘ મારે હેમ કરવું જોઈએ ? ’

‘ જરૂર નથી ! હું જ કુદું છું... શા માટે નાહિ જવડો. કરવો ? જમવા એસો.’

‘ ધાચા પર જ એસવાનું છે ? ’

‘ નહિ. ખુલ્લામાં જમવા એસવું જોઈએ નહિ, શાખમાં કલ્યાણ છે. સાથે ઉકળાટ પણ છે... ’

‘ તુફને આવવા માટે શાખમાં કાંઈ નહિ કલ્યાણ હોય એમ લાગે છે... ’

‘ દીવાલ પર ચઠીને ડેકવાની તકદીએ આપનાર હેવને આ પ્રશ્ન કરવો જોઈએ. ’

— રાજનામન અંદર આવીને એડો. મહુરમે પાન પાથરી ઈટલી મૂકી. બંગડીએ. પહેરેલા સુંદર ગુલાબ જેવા હાથથી—અગલાની પાંખ જેવી અને મોગરાના ગોટા જેવી ઈટલી પીરસતી હતી ત્યારે લાલ કમળ સફેદ કમળ મૂકતું હોય, એવો આસાસ થયો. સેલ્વિતમન મંદિર પાસે આવેલ ધાણીનું પીલેલું તલનું તેલ અને મરચાની ભૂકી ઈટલીને અમૃત જેવી સ્વાદિષ્ટ બનાવતાં હતાં.

‘તારાં મા આવી ચઢવાનો, તને ડર નથી, મહુરમ? નિરાતે પીરસે છે તે?’

‘આજે પ્રહોષ છે. તેમાં પ્રહોષ જે સોમવારે આવતો હોય તો મારાં મા અને ભાગીને પહેલાં તિરુપ્પરંગુનરમ, પછી મીનાક્ષીનું મંદિર, પછી પણીય શોક્નાથનનું મંદિર બદે જઈને પાછા ફરતાં મધરાત થઈ જય છે...’

‘તું મંદિરે ગઈ નથી?’

‘ગાંઠું મંદિર જ - અહીં બાજુમાં જ આવી ગયું છે ને?’

આમ બોલીને જાણે રાજરામનના છદ્યને સ્પર્શી જથું એવું મહુર સિમત તેણે કર્યું. નવી જઘડી અને ડોલ પર તેની નજર પડી.

‘શું? અહીં જ સંસાર માંવાનો હોય તેમ ધીરે ધીરે આ ખાડને બદલવા માડયો છે!...’

‘હા! તેમાંથી અત્યારે આ ખાડમાં કોઈ જુઓ તો અહીં ગૃહ-સંસાર ચાલી રહ્યો છે, એમ માને! ’

આ સાંભળાને મહુરમ ખડાયાટ હસ્તી પડી. હસ્તાંની સાથે જ શરમથી તેનું માથું નમી પડયું - તેણે રાજરામનને તલસાવતી હોય. એમ એક આંખ અરીણી કરીને જોયું.

‘મહુરમ...’

‘શું?’

‘તું અતિ અદ્ભુત વીણા વગાડે છે! ’

‘અત્યારે અહીં લઈ આવીને વગાડું?’

‘નહિ! સવારે તું ત્યાથી વગાડે છે તે સાંભળાને મારી આંખ જિખડે છે.’

‘તમને ઉઠાડવા માટે જ હું વગાડું છું, નહિ?’

‘શું છું: પણ બીજુ પણ તારી વાંસળી મને પોઢાડીને સ્વર્ગન-દ્વારમાં લઈ જાય છે. નિદ્રાને વિદ્યાય આપું છું...’

‘ સંજગ રહેને । ભારી વીણુની મહેશીલને દર વધુ છે. એક મહેશીલના ઇપિયા પાંચસો ભારી ભા કે છે. નાગમંગમ જમીનદાર તે અહીં આવીને આપી જય છે.’

‘ હું જમીનદાર નથી, મદુરમ !’

‘ દેવતાઓ જમીનદાર કરતાં મોટા અને અધિક આદરને પાત્ર હોય છે...’

‘ કેટલીક વખત, તું ગાય છે એના કરતાં એલે છે એ અતિ સંગીતમય લાગે છે, મદુરમ...’

‘ તમે પ્રશંસા ન કરો, તમે પ્રશંસા કરશો તો હું ગાડી થઈ જઈશ.’

— એકાએક બીજુ એક વાત યાદ આવતાં રાજરામને એ વાત તેને કહેવી શરૂ કરી : રાજ્ય કેંગ્રેસનું અધિવેશન મદુરેમાં ભરાવાનું છે. સત્યમૂર્તિ પ્રમુખ સ્થાને છે, તેના કેટલાંક કામેની જવાબદારી ભારી છે. કાલથી જ ઝાળો ઉધરાવવા પેટી લઈને અમે નીકળવાના છાચ. દિવિસનું જમવાનું જ્યાં સમય મળે ત્યાં. મારે માટે તું દિવિસનું બોજન, હું ફરીથી ન કહું ત્યાં સુધી રાખીશ નહિં...’

‘ એ તો ઢીક ! તે ફાળામાં હું પણ થોડા પૈસા આપી શકું ? ’

‘ તું ? પહેલેથી તે ધાર્થી બધી મદદ કરી છે. એ બદલ હું તારો ઝડપી છું. અત્યારે વળી તકલોક થા માટે ઉઠાવે છે ? ’

‘ અણુષુણુની વાત કરી છે તો હું આ પળ જ અહીંથી જઈને ચાલો જઈશ. જે આપું તે વિવેકપૂર્વક સ્વીકારી કેવું પડશે. નહિં સ્વીકારો તો હું પેટીમાં નાખીશ. તે વખતે તમે મને કુલી રીતે રોકવાના હતા ? ’ — કહી મદુરમે સિમત કહું.

‘ એ તો ઢીક ! વિવેકપૂર્વક સ્વીકાર કરવો જોઈએ એમ હણું તે ડાને માટે ? ’

‘ ભૂલ થઈ ગઈ ! એ જોલવા બદલ હું મારો કાન પકડું છું.’

‘કાન પફડવાની કે પગે પડવાની જરૂર નથી. પૈસા કાઢ !’

— ધસેલા ચંદ્ર જેવા ડોમળ અને અમફતા ખલા પરના કણના પીસામાંથી સો ઇપિયાની એ નોટો કાઢીને મહુરમે ધરી.

તે નોટોમાંથી કપુરની મહેંક આવતી હતી. રાજરામને તે લીધી.

‘પૈસા સુગણિત છે, મહુરમ ! આપનારના હાથને જશ હોય એમ લાગે છે !...’

‘કદાચ લેતારના હાથને જશ હશે.’

પાછા ઇરતી વખતે, રાજરામનને ખ્યાલ ન આવે એ રીતે, તેની ચરણુરંજ અંખે અડકાડીને મહુરમ જતી રહી. તેના આ કાર્યથી રાજરામન પુલકિત થઈ ગયો. દ્વિતી પણ થઈ ગયો. તેના ગયાને થોડી વાર પછી તેના મેડા પરથી ગીત સંભળાયું.

‘નથી જાણુતી રામા ભક્તિનો માર્ગ’—

કરુણું હૃદ્ય વિદ્ધારક કંઠે તે ગાતી હતી. પવિત્ર મનથી ભક્તિ કરી રહેલ અતિ સુશીલ શુવતીના કંઠે ‘ભક્તિનો માર્ગ’ જાણુતી નથી’ બવાતું ગીત સંભળાને રાજરામન નવાઈ પામ્યો. ન સો ઇપિયાની એ નોટો તેણે અંખે અડકાડી.

* * *

ભીજે દ્વિસે સવારે શુરૂસામી ક્રાળો ઉધરાવ-
વાની પેટીઓ સાથે આવ્યો. સર્વપ્રથમ રાજરામને
સ્વહસ્તે તે સો ઇપિયાની બે નોટો પેટીમાં નાખી.
શુરૂસામી ભીજી બેત્રણ કાર્યકરો સાથે પેટીઓ લઈને
ગોપુરમના દરવાને જ્યેઠી. નાહી, કપડો બદલી રાજ-
રામન મુંચિનુલઘુપતની રાહ જેતો હતો ત્યારે મહુરમ
આવી. તેના હાથમાં હાથે કાંતેલા સુતરની આંદીથી
ભરેલી ટોપલી હતી.

‘શું છે, મહુરમ ?’

‘તમારે મારા પર એક ઉપકાર કરવાનો છે.’

‘ઉપકાર ? મારે ?’

‘હા ! આ આંદીઓના બદલામાં ખાદીની એક
સાડી લાવી આપો !’

‘મને વધી નથી, મહુરમ ! પરંતુ તારાં બા
તને ખાદીની સાડી પહેરવાની રન આપશે ?’

‘નહિ આપે તો, તમને ભળવા આવીશ ત્યારે
પહેરીને આવીશ...’

‘તને ખાદી ગમે છે ?’

‘તમને જે ગમે છે તે બધું મને ગમે છે...’

‘જેતો જણો ઢીક ! પરંતુ હું આંદીઓ આપીને
સાડી માણું તો ખાદીલંડારવાળા મારા પર વહેમાશે.
મારાં મા તો મરી ગથાં છે, હું કોને માટે સાડી
અરીહું છું, એવી જાતભતની શાંકા થશે ? શું કરું...’

‘તમારા હાથે જ અરીટેલી સાડી પહેરવાની
આશા છે. ના પાડશો નહિ...’

રાજરામને સુતરની આંટીએ કીધી.

‘ જમવા માટે કંઈ લઈ આવું ? ’

‘ નહિ, એક મિત્ર આવવાના છે. અમે એ ખાડી વેચવા જવાના છીએ. બ્યોરે હું અહીં જમવા નહિ આવું. ’

‘ કોણી લાવું... ’

‘ તું છાડે એમ લાગતું નથી ! ’

‘ નહિ છોડવાનો નિર્ણય તો પહેલવહેલા આ પગ જેથા ત્યારથી લઈ કીધો છે... ’

— તે હસી.

‘ જે પગ અંતઃકરણથી જફડી કીધા છે એ છોડવવા હવે શક્ય નથી ’ કહી મહુરમ કોણી લેવા ગઈ. તે આવી અને ગઈ એ દરમિયાન પ્રસરેલી સુવાસ હજુ પણ તે ખંડમાં હતી. ‘ ઈશ્વરે આ છોડરીના શરીરનું સર્જન ચંદ્ત, કપુર અને મોગરાનાં ફૂલથી જ કથું છે’ — એવું વિચારવાતું મન થાય.

મહુરમ આવી ત્યાં સુધી રાજરામને હૈનિકપત્રનાં પાનાં ભથ્થાવ્યાં.

નીચેથી સુતિરુલાપન અને ધારા પરથી ભૂતરીને મહુરમ — બંને એક જ સમયે વાંચનાલયમાં દાખલ થયાં. આથી રાજરામન ધર્મશંકટમાં આવી પડ્યો. પરંતુ સુતિરુલાપન દ્વિધામાં પડ્યો નહિ. ‘ સારું છેને બહેન ? ’ — તેણે મહુરમને પૂછ્યું. કોણી રાજરામનને આપીને મહુરમે સુતિરુલાપનને નમસ્કાર કર્યો.

‘ તમને આપું મોટા ભાઈ... ’

‘ નહિ ! હમણાં જ પીધી છે, બહેન. ’

રાજરામન નવાઈ પામ્યો. ‘ મારું અન જ ચંચળ અને શંકાશીલ છે. મહુરમને આવીને કોણી આપતાં જોઈને સુતિરુલાપને શંકાશીલ થયા વગર સ્વાભાવિપણું તેની અખર પૂછ્યી. મહુરમ પણ ગલારાયા ડે સંકોચ પામ્યા વગર તેમની સાથે વાત કરે છે.’ રાજરામનને

પેતાના સ્વભાવ પર કંઈણો આવ્યો, સોનીએ પહેલેથી સુતિરુલાપનને તેની સાથે પરિચય કરાવ્યો હોવો જોઈએ, એમ લાગે છે.

‘તમારા મિત્રને કહે મોટા ભાઈ ! બહુ ફરે નહિ, કેવા શ્વામ પડી ગવા છે...’

‘શું રાખ, આ કહે છે એ સંભળાય છે ? ’

‘.....’

‘તને જ કષ્ટ છું ભાઈ, સંભળાય છે ? ’

‘સંભળાય છે’ — કહી રાજરામને પ્યાદો અને વાડી મહુરમ તરફ ધર્યાં.

‘એક સાડી આવે એટલી આંદીઓ છે કે હજ કાલે થાડી પૂણીઓ લાવી આપું, બહેન ? ’

‘લઈ આવને મોટા ભાઈ ! ’—

મહુરમને રેંટિયો અને પૂણીઓ લાવી આપીને કાંતતાં શીખવનાર સુતિરુલાપન જ હોવો જોઈએ, બંને વચ્ચે થથેલી વાતચીત પરથી રાજરામન અનુમાન કરી શક્યો.

‘આમને આંદીઓ આપી છે; સાડી સારી આવવી જોઈએ...’

‘આમને આપી છે તો સાડી સારી જ આવશે ને ! ’ વચ્ચાં એટલી સુતિરુલાપન મશકરી કરી હસ્યો, મહુરમ બંનેને પ્રણામ કહીને વિદ્યાય થઈ.

‘નીકળાશુંને ? ’—સુતિરુલાપને કહ્યું.

‘આ છોકરી...’ એલતાં રાજરામને કોઈ વાત શરૂ કરી ત્યાં જ સુતિરુલાપને વચ્ચે જ કહ્યું,

‘આ છોકરી નથી, સરસ્વતી છે ! આ સામી ભણે છે ત્યારે સાક્ષાત સરસ્વતીને નજર સમક્ષ જેતો હોઉં, એવું મને લાગે છે, રાજ...’

‘તમે પહેલેથી જ પરિચિત હો, એવું લાગે છે ! ’

‘પરિચિત છીએ ! રેંટિયો મેં જ આપ્યો છે. અરસરડી ગામના ઉત્સવમાં વરસો વરસ તે વીણું વગાડે છે. તે ઉત્સવમાં હું ગયે છું. રેંટિયો આપ્યો ત્યારે બીજી કરતાં તેનામાં દેશદાઝ ઓછી નથી કે મેં જોયું...! જેલમાથી આવ્યા પણ સોનીએ પણ મને બહું કહ્યું.’

વાંચનાલય સંભાળવાતું સોનીને કહીને બંને ખાદીલાંડારમાં જવા નીકળ્યા. રાજરામન પાસેની સુતરની આંટીએ સુત્તિરુલખપને લાધી.

‘હવે ખાદી વેચવાનું’ કામ કર્દી મોટું નથી, રાજ ! બૈત્ર-પૂર્ણિમાના મેળામાં ખાદી વેચવાની સારી એવી તક છે ! તેનો આપણે સારો લાલ ઉડાવવો જોઈએ’ — સુત્તિરુલખપને નવી યોજના જણ્ણાવી.

‘કાગો પણ ઉધરાવીએ તો ?’

‘કલ્યાણકરહેવની ચેઠીમાં નાખવાના પૈસાની સાથે હરીક્ષાઈ કરવી છે, રાજ ?’

‘એવું નથી ! હેવલક્ષ્ણ અને દેશસેવા જુદાં છે, એમ માનશો નહિ. સુત્તિરુલખપન દેશલક્ષ્ણ પંજનો ઉપરનો લાગ છે કયારે દેવલક્ષ્ણ પંજનો અંદરનો લાગ એટલે હૃથેળા છે. એક જ હાથની બંને બાજુ છે. બહારના લાગમાં લગાવવાની દ્વારથી હૃથેળાનો ધા પણ રુાખ છે.’

‘માન્યતા તો સારી છે ! રજૂઆત પણ સુંદર છે.’

‘મારી સાથે જેલમાં પુછુકેણૈના પ્રહંદીશ્વરન હતા, એમણે કહ્યું હતું ને ? તે આ વાત અવારનવાર કરતા. સ્વતંત્રતાની લડત એ મહા-ભારતનું કુદ છે. જસ્ટીશ પાઈ’ કૌરવો છે. આપણે પાંડવો છીએ. આપણા માર્ગદર્શક ગાંધીને ગીતા કહેતા !... દુનિયામાં માણુસ માણુસ વચ્ચે ધર્મ-અધર્મ, નાય-અનાય રહેશે ત્યાં સુધી ગીતા અસ્તિત્વમાં રહેશે, એમ તેઓ ધણી વાર કહેતા.’

‘આ વિચાર મૈલિક છે, રાજ !’

‘આવા તો હંજરો વિચારો તેમની પાસે છે, મુત્તિરુલુપન.’

‘વેલુર જ્ઞાનમાં મને રાખ્યો નહિ એટલો હું કુમનસીઅ છું. તારી પહેલાં પકડાયો અને છૂટથો પણ તારી પહેલાં।’ વાત કરતાં કરતાં તેઓ આદીભાડ પાસે આવી ગયા. પાછાં ફરતાં ભદુરમની આંટીએ આપી સાડી લઈ જઈશું એમ નકો કરી, આદીની ગાંસડી લઈ બંતે રવાના થયા. રાખરામને લારતીયારનું એક ગીત ધીરગંભીર સાહે ગાયું શરૂ કર્યું.

મેંગાઙુ મેદાનમાં સલા કરાઈ હોય એમ લાગે છે, વિચારી તેઓએ એક બાજુએ જિલા રહ્યા. તેના ગાવાથી લોકોની મેદની એકઢી થઈ.

નજે પર્વત ખ્સીને આવતો હોય એવી મહાકાયાવાળો એક જવેરી ચેદૃયાર આવ્યો.

‘આને ખાદી વેચીશું તો તારી અને મારી બંનેનો ગાંસડી. એની ખાદી એછી પડશે, રાખ.’ — મુત્તિરુલુપન રાખરામનના કાનમાં ગણુગણ્યો.

રાખરામને હસવું આવ્યું. હસવું ન ખાળી શકવાથી તે ખડખડાઈ હસી પડ્યો.

ચેદૃયારે પૂછ્યું : ‘શું કાપડ વેચો છો ?’

‘કાપડ નથો, ખાદી વેચીએ છીએ...ખાદી.’

‘ખૂબ સસ્તી ભળશો...’

‘કાપડ તો જુઓ, ચેદૃયાર ?’

— ચેદૃયાર ખાદી લઈ જોઈને, ‘આપરે ! આ તો શણ નેવી લારે લાગે છે !’ — કહ્યું. આ સાંભળને મુત્તિરુલુપનને ગુસ્સો આવ્યો.

‘તમે ડેટલાં શબને કાંધ આપી છો ? આટલી મોટી કાયા જાચ્કો છો તો, આ ખાદી પહેરવાથી તમારું શરીર ઓષ્ણું થશે, લઈ લો.’ — પહાડ ગુસ્સાલરી નજરે જોઈને આગળ આવ્યો ગયો.

— ખીજેટ્ટલાકે ખાડી ખરીદી, પછી ત્યાંથી તેણા ખીજે પેરુમાળ તેપ્પમ તળાવના કિનારે ગયા, તર્ફા પણ ઢીક ઢીક વેચાણ થયું.

સાંજે નહોલુણમ પેરુમાળના મંદિરની પાસે જઈને ખાડીનું વેચાણ કર્યું. રાખરામન લારતીયારતું ગીત ગાતો હોવાથી માણુસોને એકઢા કરવા એ સહજ હતું. પહેલા દિવસ કરતાં તે દિવસે ખાડીનું વેચાણ ઢીક ઢીક થયું. સાત વાગે ખાડી લંડારમાં પાણ આવી પૈસા અને વધેલી ખાડીનો હિસાબ આપી સુતિરુલપ્પને ત્યાંથી વિદ્યાય લઈ જવા માંડી.

રાખરામને કહ્યું, ‘મહુરમની સુતરની આંદીઓની સાડી લેવાની તો રહી ગઈ.’

‘અરેરે ! ભૂલી ગયો ! હું ભૂલી ગયો તેથી શું ? જેણે યાદ રહેલું જોઈજે તેને તો યાદ છે ને !’—સુતિરુલપ્પને મશકરી કરી. રાખરામન શરમાઈ ગયો.

પોતાને ડેવી રીતે મહુરમે આટદો બધો બદલી નાખ્યો, અને વિચાર કરતાં તે નવાઈ પાર્યો. સુતિરુલપ્પને સાડી લઈને તેને આપી. પછી તે રજી લઈને ગયો. રાખરામન વાંચનાલયમાં આવ્યો.

— સામાન્ય રીતે વાંચનાલયમાં વાંચવા માટે અહારતું ડોઈ આવતું નહિ. રાખરામન, તેના મિત્રો, સોની સિવાય ખીજ ડોઈ આવતા નહિ. પોલીસની ધાક હોવા છતાં વાંચનાલયના એથા નીચે થોડાક દેશદાઝવાળા ધુવડોને એકઢા કરી શક્યો હતો, એ તેણા બધા જાણ્યતા હતા. પરંતુ તે દિવસે ખીજ જ માણુસોને બેસીને પેપર અને પુસ્તકો વાંચતાં જોઈને તેને નવાઈ લાગી. જેવા ઉપર ગયો તવો જ નીચે જિતરી ગયો.

‘ઉપર ડોઈ વાંચે છે. શું છે ?’—રાખરામને સોનીને પૂછ્યું. ઝડપ સી. આઈ. ડી. તો નહિ હોયને એવી તેને શાંકા હતી. ગાધી ધરિવન કરારથી લલે દેશમાં શાંતિ સ્થપાઈ હોય, પરંતુ અંદરખાને

તો અશર્ટાતિ જેવી પરિસ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી. તેણે પોતાના મનની શંકા સેની સમક્ષ વ્યક્ત કરી.

‘એકું કાઈ નથી, ભાઈ ! બાજુના ગામભાંથી તિરુનાળનો ઉત્સવ જેવા આવેલા આ લોડો ધર્મશાળામાં જિતયો છે. મને થોડું કંચડવાતું આપ્યું છે. હું કામ પતાવું તથા સુધી ‘ઉપર વાંચો’ કહી મેં જ બેસવાતું કહ્યું છે. મહુરમ પણ આહી નથી; નાગમંગલ ગઈ છે.’

વળતો સવાલ કરવાતું રાખરામનને મન થયું, પણ કોઈ નહિ. સર્વાને નાગમંગલમ જ્વાની છે, એ તેણે મને જણ્ણાંયું પણ નહિ, તેને મનમાં થયું. અને તેને તેના પર ગુસ્સે પણ આવ્યો. પરંતુ આવી રીતે ગુસ્સે થવાના પોતાને ક્યો અધિકાર છે, એ વિચાર પણ તેને આવ્યો.

‘એસો ભાઈ ! કેમ જિસા છો ? હાથમાં શું છે ? આહી ?’

‘મહુરમ સુતરની આંદી આપીને સાડી લાવવાતું કહી ગઈ હતી.’

‘મને પણ તમને આપવાના સમાચાર કહીને ગઈ છે. જમીનદારને એકાએક વીણુા સાંભળવાનો વિચાર આવવાથી માણુસને મોકલ્યો હતો !... પરંતુ તે કચાંય રાત રોકાતી નથી. રાતે ગમે તેટલા વાગે તો પણ પાછી આવે છે. મંગમા ગઈ નથી, ઘેર જ છે. વૃદ્ધા તમને વાળું માટે એલાવશે. એસો...’

— રાખરામન હસ્યો.

તેને હસતો જોઈને સેનીએ પૂછ્યું, ‘ભાઈ, કેમ હસ્યા ?’

‘આ જસ્ટીશ પાર્ટીવાળાઓનો વિચાર આવતાં મને સહેજ હસવું આંયું, આ દેશનું સંગીત, આ દેશની વીણા, આ દેશનું લોજન, આ દેશના મંદિરો, તળાવો અથી માટે ભાવ છે. પણ આ દેશ પર તમને વિશ્વાસ નથી. વિશ્વાસને ગોરાઓને ત્યાં ગીરે મૂક્યો હોય એમ લાગે છે. આ નાગમંગલમ જમીનદાર પણ આવા જ છે. નહિ સેની...?’

‘મહુરમને પણ તે ગમતા નથી, ભાઈ !’

‘નથી ગમતા એટલે ગઈ છે ?’

‘આદર્શ એ જુદી વસ્તુ છે અને કલા એ અલગ વસ્તુ છે. ત્યાં ગઈ છે એટલે તે તેનો આદર્શ મૂકી દેશે એમ વિચારશેના નહિએ.’

‘એટું શા માટે હું વિચારું ? એવો વિચાર કરનાર હું કોણું...’

— રાજરામનના મનનો શુસ્તો કળા જઈને સોની હસ્યા. કારણું કે તે શુસ્તો મહુરમે તેના હૃદય પર ફેટલો કણજે જમાયો હતો, એ વ્યક્તિ કરતો હતો. જેની અવગા કરો તેની પ્રત્યે તિરસ્કાર નહિ પણ શુસ્તો આવે છે. શુસ્તો આવ્યો છે એ જાણ્યું ત્યારે તેમને આનંદ થયો. તેના મનમાં તે વસી ગઈ છે એ તેમને સમજાઈ ગયું.

‘ઉપર જાવ, ભાઈ ! મંગમા બોલવશે. મહુરમની જેમ તેને દીવાલ ફેલતો આવડતું નથી. વાળું હરી જરો...’

— રાજરામન હરી સોની તરફ જોઈને હસ્યા.

‘કેમ હસ્યા ?’

‘તમે ખૂબ હોશિયારીપૂર્વક વાત કરી શકો છો, એમ તમે માનો છો, એ જોઈને મને હસવું આવે છે, સોનો !’

— આ સમયે ઉપર વાંચતા હતા તેઓ નીચે આવ્યા. સોનીએ ઝીણા લાલ કાગળમાં દાગીનાનું પડીકું વાળાને આપ્યું. તેઓ તે લઈ, પૈસા આપી રવાના થયા. હાથ ધોઈ, દુકાને તાળું મારીને સોની પણ રાજરામનની સાથે ઉપર આવ્યા. ગમે તેમ કરીને સોનીએ રાજરામનને મંગમાએ આપેલા હોસૈ જમવા એસાડ્યો. તેમણે પોતે પણ હોસૈને ન્યાય આપ્યો.

‘સાડી સવારે આપીશું, ભાઈ !’

‘અહીં જ મૂડું છું ! તમે દુકાન ઉધાડો ત્યારે આપી આવજો.’

‘કેમ ભાઈ ?’

‘હું સવારે મેદૂર જવાનો છું...’

‘ એમાં શું ! પાણ આવો ત્યારે તમે તમારા હાથે આપજો, ભાઈ ! તેને અત્યંત આનંદ થશે.’

રાજરામન બોલવા ગયો પણ કોઈ બોલ્યો નહિ, અચકાતાં અચકાતાં સૌનોચ્ચ વિદ્યાય લીધી. રાજરામને રાતે જીધ આવી નહીં. વિચાર કરતો બેસી રહ્યો, એકાએક કોઈ વિચાર આવતાં ખુરશી ટેચ. લાની પાસે ખસેણને તે પ્રહૃષ્ટિશરને કાગળ લખવા બેઠો. તે દિવસે સવારે આદી વેચવા ગયો હતો, રાખ્યકષાનું અધિવેશન, સરધસની જવાખારી, સત્યમૂર્તિ મદ્દુરૈ આવવાના છે, બધા સમાચારની વિગતો તેણે લખ્યા. અને શક્ય હોય તો અધિવેશન વખતે મદ્દુરૈ આવવા માટે લખ્યું. કાગળ કવરમાં બીડી ગુંદર લગાવી કવર બંધ કર્યું. મેલૂરના ઘરનું લાડું હવે વાંચનાખ્યમાં પહોંચાડવા કે મનીઓઈર કરવા માટે આતરની કંપનીને પત્ર લખવાનો હતો. તે પત્ર પૂરો કર્યો ત્યારે ઇંડનો ઓફિસમાં ભાર વાગ્યા.

દીવા હોલવીને રાજરામન સ્ફુર્ય ગયો. ‘ કાલે હું મેલૂર જઉં છું । તો આતરની ઓફિસને પત્ર લખવાનો શી જરૂર છે ? ’

‘ કાલે મેલૂર કચાંથી જવાશે ? ગુસ્સામાં સૌનીને આવું કહી તો નાખ્યું. કાલે તો શું તે પણીના ધણ્યા દિવસો સુધી કાંગ્રેસના અધિવેશનના કામમાં રોકાયેલો છું. સમય પણ થાડો છે ’

– ‘ સૌનીને આવું જૂહું કેમ કહ્યું ? ’ આવો વિચાર આવતાં પોતાને આમ જૂહું બોલવું જોઈતું ન હતું, તેને લાગ્યું. ધણ્યા સમય સુધી તેને જીંદ્ગ આવી નહિ. અર્વા તંત્રાવસ્થામાં પડ્યાં પડ્યાં તેણે પાસાં ધસવા માર્ડચાં.

સહેજ આંખ માંચાઈ ત્યારે ઇંડની ઓફિસમાં એકનો ટકોરો થયો. પડખું ફરતાં, તેના પગને કોઈ મુદુ સ્પર્શ થયો. તે એકદમ બેઠો થઈ ગયો.

મદ્દરમ ભાની આંખે ભાની હતી. આંધારામાં વીજળા રડતી ન હોય તેમ !

‘આ પગને ચરણુસ્પર્શ કરવાને તુ’ લાયક છે?’

‘પહેલવહેલા આ ચરણને શોધી કાઢીને પુષ્પનો વ્યાખ્યાં આપનાર ફુ’ જ હતી...’

‘હશે! પરંતુ, જમીનદારને ખુશી કરનારાઓને જેઈને ભને શરમ આવે છે...’

‘આ ચરણને સ્પર્શ કરવાનો અધિકાર લદ્યે મારા હાથને ન અણે; પરંતુ મારા મનથી આ ચરણને સ્પર્શવાનો અધિકાર મને છે અને તેમ કરતાં તમે મને રોકી શકવાના નથી...’

— અંધારામાં તેનો રડવાનો અવાજ ડોઈ હેવી અત્યંત વિષાદ-પૂર્ણ રાગથી ગણગણુતી હેઠાય, એવો લાસતો હતો. થાડો સમય કાંઈ પણ ઓાદ્યા વગર મૌન રહ્યા પછી રાજરામને સાડી લઈને મદુરમ તરફ અસેડી.

— હાથથી હાથમાં સાડી ન આપતાં આવી રીતે જમીન પર સાડી અસેડી તથી મદુરમના મનને અત્યંત દુઃખ થયું. પોતે આપેલું ગાદલું અને ઓશીકું પાથર્યાં વગર તે જમીન પર સાદી પાથરીને સુઈ ગયો હતો. એ પણ મદુરમે જેખું:

‘મારા પર શુસ્સે થાવ! ના નથી પાડતી. પરંતુ તે બદલ આમ જમીન પર સુઈ રહો નહિ...’

‘.....’

રાજરામન કાંઈ ઓાદ્યા નહિ. મદુરમે ગાદલું લઈને સાદી પર પાથર્યાં. ઓશીકું ઝૂકીને બાજુમાં ભલો રહી.

મદુરમને ગાદલું પાથરતાં તેણે રોકી નહિ. તેને ચુપચાપ જાબેદો જોઈ મદુરમનું મન દુલ્લાયું. સંક્રાચ સાથે સાડી લઈને પાછી ફરી.

‘સવારે મળીશ. ભાંધી જને’ — જતાં જતાં તેણે કહ્યું ત્યારે તેનો જવાબ પણ રાજરામને આપ્યો નહિ. તેના ગયા પછી ‘પોતે કારણ વગર તેનું મન દુલ્લાયું છે’ એ રાજરામને સમજયું. પરંતુ

સમય વીત્યા પછી સમજાય એનો અર્થ કાંઈ નથો. કયા કારણથી પોતે તેના પર શુસ્તે થયો હતો એનો ફરી રેણુ વિચાર કર્યો ત્યારે પણ તેતું કારણું ન સમજાવાથી તેના પર શુસ્તો કરવા બદ્ધ પદ્ધતાનાપ થયો.

ખીજે દિવસે વહાણું વાય તે પહેલાં જઈ, નહાઈ કંપડા અફલો તે મંદિરે ગયો. તાંથી વાંચનાલયમાં પાછેના ન આવતાં તે સીધે કમિટીની ઓફિસે ગયો.

‘રાજરામન, કાર્ય ધાણું છે. અધિવેશનનો દિવસ આવ્યો નથી. ધાણાં ખધાં કર્યો કરવાનાં છે. અધિવેશન પૂરું થાય ત્યાં સુર્ખી ચાર-પાંચ દિવસ તું અહીં રહે તો સારું’ – સ્વાગત સમિતિના અસુખે કહ્યું. રાજરામને રહેવા માટે સમિતિ આપી. સુતિરુલપ્પન અને શુરુ-સામી સમાચાર મોકલીને ફરોણા ઉધરાવવાની અને સરધસની તેમ જ ખધા સ્વયંસેવકોને બેગા કરવાની વ્યવસ્થા કાર્યાલયમાં રોકાઈને કરી. પગ વાળાને બેસવાનો સમય ન ભણે એટલું અધ્યું કામ હતું. અહુરમ શું માનતી હશે. ડવા ડવા વિચારો કરીને દુઃખી થતી હશે, એવા વિચારો તેને આવતા ત્યારે તે કામમાં દૂખો જતો.

રાજરામન સમિતિના કાર્યાલયમાં રહેકા જ્યાબ્યો તેના એ દિવસ પછી રાતે આડેકના સુમારે રતનવેલ સોની તેને શાખતા આવ્યા. તેમના વદન પર સિમત ન હેખાતા તે અત્યારે ચિંતિત હેવા જોઈએ એમ લાગ્યું. તે આવ્યા ત્યારે હજુ પણ પાંચચ સ્થાનિક સ્વયં-સેવકો એસીને તોરણ માટે રંગીન કાગળ કાપીને ચોઢતા હતા. આથી રાજરામન તેમને જેતાંની સાથે જાઓ થઈને વાત કરી શક્યો નહિ ‘આવો સોની’ એટલા શફ્ફો બોલ્યો. સોની પણ ખાલી હાથે ન એસી રહેતાં તેમની સાથે કામે વળ્યા. પોતે ખાસ કામ માટે રાજરામનને શાખતા આવ્યા છે, કહેતાં તેમને ચંકાય થતો હતો.

થોડો સમય તે અધારની સાથે કામ કરીને 'તમારી સાથે થાડી વાત કરવાની છે, ભાઈ' કહી સોનીએ રાજરામનને બહાર બોલાવ્યો.

રાજરામન હાથ ધોઈને તેમની સાથે બહાર આવ્યો.

'કાઈક ગુસ્સે થઈને આવ્યા હો એમ લાગે છે...'

'.....'

'બિચારી ! અત્યંત હુઃખી છે. અત્યારે હું જઈને કહીય કે તમે બહુ સારી રીતે વાત કરી છે, ત્યાર પછી જ તેને આવાતું આવશે...'

સોનીએ આ ખુલ્હું - સોનીએ આવશે અને તેઓ શું કહે. વાના છે એ રાજરામન જણુંતો જ હતો; પરંતુ એને શો જવાબ આપવો, એ તેને સુઝયું નહિ, તે સાંભળતો ચૂપચાપ ભાબો રહ્યો.

'સાડી પણ હાથમાં ન આપતાં જમીન પર મૂકીને ખસેડી. આ એ છિંસથી તે જે હુઃખ અતુલવે છે એ મારાથી જોયું જતું નથી.'

'.....'

'શું ભાઈ ! હું મારે હાંકે જાઉં છું અને તમે તો એલ્યા વગર ભાસા રહ્યા છો !'

'કામ હતું; એટલે અદીં જ રૈકાઈ ગયો. બાકી તે ગમે એ માની બેસે તો હું તેને કંચાં સમજલવવા આવું ?'

રાજરામના આવા જવાબ પરથી હજુ તેના મનમાં ગુસ્સો છે, એ સોની સમજુ ગયા.

'ભાઈ ! મેં તમને તેને મારે ધર્ષણી વાર કહ્યું છે. તે અસલ સેતું છે, બેગવાળું સેતું નથી. રોલગોલ નથી, એ ભાર દુષીને કહેવા છતાં તમને મારી વાત પર લરોસો પડતો નથી. આપણું પાસે આવેલા શુદ્ધ સાચા હૃદ્યાને દુષ્કારી કાઢનારથી દેશસેવા થઈ શકે નહિ. માણ્યુસ વગરનો દેશ નથી...'

‘ ટોણ્ણે ભારતો નહિ, સોની, તમે કયા કામ માટે આવ્યા છે, તે કહે...’

‘ એ જ ભાઈ, અત્યારે કહી રહ્યો છું...’

‘ એનો જવાબ તો આપી દીધો છે, તે ગમે એ માની એસે તો હું તેને કચ્ચા સમજાવવા આવું ? ’

‘ ત્યારે તમારા ભનમાં કાંઈ જ નથી ? ’

‘ ! ’

‘ તમારે અહીં કામ છે, અધિવેશન પૂરું થાય ત્યાં સુધી અહીં રોકાવાના છે. બાકી તમારા ભનમાં ગુસ્સો કે ખીજું કાંઈ નથી, એમ જઈને જણાવું ને, બાઈ ? ’

— ‘ કહેને ’ કહી સંમતિ આપી કે ‘ ના કહેને ’ કહી ના પાડચા વગર રાજ્યાભન અંદર જવા માટે ફરી. ‘ હવે હું જણ ને ? ’ સોનીનો આ સવાલ સાંભળાને ‘ હા, અધિવેશન અને સરધસમાં આવને ’ — પાછા ફરીને તેણે જવાબ આપ્યો. સોની ચાલ્યા ગયા. અધિવેશનને બેત્રાણુ દ્વિસ બાકી હેવાથી મુત્તિરુલઘ્યન અને શુરૂસારી અવા જ સમિતિના કાર્યાલયમાં જોગા થતા હતા. સોનીના ગયા પછી ખીને દ્વિસે કાર્યવિસાત વાચનાલયમાં જઈને પાછા આવી મુત્તિરુલઘ્યને પૂછ્યું, ‘ રાજ ! મદુરમ પર કાંઈ ગુસ્સે થયો છે ? ’

રાજાભનને સંકોચ સાથે જવાબ આપ્યો, ‘ એવું કાંઈ નથી ! ’

* * *

તમિળ રાજ્ય ડોંગેસનું અધિવેશન મહુરેમાં
 ભરાયું. ધણું ગામેના કાર્યક્રમે એકત્ર થયા. સત્ય-
 મૂર્તિએ પ્રમુખસ્થાન લીધું. આપું નગર ‘વાહેમા-
 તરમ્’ અને ‘મહાત્મા ગાંધીની જ્યાંતી દોષણુથી
 ગુંજ ઉઠાયું. સરધસ પણ ભર્ય હતું. રાજરામનના
 પ્રયત્નથી સારા પ્રમાણમાં યુવકો સરધસમાં જોડાયા.
 સત્યમૂર્તિએ પ્રમુખસ્થાનેથી કરેલ પ્રવચનમાં લારતી-
 યારનાં ગીતોનું જોગ અને શક્તિ હતાં. અધિવેશન
 પૂરું થયા પછી તમિળ રાજ્ય ડોંગેસના પ્રમુખની
 ચૂંટણી થઈ. પ્રમુખ માટે કંઈતી રાજગોપાલાચાર્ય,
 સત્યમૂર્તિ, સરદાર વેદરતનમ પિલ્લો, તિરુવણ્ણામલી,
 અણુભામલી, પિલ્લો વગેરાએ ઉમેદવારી કરી. પાછળથી
 સમાધાન થયું. રાજગોપાલાચાર્ય પ્રમુખ તરીકે,
 સત્યમૂર્તિ ઉપપ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયા. સરદાર અને
 અણુભામલી પિલ્લોએ પોતાની ઉમેદવારી પાછી એંચ્યા
 લીધી. કામરાજ નાડાર, પહેલી વખત કારોબારીમાં
 અને મહાસમિતિમાં ચૂંટાયા. ડોકટર ડી. એસ.
 એસ. રાજન અને લક્તાવત્સલ મંત્રી તરીકે ચૂંટાયા.

લસ પતી ગયા પછી ધર ખાલી લાગે છે તેમ
 અધિવેશન પૂરું થયા પછી સમિતિનું કાર્યાલય સત્તું
 સુનું લાગ્યું. રાજરામનને હજી એઓક દિવસનું કામ
 હતું. સુતિરુલાઘ્યન અને શુરુસાભી બધા જ કાર્યાલયમાં
 આવણ કરતા હતા. વાંચનાલય ફક્ત સેની જ
 સંભાળતા હતા. ત્રીજે દિવસે સવારે રાજરામન
 વાંચનાલય પર ગયો અને સોની પાસેથી યાવી લઈને

ઉપર ગયો ત્યારે મેડો ભાંદિરના ગર્ભગુહની જેમ ભણેકી રહ્યો હતો. દરરોજ અચૂક ત્યાં ટાગેલા ફૈટાઓને મોગરાનો હાર પહેરાવવામાં આવતો હતો અને અગરઅતો થતી હતી, એ ત્યાંના વાતાવરણું પરથી તેને સંભળદુઃખ ગયું. એ જ વખતે પાછળના મેડા પરથી મહુરમના વીણા વગાડવાના સૂર આંદ્રા તેની સાથે 'નથી જાણુંતી રામા કાંઈતનો ભાર્ગ' ગીત હુદ્ધયદ્રાવક કંઈ અવાતું તેને સંભળાયું. એ વખતે સોની ઉપર આવીને તેની સાથે વાત કરવા માગતા હોય તેમ સંકોચપૂર્વક જિબો રહ્યા.

'કેમ સોની ! કાંઈ કહેવા માટે આંદ્રા હો એમ લાગે છે.'

'કાંઈ નથી. વારેધીએ કહેવાથી તમે ગુસ્સે થશો, એવે મને ડર છે, ભાઈ ! 'તેના પર તમને ગુસ્સે નથી' એમ કહીને મેં તેને આખ્યાસન આપ્યું છે. હવે ફરી ગુસ્સામાં કાંઈ ઘોલાને મહુરમતું મન ન હુબશશો, એટલું જ કહેવા આવ્યો છું...'

'સારું ! જાવ ! હેઠાં તમને આ જ ચિંતા છે, એમ લાગે છે'-

રાજીરામને સોની તરફ જોઈએ સિમત કર્યું. તેના વધન પર સિમત જોઈને સોનીને શાંતિ વળી. તે નીચે ગયા.

પાંચણ દ્વિવિષ દરમિયાન ન વાચેલા સામયિકો અને પુસ્તકો રાજીરામને લઈને કુમ અમાણે જોડવ્યાં. જૂનાં નવજીવન અને થંગ છાન્ડિયાના અંડોનો ખાંધેલી ઝાઈલ ઝાઈએ લઈને મેજ પર મૂકી હતી. એ જોઈને કણાટમાઠી ડાણે એ બહાર કાઢી હશે, તેણે વિચાર કર્યો. કદાચ મહુરમે કાઢી હશે એવી તેને શાંકા ઉત્પન્ન થઈ; પણ તેણે કાઢી નહિ હોય એવું લાગ્યું. માટે સોનીને પૂછી જોવાનો વિચાર કરાને, તે ઝાઈલા લઈને કણાટમાં મૂકવા ગયો ત્યાં તો તાલખદી પગલાં ભરતી હોય તરો, પગનાં જાંઝરના રણુકાર સાથે દાદર જિત-રવાનો અવાજ સાંભળી તે પાછળ ફર્યો. મહુરમ કોણી લઈને આવતી

હતી. આંદીઓ આપીને લીધેલી ખાદીનો સાડી તણે શરીર પર ખારણું કરી હતી. રેશમી સાડી, ધરેણું અને હીરાનો ચૂની પહેર્યાં હોય ત્યારે એની સુંદરતા રાજીરામનને આકૃષ્ણ જતી... પરંતુ ખાદીનો સાડીમાં તે આવી ત્યારે પણ એવી જ સૈંદર્ઘ્યવંતી અને આકૃષ્ણક લાગી, જ્ઞાની અલંકાર તેને સૈંદર્ઘ્યવંતી બનાવતા હતા કે અલંકારને તે સૈંદર્ઘ્ય પ્રદાન કરતી હતી, એ તેને સમજયું નહિં. તેમાંથી પાંચથી દ્વિસથી તેને જોઈ ન હોવાથી અને અત્યારે એકાં એક ખાદીનો સાડીમાં જોવાથી તેને નિત્ય કરતાં વધુ આકૃષ્ણક લાગી.

કાંઈ પણ એલ્યા વગર કોઝી મેજ પર મૂક્ખાને મૂર્તિને નમન કરતી હોય તેમ તેની સામે બંને હાથ જોડી મદ્દુરમ જાલી રહી. તેની આંદો સાથે આંખ મેળવતાં રાજીરામનને સંકોચ થયો.

‘તારી સામે છે એ માણુસ જ છે, મદ્દુરમ! એક મૂર્તિને નમન કરતી હોય એમ હાથ જોડીને એમ જાલી છે?’

‘શું કરું? જ્યાં સામે જિબેલ માણુસ જ વખતો વખત મૂર્તિમંત બની જય છે ત્યાં?’

‘કોનો વાંક કાઢે છે?’

‘જેને લાણું પડતું હોય તેનો વાંક કાણું છું, એમ ભાનો દો. મૂર્તિનું તો ફરત શરીર જ પથ્થરનું હોય છે, જ્યારે મૂર્તિ જેવા માણુસોનું હંદ્ય પણ પથ્થરનું બની જય છે.’

‘.....’

‘કોઝી પીએ. ઠંડી થઈ જશે...’

‘પથ્થરને વળો ઠંડું શું અને ગરમ શું?’

‘એ મેં કહું નથી. તમે તમારી મેળે જ કહો છો...’

— રાજીરામન કોઝી પી ગયો. કોઝી પીધા પછી કાંઈ પણ એલ્યા વગર થાડો સમય તે એના વદનને જોઈ રહ્યો. તેનો દશ સંહન ન થવાથી મદ્દુરમે માથું ઢાળી દીધું. તેના અધર પર શરમ

અને દિમત જણાયાં. અત્યાર સુધી ટકા રહેલો તેના પરનો રાજા-રામનો ગુસ્સો સહેજ ઓછો થયો. નેત્રો અને રતૂખડાં અધર પર દિમત ફરદી ગયું.

‘આદીની સાડી પહેરીને આવી હોય એમ જણાય છે...’

‘આજે ખીલ વખત પહેરી છે. તે દિવસે પહેરી હતી. તમે જોઈ નહોંતી ?’

‘ક્યા દિવસે ?’

‘સત્યમૂર્તિનું પ્રમુખ સ્થાનેથી પ્રવચન થતું હતું ત્યારે આ સાડી પહેરીને હું અધિવેશનના મંડપમાં આવી હતી.’

‘એમ ? હું તો જાણુતો પણ નથી !’

‘તમે કચાથી જાણો ? ચિંહબરમ ભારતીયાર સાથે વાતો કરતા એ તરફ આવ્યો હતા ને !’

‘આવ્યો હતો. પરંતુ ખરેખર મેં તને જોઈ ન હતી, મહુરમ !’

‘.....’

‘આ પાંચાં દિવસ તેં ડેમ કરીને પસાર કર્યા ?’

‘ખૂબ રાંટિયો કાંતીને, ‘નથી જાણુતી રામાલક્ષ્મિનો માર્ગ’ હુદ્ધયદ્રાવક સ્વરે ગાઈને, વીણા વગાડીને ! અને આ બધાથી શાંતિ ન મળે ત્યારે ખૂબ રહીને...’

‘કૃતે યાદ કરીને ?’

‘અત્યારે જેમણે મને આ પ્રેક કર્યો છે એ મહાનુભાવને યાદ કરીને...’ કહેતા મહુરમ હસી પડી.

તેનો બોલવાનો અભિનય અને સહજતા જોઈ રાજરામન આશ્રમ પાર્યો અને મૈન રહ્યો.

‘બધોરે બહાર કચાંય જમવા જશો નહિ, અહીં જ જમનો’

એમ આશહ્યપૂર્વક કહીને મહુરમ ગઈ.

તમિળનાડુ રાજ્ય અધિવેશનમાં પ્રહદીશ્વરન આવશે એમ રાજ્ય-
રામન માનતો હતો. પરંતુ તે આવ્યા નહોતા. ‘કેમ આવ્યા નહોતા’
એ અંગેનો તેમનો પત્ર પણ ન આવતાં તેને તેમને ખીંચે પત્ર લખ-
વાનો વિચાર આવ્યો. અધિવેશન અત્યંત ભવ્ય રીતે પતી ગયાનું,
તેઓ ન આવવાથી પોતાને દુઃખ થયાનું, વિગતવાર પત્રમાં જણાવ્યું.
એ વખતે ઢોઢ થયો. એક અડવાડિયાથી નહિ લખેલી ડાખરી યાદ
કરીને લખી.

‘બોર્પેરતું’ બોર્જન લીધા પછી તેને થાડી સમય પુસ્તકના વાંચ-
નમાં ગાળ્યો. ત્યારપછી તે મેલૂર જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં પહેલાં
તિરુવાદપુરમ જઈ ગણોતિયાને મળવું અને પછી મેલૂર જવાનો તેણે
વિચાર કર્યો. કદાચ જે તિરુવાદપુરમના મોડું થાય તો રાત મેલૂરમાં
રહી શકાય, આ તેની ગણુતરી હતી.

ધાર્યા કરતો તિરુવાદપુરમમાં વધુ સમય રોકાવું પડ્યું; વાતચીત
દરમિયાન ગણોતિયાએ એક વાત રાજ્યરામનને કરી.

‘વલ્લાલપણીના એક ભાઈએ તમારી આ જમીન અને મેલૂરનું’
ધર વેચવાનો તમારો વિચાર છે કે કેમ પુછાવ્યું છે. તમારો એક
પગ જેલમાં અને એક પગ બહાર એવી સ્થિતિ છે. મોટાં બા હતાં
ત્યારે જુદી વાત હતી. હવે તમે આ બધું સંભાળી શકશો ? ’

— મેલૂર જવા નીકળ્યો ત્યારે રાજ્યરામનના મનમાં પણ આવે;
કાઈ આછોપાતળા વિચાર તો હતો. અત્યારે ગણોતિયાએ એ વાત
કરી ત્યારે તેણે ગણોતિયાને પૂછ્યું; ‘જમીન અને ધર બંને રાખવાં
છે ? એ ભાઈ એની શી હિંમત આંડે છે ? ’

‘એ મેં પૂછ્યું નથી. જે તમે કહેતા હો તો રાતે તેમને મળું;
એ દ્વિસ તેઓ મેલૂર જ રોકાવાના છે. ’

— ગણોતિયાને સાથે જ કર્યાને રાજ્યરામન તિરુવાદપુરમથી મેલૂર
જવા નીકળ્યો. એ રાતે વલ્લાલપણીના એ ભાઈ રાજ્યરામનને મળવા

આંધ્રા. રાજરામન મેલુરમાં તેના એક કાર્યકર મિત્રને ત્યાં રોકાયેા હતો. જમીન ખરીદવાની છચ્છા ધરાવનાર લાઈએ જમણા હાથમાં સેનાતું કઢું, કાનમાં લાલ નંગવાળી ઝુદી પહેરી હતી. વાંકડિયા અણિયારી મૂલ્યાને લીધે તે કઢપવાળા જણુતા હતા. પરંતુ તેનો અવાજ એવો કઢક ન હતો; જીણા હતો.

‘સામી આ તો ગાંધીના ચુસ્ત અનુયાયી જણુાય છે...?’

‘હા ! પણ એનું શું છે, લાઈ ? કિમતની વાત કરોને...’

‘મેં મારી ધારણા ગણ્ણોત્તિયાને કહી છે, સામી ! ધરના એક હજારને પાંચસો, જમીનના છ હજારને પાંચસો કુલ આઠ હજાર આપીશ.’

‘આટલામાં સોહો નહિ પતે, લાઈ ! દશ હજારથી એછામાં વેચવાનો વિચાર નથી.’

‘આમ તમે કિમત ૫૫૩ રાખશો તો સોહો છેવી રીતે પતે ? કોઈ બાંધછોડ થવી જોઈએ...’

— આમ એ કાઈએ કહ્યું કે તરત રાજરામનના મિત્ર ‘એક મિનિટ મારી સાથે અંદર આવ’ — ધ્યાને કરી રાજરામનને બોધાવ્યો. તે જિલો થઈને ગયો.

‘નવ હજારમાં તોડ કરો. આ થોરય કિમત છે, લાઈ. પરંતુ અત્યારે આ કિમત કહીશ નહિ. ‘વિચારીને કહીશ, સવારે આવજો’ કહી વિદ્યાય કર. સવારે આવે ત્યારે ‘નવહજાર પાંચસો’થી વાત શર કરીશ તો નવ હજારમાં માનશે. પછી બાના ચેટ થાડી રકમ લઈ બાનાખત કરી આપજો. પછી એક અઠવાડિયામાં બાકીની રકમ લઈ વેચાયું દૃષ્ટાવેજ કરી આપજો.’

‘કાલે સવારે રોકાવાનો મારો વિચાર નથી...’

‘એ તો રહી જવાતું. કાલે અગોરેજને’ મિત્ર કહ્યું. એ પરિ-

સ્થિતિમાં રાજરામને રોકાઈ જલું પડ્યું. મિત્રના કહેવા મુજબ તેણે એ ભાઈને વાત કરીને વિદ્યાય કર્યા. તે પણ સવારે આવવાનું કહીને ગયા. ગણું તિથેા પણ તે રાતે મેલૂર રોકાયો.

ખીને દ્વિસે સવારે મિત્રે કલા મુજબ પતી ગયું. ધર અને જમીનનું નવ હન્દરમાં નક્કી કરી, એ હન્દર ઇપિયા આનાના લઈ, અઠવાડિયાની અંદર આડીના ઇપિયા લઈ વેચાણું દસ્તાવેજ કરી આપવાનું આનાખત રાજરામને લખી આપ્યું. પછી વિદ્યા લઈને તે મહુરૈ જવા તૈયાર થયો. આગલે દ્વિસે બ્યોરે મહુરૈથી નીકળ્યો ત્યારે મહુરમને કલા વગર નીકળ્યો હતો, એ તેને યાદ આપ્યું. મહુરમ નાગ મંગલમ ગઈ ત્યારે તે સોનીને મને જણાવવાનું કહીને ગઈ હતી તેમ મારે પણ સોનીને તેને જણાવવાનું કહીને જલું જોઈતું હતું.

‘કદાચ મારે મેલૂર જવાનું થાય’ સોનીને કહેવાની આતર તેમના કાને વાત નાખીને તો આવ્યો છું. પરંતુ આ વાત મેં મહુરમને કહી છે કે ડેમ, તેમ સોનીએ પૂછ્યું નહિ તેનું જ મને આશર્ય થાય છે. કદાચ મારું જવાનું તેમને અનિશ્ચિત લાગ્યું હશે અથવા તેઓ મને આમ પૂછશે તો મને ઓઢું લાગશે એ વિચારથી પણ કદાચ પૂછ્યું નહિ હોય.

લકે સોનીએ પૂછ્યું ન હોય, પરંતુ સમય આવે આજ સંભાળી કેવાની કુનેહ તેમનામાં છે; એ રાજરામન જાણુંતો હતો અને તેને આતરી હતી કે સોની મહુરમને બોલાવીને કહેવાના જ ‘રાજરામન બહારગામ ગયે’ છે. જતાં પહેલાં તને મળવા ચંચળતો હતો, પરંતુ તેની પાસે એટલો સમય ન હોવાથી તને મળી શક્યો નથી.’ આમ કહીને સોનીએ વાત સંભાળી લીધી હશે તેની આતરી હોવાથી રાજરામન શાંત મને મહુરૈ પાછો હોયો.

મેલૂરથી પાછા આવી સવારે અગિથાર વાગે રાજરામન વાંચ્યનાલયનાં પગથિયાં ચઢોનો હતો ત્યારે ‘ભાઈ ! એક મિનિટ, મારી વાત

સર્વાણિની જોવ' સોનીનો અવાજ સર્વાણાયો. ઝડપથી સીડી ચહી રહેલો તે ફરીથી જિતરીને દુકાનની આગળ આવીને જિબો રહ્યો. ડેવી નવાઈ! તેણે જે વાત વિચારી હતી એવું જ સોનીએ મહુરમને કહ્યું હતું. 'એમાં શું "મેલૂર જવાનું કદાચ થશે તો હું જર્દિશ" કહીને એકાએક જતા રહ્યા. રાતે પાછા આવી જશો, હું માનતો હતો. મહુરમે સાત-આઠ વખત કંચાં ગયા છે પૂર્ણથું હતું. એટલે જ તમે મને કહીને ગયા હતા પણ હું કહેવાનું ખૂલ્લી ગયો હતો, એવું જૂહુ મેં કહ્યું ત્યારે તે "હું જઉં છું" ત્યારે ખીંજ ડેઢાને કહેવાનું કહીને જતી નથી" કહી મેં બગાડીને જતી રહી..."

'એ તો ડીક સોની! આ વખતે તમે ભારા પર ખીંજે ઉપ-કાર કરો. મેલૂરનાં જમીન અને ઘર ખંધું વેચાણું નક્કી કરી આત્માના રિપિયા લઈને આવ્યો છું. એ રિપિયા તમને આપું છું. એ સાચવીને રાખો...'

'રાખવામાં મને કાંઈ વાંધો નથી! આટલા બધા ઉતાવળા થઈને શા માટે ઘર અને જમીન વેચ્યા?'

'વેચી નાખ્યાં! હવે એવું શું છે? થોડું બાતું પણ લીધું છે. એક અઠવાડિયામાં વેચાણ દસ્તાવેજ રજિસ્ટર કરી આપીશ એટલે બાકીના રિપિયા મળ્યો જશો.'

'ભાઈ! હું કહું તો એવાં નહિ લાગે ને?'

'તમે શું કહેવાના છો એની અત્યારથી મને ડેવી રીતે ખખર પડો?'

'ભારા કરતાં વધુ સારી રીતે સાચવે એવું એક ખીંજું ડેકાણું છે, એવું મારું કહેવું છે.'

'કોણે આપવાની વાત કરો છો?'

'મહુરમને આપવાની, લાઈ!'

— સોનીની વાત સર્વાણાને, રાજારામન આજ પહેલી વાર શુસ્તે

થયો નહિ, શાંત રહ્યો. તેને સોનીનું કહેવું યોગ્ય કાગ્યું. વાંચનાલય અને કાર્યો માટે અત્યાર સુધી મહુરમે જે પૈસા ખર્ચ્યા હતા એ તેને પાછા આપી બાકીની રકમ હવે પછીના ખર્ચ માટે તેને રાખવા આટે આપવાનો તેજુ નિર્ણય કર્યો.

પોતે કહેવી વાતનો રાખરામન તરત જ સ્વીકાર નહિ કરે એમ સોની માનતા હતા. પરંતુ તેણે એ વાતનો સ્વીકાર કરવાથી તેમને આનંદ થયો.

રાખરામન ઉપર જઈને બહાર જવા તૈયાર થયો ત્યાં ધાખા તરફથી ભંગડીઓનો રણુકાર, સાડીનો સર સર અવાજ તાલખદ રીતે વધુ ને વધુ નળું આવતો સંભળાયો.

‘સજજનની સજજનતા કહ્યા વગર જ જવામાં છે ને ?’

‘એવું કાંઈ નથી ? સોનીએ કહ્યું હશેને !’

‘કહ્યું’તું ! પરંતુ તમે મને વાત કરીને ગયા હેત તો મને કેટલો આનંદ થાત...’

‘મેલૂર જવાનું હતું. એકાએક વિચાર થયો ને નીકળા પડ્યો...’

‘વાંદ્યા નહિ ! હવે થાડે સમય અહીં રોકાને. ભોજન લાનું છું. જમીને બહાર જાનો...’

‘સારું ! અરે, હા ! તારું ખીજું પણ એક કામ છે, મહુરમ !’

‘શું ? કહોને.’

‘મેલૂરખું ધર અને જમીન વેચવાનું નક્કી કરી તેના બહા-નાના રિપિયા લાભ્યો છું. તે પૈસા તને સોંપું છે. તેં વાંચનાલય વગરે માટે કરેલ ખર્ચનો ડિસાય કરીને જે રકમ થાય તે લઈ લેને. બાકી રહે તે વાંચનાલય વગરેના ખર્ચ માટે તારી પાસે જ રાખને.’

આ સંભળાને મહુરમને ગુસ્સો આવ્યો : ‘તમે અવારનવાર આવી વાત કરો છો, એ તખને શાસે છો ? તમે રિપિયા, બાના-

પાઈને હિસાબ કરો છો એ મને જરાય ગમતું નથી. હું કાઈ આ ખંડો હિસાબ રાખતી નથી. પ્રેમકાવે કરેલા ખર્ચને હિસાબ કરવાતું કહી અપમાન ન કરો. તમે પૈસા રાખવાની વાત કરી શેથી મને અત્યંત આનંદ થયો. પરંતુ મને ન્રાહિત અને પરાઈ ગણુંને હિસાબ-કિતાબ રાખવાની વાત કરો છો, એ મને સમજતું નથી !... ’

— આ શફ્ટો ઓલી ત્યાં તો તેની આભામાં ઝળજળિયાં આવી ગયાં. તે જોઈને રાજરામન કાઈ ઓલ્યા વગર જિલ્લો રહ્યો. મહુરમનું મન લંજમણુંના છોડ કરતાં પણ વધુ નાજુક અને પાખીઓ કરતાં પણ વધુ ચંચળ છે એનો તેને ખ્યાલ આવ્યો. સહેજ દ્વારા વધારી કરમાઈ જતા લંજમણુંના છોડ અને અમંગળ સુર સાંભળાને મૃત્યુયાતના અનુભવતાં પક્ષીની તેને બાદ આવી ગઈ.

— કાઈ પણ ઓલ્યા વગર મેલૂરથી બાનાના લાવેલા શપિયા તેને મહુરમને આપી દીધા.

મહુરમે તે બંને હાથે લઈને આંખે લગાડયા.

‘ અત્યારે એવી તે કઈ પૈસાની તંગી તમને પડી કે એકાએક કલ્યા વગર દોડી જઈને જર્મીન અને ધર વેચી પૈસા લઈ આવ્યા ? ’

‘ એ મારે હું ગયો ન હતો; ગયા પછી નક્કી થયું... ’

‘ આ નિર્ણય અત્યારે શા મારે લેવો પડયો, એ હું પૂછું છું ? ’

‘ ’

‘ મને વાત કરી હોત તો હું આ મારે સંમત ન થાત. ’-

આત્મા સાથે એકાત્મ સાધ્યું હોય એવી સ્વાભાવિકપણે તેને વાત કરતી જોઈને રાજરામન મનમાં આશ્રય પાઢ્યો. પરંતુ મહુરમ એવી રીતે ઓલી હતી કે રાજરામનતું હૃદય પરવશ બની ગયું.

*

થોડા દિવસ કાંતણું અને વાંચનભાં ગાળબાનો રાજરામને વિચાર કર્યો. તેથી તે ચારુંચાં દિવસ કચાય અહાર ગયો નહિં. વાચનાલયમાં

રહી પુસ્તકોતું વાંચન કહું. મહુરમની ભાવભરી સરબરાથી પોતે સ્વર્ગલૈકમાં વસે છે, એવો અનુભવ તેને થયો. એ પ્રેમમય દ્વિસેં દરમિયાન એક દ્વિસ સાંજે પોતાની મા મંદિરમાં ગઈ હતી ત્યારે વીણા ત્યાં લઈ આવીને મહુરમે રાખરામનને એક કલાક સુધી સંભળાવી. તે સંગીતના દિવ્ય કંઠમાં રાખરામન મુગ્ધ થઈ ગયો. સામે સરસ્વતીહેવી નારી હેઠ ધરીને, આવી બેસીને વીણાનું વાદન કરતી હોય એવું દશ્ય રાખરામનને જણાયું.

ઘર અને જમીનને વેચાણું દસ્તાવેજ રજિસ્ટર કરી આપવા રાખરામનને ને દ્વિસે મેલૂર જવાનું હતું તેના આગલા દ્વિસે સવારે પ્રહારીશ્વરનનો પત્ર તેને મળ્યો. વરસાની શરદાતમાં મોતીલાલ નહેરુના ભરણના સમાચારે તેમના મનને અત્યંત વ્યથિત બનાવી દીધું હોવાનું તેમણે કષ્યું હતું. પોતે અને પોતાની પત્ની પુડુક્કૈનાં ગામેમાં જઈને ખાદીનું વેચાણું કરતાં હતાં અને સ્વદેશી વસ્તુઓના પ્રચાર માટે યથાશક્ય પ્રયત્ન કરતાં હતાં. તેથી મહુરે અધિવેશનમાં આવી શકાયું નહિ. અનશે તો ફરી ડેડ વાર આવીશ, એવો ઉલ્લેખ તેમણે પત્રમાં કર્યા હતો. એ પત્ર વાંચીને તેણે મહુરમને આપ્યો - એ પત્ર વાંચીને મહુરમે પ્રહારીશ્વરન વિશે વધુ પૂછપરછ કરી. જેલવાસ દરમિયાન તેમના સાથે વિતાવેલા યાદગાર દ્વિસેં અને પ્રસંગે રસ્પ્રદ બાનીમાં રાખરામને રજૂ કર્યા.

‘આવતી કાલે વહેલી સવારે મેલૂર જઈ વેચાણું દસ્તાવેજ કરી આપી ખાડીના પૈસા લઈ આવીશ,’ આગદી રાતે રાખરામને મહુરમને કહું હતું એથી તે સમયસર ડોફી લઈને હાંકર થઈ ગઈ. આવીને જેણું તો રાખરામન જિંદગો ન હતો. તેને ઉઠાડ્યો ત્યારે સમયસર પરવારીને મેલૂર જવા નીકળી શક્યો.

વેચાણું દેનાર લાઈએ સ્ટેમ્પ ખરીદી, દસ્તાવેજ લખાવી બધું તૈયાર રાપ્યું હતું. એથી સખરજિસ્ટરની ઓફિસમાં વધુ વાર લાગી

નહિ. તેમનો દસ્તાવેજ પહેલો રજિસ્ટર થયો. સાથે રજિસ્ટર સમક્ષા બાકીના હિસ્પિયા સાત હજર એ લાઈચે ગણી આપ્યા. સભરાજિસ્ટરની ઓફિસનાં પગથિયાં જિતરતી વખતે જન-મસ્થળ સાથેની લેણુંદેશું પૂરી થતી હોય, એવો એક હુંઘદ વિચાર તેને આવી ગયો. અને તેનું ગળું ભરાઈ આવ્યું. ઘર લાડે રાખેલ ખાતર કંપનીને ઘર વેચ્યે નાખ્યું હોવાનો જાણું કરતો પત્ર લખી આપવા વેચાણું લેતારે કહ્યું. રાખરામને પત્ર લખી આપ્યો. મેલૂરના મિત્રે બપોરતું લોજન પોતાને ત્યાં લઈને જવાનું કહ્યું. જમીને રાખરામન નીકળ્યો ત્યારે ખાર વાગી ગયા હતા. સભરાજિસ્ટરની ઓફિસનાં પગથિયાં જિતરતી વખતે જે લાગણી ઉદ્ભબી હતી તે જ લાગણી ગામભાંથી જતી વખતે ઉદ્ભબી. મેલૂરના ધરમાં મદુરૈથી લાવવામાં આવેલી બધી ધરવખરી પાછી મદુરૈ પહોંચતી હરવાની જવાબદારી મિત્રે માથે લીધી.

સંને મદુરૈ પહોંચી સીધા વાંચનાલયમાં જઈ મદુરમને પૈસા આપવાને તેનો વિચાર હતો. તે વાંચનાલયમાં આવ્યો ત્યારે પાછળની બાનુએ મેડા પર વીણુાના સર સંભળાયા.

‘ડીક, તે વીણુા વગાડીને આવે ત્યાં સુધી હું કાંતું’ – પહેલી પૂણી લઈને તેણે પૂરી કરી અને બીજી પૂણી લે છે ત્યાં સોની ઉપર આવ્યા.

‘કેમ રજિસ્ટ્રેશન પતી ગયું, લાઈ ? બાકીના બધા પૈસા આવી ગયા ?’

‘બદુ’ પતી ગયું, સોની ! મદુરમને પૈસા આપવાના છે. તે વીણુા વગાડી હોય એમ લાગે છે. તકલીફ આપવાની જરૂર નથી. વીણુા વગાડીને આવે ત્યાં સુધી હું કાંતું વિચાર કરી કાંતવા એડો.’

‘તે હમણું આવી જશે, લાઈ ! એકએક અણુધાર્ય જમીન દાર તેમના એક અંગેજ મિત્રને લઈને વીણુા સંભળવા આવ્યા છે. બપોર સુધી પા પા કલાડે આવીને તમારા આવવાના સમાચાર પૂછી જતી હતી. ખાર વાગે મુત્તિરુલપન આવ્યા. તેમને મેં તમે મેલૂર ગયાની વાત હરી.’

‘ત્યાર પછી નાગમંગલમ આવ્યા – અને મહુરમે ભને, તમને અને સુતિરુલપ્પન-બધાને વિસારી દીધા.’

‘છીઃ ! છીઃ ! આવું ના બોલો, લાઈ ! જમીનદારતું નામ દેતાંની સાથે જ મહુરમ પર તમને ગુસ્સો આવે છે, તે શું કરે ? બિચારી ! ભલે તે જમીનદાર આગળ વીણા વગાડતી હોય છતાં મનમાં તો તમારા નામની જ માળા જરૂરી હોશે; એ તમારે સમજ દેખું જોઈએ...’

‘હું સમજ્યો નથી, એમ મેં આત્યારે કંઈ કહ્યું છે ?’

‘તો સમજુને પણ તમે આવું બોલો છો, લાઈ ?’

‘સારું, સારું ! એ વાત રહેવા હો...હું જરા મંદિર સુધી જઈ આવું’ — કંઈ રંટિયો એક ખાજુએ મૂડી, નીચે જિતરી, રાજામન મંદિરે ગયો.

ફરી તે પાછો કંઈ ત્યારે રાતના સાત વાગી ગયા હતા. તે ઉપર ગયો ત્યારે સોની અંદર ખુરશીમાં અને મહુરમ મેડાના ધાઢાની અંદર આવી પહેલા પગથિયા પર બેસીને બંને વાતો કરતાં હતાં.

રાજામનને અંદર આવતો જોઈને મહુરમ લંઘ રીતે જિસી થઈ. સંપૂર્ણ શાખગાર સંજ્ઞ સૌદર્યકંપાજીની જેમ તેને જિલેલી જોઈને થાડી વાર પહેલી તે એક જસ્ટિશ પાર્ટીના જમીનદાર અને, અંગેજ આગળ વીણા બનવવાથી પોતાને થયેલું હુઃખ પણ વીસરી ગયો.

અમ્ભિની જખુડતી જવાળા ઉપર જાડળ બિંદુ પડવાથી સમી જય તે રીતે તેના ગુસ્સાલાર્યા વદન પર તેની પ્રેમભરી મીડી નજર પડતાં જ તે હરી ગયો. હું તેને નહિ છતી શકું એવી તેના મનમાં ભાવના જાગ્રત થઈ. કાંઈ પણ બોલ્યા વગર, મહાન અને જમીનના આવેલા ચૈસા તેને આપવા માટે હાથ લાંબો કંઈ. મહુરમે પહેલાંની જેમ, બંને હાથમાં તે લઈ આંખે અટકાડયા. સોની ધીરેથી નીચે જરકી ગયા. કોઈ પણ અહાતું ખાહીને મહુરમ સાથે જધડવાતું રાજામનને મન થયું. જમીનદાર આવ્યા અંગે તેની સાથે તકરાર કરવાનો તેનો વિચાર ન હતો. ભીજુ બાળત પર તેણે તકરાર શરૂ કરી.

‘તવ હંજર-આ સાથે કુલ મેં તને આપ્યા છે. અત્યાર સુધી ખર્ચેલા અને હવે પછી ખર્ચવાના ચૈસા આમાંથી જ ખર્ચવા જોઈએ.’

‘ખરાખર,, તમારી વાત સાથે હું સંમત છું. કોઈ પણ ખાખ-તમાં હું તમારી વિરુદ્ધ નહિ જાઉ. પરંતુ મને એક અધિકાર આપે। દેશ માટે અમ ઉડાવવાનો અને ત્યાગ કરવાનો અધિકાર તમને છે તેમ તમારે માટે અમ ઉડાવવાનો અને ત્યાગ કરવાનો અધિકાર મને મળવો જોઈએ. એક ત્યાગથી ખીંચ ત્યાગીને ત્યાગ કરવાની અતુમતિ આપવી ધટે. નહિતર એ ત્યાગ પોતાના સ્વાર્થ માટે છે, અમ લાગે. તમે ગામ અને દેશ માટે ત્યાગ કરો છો. પરંતુ ગામ અને દેશ ન જાણે તેમ-કીર્તિની આશા રાખ્યા વગર શુદ્ધ અંતઃકરણથી હું તમારે માટે ત્યાગ કરું, એ માટે તમારે મને ના પાડવી જોઈએ નહિ. અને ના પાડો એ યોગ્ય નથી, ધર્મ પણ નથી. ભારા પર દ્યા કરીને હવે પછી ડિસાખિતાખની વાત કરશો નહિ.’

‘સારુ’ નહિ કરું, હવે ?...’

‘તમે મને આપ્યા છે એના કરતાં વધારે ચૈસા હું ખર્ચિશ. લક્તો પોતાને માટે આટલો જ ખર્ચ કરે એવો નિર્ણય લેવાનો હેવાને અધિકાર નથી...’

‘નિર્ણય લેવાનો લદે અધિકાર મને ન હોય પરંતુ ચિંતા કરવાનો તો મને અધિકાર છે ને, મદુરમ ?’

‘હું કી છું’ ત્યાં સુધી તમારે ચિંતા કરવાની ન હોય અને કરવા પણ નહિ દઇ.’

‘અહું સારી વાત કરી ! લક્તોનો ચિંતા હેવા દૂર કરે છે, એવી વાતો મેં અત્યાર સુધી સાંભળ્યા છે. પરંતુ હેવાની ચિંતા દૂર કરવાની વાત તો તારી પાસે જ હું સાંભળ્યું છું, મદુરમ... !’

— મદુરમે જવાબ આપવાને બદલે સ્વિમત કર્યા.

મહાત્મા ગાંધી લંડનમાં જોગમેજુ પરિષદમાં જઈ પાછા ફર્યા. ખિટિશ સહતનત અને તેમની વર્ચે વાટાધારો થઈ. સમાધાન કે સમજુતી કાંઈ થયું નહિ. મહાત્મા લંડનમાં હતા ત્યારે રાષ્ટ્રીય કેંગ્રેસના આંદોલનને કચડી નાખવા માટે અંગ્રેજ સહતને સારી એવી તૈયારી કરી લીધી હતી. મહાત્મા લંડનથી પાછા ફર્યા. આજાદ મેદાનમાં કરેલા તેમના ભાષ્યક્રાન્તા ગુંબરવ શરે તે પહેલાં જ આખા દેશ. માથા ધરપકડો કરવામાં આવી.

રાજરામન પર અણુધાર્યો એક વરસ માટે જમીન માગતો કેસ ચલાવવામાં આવ્યો. બીજું કેટલાય રાષ્ટ્ર સેવકો પર આવા કેસ કરવામાં આવ્યા. રાજકીય કુદીઓ અને રાષ્ટ્રસેવકો પર જમીન આપવા માટે કેસ કરવાની આ નવી રીતરસમ હતી. જમીન નહિ આપવાનો અધા રાષ્ટ્રસેવકોએ નિર્ણય કર્યો. રાજરામને પણ તે જ નિર્ણય લીધ્યો. સરકાર જેને તેને કેદ કર્યા. મુતિરુલપન અને ગુરુસાભી બંને પર જમીન કેસ ન હોવાથી તેઓ બહાર રહ્યા.

અહારથી વાચનાક્ષયમાં પાછા ફરતો હતો. ત્યારે મેદ્દે ગોપુરમના દરવાજ આગળથી પોલીસોએ રાજરામનની ધરપકડ કરી. આ સમાચારની તરત સોની કે મદુરમને જાણું થઈ નહિ.

એ દિન્સ પછી રક્ષક પોલીસ રાજરામને કડુર જેલમાં લઈ જવા રવાના થઈ. સોની, મુતિરુલપન ગુરુસાભી નાને રેલવે સ્ટેશન પર તેને જેયો.

‘ એને કાઈ કહેયું છે, લાઈ ? ’ લીની આંખે સોનીએ પૂછ્યું.

‘ ચિંતા કરશો નહિ, સોની ! તમારી જેમ મદુરમની આંખે લીની થશે, છતાં તમને આખાસાન આપવાનું મળેઅળ તેનામાં છે ।’ રાજરામને કહ્યું. એડી પહેરેલી હાલતમાં તે રેખવેની સુસાફરી કરતો હતો. ત્યારે—એક લંગડો બિખારી ત્રિચિ સ્ટેશને ગાડીમાં ચઢીને,

‘ પંડિત મોતીલાલ નહેરુને

હેમી દીધાછે !

યથા અનુભવે છે ! મન

યથા અનુભવે છે ! ’

ગાયું. ટ્રેનમાં ભીખ માગનારાને પણ રાષ્ટ્રને પડેલી ઝોટ સાથે છે, એ જોઈ રાજરામને આખાસન મળ્યું. તેણે રક્ષક પોલીસને પોતાના બિસ્સસામાંથી ચૈસા કાઢીને તે બિખારીને આપવા જણાવ્યું. રાષ્ટ્રરંગે રંગાચેલા કોઈ એક ક્વિંઝ આ ગીત રવ્યું છે. તે ગીત ટ્રેનમાં ભીખ માગવા આવેલા બિખારીને લાવ્યું રડતી આંખે ગાતો જોઈને દેશ આજાહી ઊંઘી રંધી હેઠ એવું તેને લાગ્યું. એક રાષ્ટ્રપ્રેમી તરીકે તેણે ગૌરવ અનુભૂત્યું.

*

કડલૂર જેલમાં એક આણુધારી સુશકેલી આવી પડી. પહેલાં વેલૂર જેલમાં હતા એ બધા જ રાષ્ટ્રભક્ત ડેઢીઓ હતા. પણ અહીં કડલૂર જેલમાં એવું ન હોવાથી ડેલલાક લયંકર શુનેગાર અને કિભિન્ન ડેઢીઓ સાથે એક વોર્ડમાં રાજરામને રાખવામાં આવ્યો. પ્રહૃદીશ્વરન જેવો પ્રેમવર્ષા કરનાર કોઈ મિત્ર ત્યાં મળ્યો નહિ. વોર્ડરો રાજકીય ડેડીઓ અને કિભિન્ન ડેડીઓના જેવો. ૫૩૩ વર્તાવ કરતા હતા. જેલવાસની કણ્ણાઈઓનો અત્યારે કડલૂરમાં જ રાજરામને સારી રીતે પરિચય થયો. તેને જેલમાં આવ્યાને ખીજ સપ્તાહે મદુરમનો.

પત્ર સોનીએ ટપાલમાં મોકલી આપ્યે. શુદ્ધ પ્રેમભાવવાળો તે પત્ર માનવતા વગરની જેલમાં તેને આચાસનિપ થઈ પડ્યો.

‘જેમના પવિત્ર હૃદયમાં હું સ્વેચ્છાએ ખાંદિવાન થઈ છું તેમના ચરણુકમળમાં મારા ડોટી ડોટી નમસ્કાર. સોનીએ આવીને સુમાચાર જણાપત્ર હું કંપી ગઈ. આ પાપીએ જ્યારથી તમારા પર પ્રેમકળિશ ઢોયો છે ત્યારથી તમારે જેલવાસ ભોગવવો પડ્યો છે. બચપણુથી હું પીજરામાં પેચપટની જેમ જાહેરી છું. તમને જોયા એ પહેલાં પ્રીતિ વિશે હું કંઈ જણુંતી ન હતી. તમને ખણુ મેં નજરીનજર જોયા ન હતા. મેં સર્વઅથમ જોયાં તમારા ચરણનાં તળિયાં. જણે વિષણુમંહિરના સુવર્ણ ગર્ભગુહમાં ચમકતા એ પાછ ઢાળા દીધા ન હોય। ધાયાની પાળા પર અલાતના તડકામાં ચમકતા તે પાછ નિહાળતાં જ અભણુંતા મેં તમારા પગ પર ફૂલ ફેંકાં. તમે મારા પર ચુસ્સે થયા. તે વખતે એ માટે મેં તમારી માઝી માર્ગી હતી પરંતુ પૂજવા યોગ્ય પાછ પર જ મારાં ફૂલોનો અલિષેક થયો હોવાથી હું હૃદયમાં આનંદની જર્મિં અતુલવી રહી હતી. આમ મારું હૃદય જોલીને તમને પત્ર લખી રહી છું ત્યારે હું કંઈ જોછું તો કરતી નથીને એવી ભીતિ હું મનોમન અતુલવું છું. હું વધુ ભણી નથી. જમીનદારે કરેલી વ્યવસ્થાથી એક કવિએ તમિળ સંઘકાળના નિગષ્ટક* નન્દુલ, + નેહુન્-દૌરો^x શિવપુરાજ, પ્રભુલિંગ લીલા વગેરેનો અભ્યાસ કરાવ્યો છે. આમ હોવા છતાં હું એક કર્વ નથી, પરંતુ મારા હૃદયની જર્મિએ ઢાલવીને શદ્ધાપૂર્વક એક કવિના

* શદ્ધકાષ + તોળકાપિયરમે લખેલો વ્યાકરણનો. અંથ × ૪૦૧
અતિમનોરમ્ય પ્રણુયગીનોનો. અંગ્રહ છે. તેમાં ૧૪૫ કવિની રચનાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેના વ્યાકરણ વિલાગ છે.
૧. કલિરિથાનિરે (હસ્તિસમૂહ), ૨. ભણ્યમિડે પવળમ (ભણ્યમાળ) ૩. નિતિલક્ષ્મી વૈ (સુક્તાવલિ.)

હિતસાહથી આ પત્ર લખવાનો પ્રયત્ન કરું છું. લખનારમાં જ્ઞાનનિપુણતા ન હોય પણ જેને ઉદ્દેશ્યવામાં આવે છે તની વિશિષ્ટતા લખવાની શૈક્ષિકમાં આપોઆપ આવી જતી હોય એમ લાગે છે. તે પ્રમાણે આ પત્રની શૈક્ષિક જ્ઞાની હોય તો જેનો જ્ઞાન મને નહિં પણ જેને સંભોધીને લખાયો છે, તેમને છે, એમ માનજો.

‘સોનીએ તમારા પઢડાયાના સમાચાર મને જણાવ્યા ત્યારે રડી હતી.

‘શુ’ અહેન! તમે પણ નાના ખાળકની જેમ આમ રડો છો? અમને બધાને આશ્વાસન આપવાનું મનોબળ તમારમાં છે’ એવું સોનીએ મને કહ્યું હતું. તમે જ મને આવી આજા કરી અને તું પાલન કરવાની મારી પ્રથમ ફરજ છે, એવું મને લાગ્યું. તમારા પ્રેમ-પાઠથી બંધાયેલી છું. તમારા શહેરનું હું પાલન કરીશ. તમે જેલ-માર્થા છૂટીને આવો ત્યાં સુધી બધા કાર્યો હું સંભાળીશ. એક જેલવાસ સિવાયની ખીલ ડોઈ પણ ખાતમાં ચિંતા તમારે રાખવાની નથી. તમે છૂટીને આવો ત્યાં સુધી હું તમારા દર્શન માટે તલસતી હોઈશ, એ વાત તમે ભૂલશો નહિં. જ્ઞાન આ ડેઢ જેલમાં તમારા સંનિધ્યમાં ન હોય પરંતુ મારું મન-અંતર તો તમારી સાથે જેલમાં નિવાસે કરી રહ્યું છે. જે શક્ય હશે તો આ માસના અંતે સેનીને કડલૂર જેલમાં મોાફલીશ. તમે મારા આ પત્રનો જવાબ લખ્યો ન શકો તો કાઈ નહિં, સેની આવે ત્યારે જે કાઈ કહેવાનું હોય એ તેમની સાથે કહેવડાવનો. તે સાંસળાને હું તૃપ્તિ અનુભવીશ, સોની આવશે ત્યારે કૃટલાક સમાયાર તેમની સાથે જણાવીશ. આ પત્રમાં અનુષુંતા આરાથી કાઈ મૂલ થઈ ગઈ હોય તો માઝ કરનો.

લિ.

તમારી દસ્તી

મદુરવિલિ

માસ પત્ર મદુરમે પૂરો કર્યો. આ પત્ર મળ્યો તે હિવસે રાજારમને

ઘણું વાર ફરી ફરીને વાંચ્યો. રણમાં આશ્રયની શોધમાં રખડતા હોય ત્યારે પોવાનું પાણું ભળે ને જે પ્રસન્નતા અનુભવાય એવી અસન્નતા તેણે અનુભવી.

કદુરનો જેલવાસ શુરુદુણનો વાસ જેવો સુખદ ન હતો. વેલુરમાં પણ એરારીએ ન હતી. ત્યાં એક વોર્ડમાં રાખવામાં આવતા બધા જ ડેઢીએ આજાહીની લડતના જ હતા. વળી જેલવાસની કઠણાઈ લુલાવી હે એવી પ્રહૃદીશરન જેવાની લાવલરી મિત્રતા ત્યાં સાંપરી હતી. જ્યારે અહીં તો બધું જ કઠોર હતું.

પચીસત્રીસ સમાય એટલા કોમન વોર્ડને આગલે દિવસે સાંજે છ વાગે મારેલું તાળું ખીંચ દિવસે સવારે છ વાગે ખોલવામાં આવતું. શૌચકાર્ય ઉતાવળે ઉતાવળે અંદર પતાવી હેવું પડતું. માખોએઓ અને ભચ્છરોને જાણે છૂટી મળા ગઈ હોય એમ જિડતી અને ગણુગણુતી. જાજીની આવતી દુર્ગંધ તે વોર્ડને નરકતુલ્ય અનાવતી હતી. જેમ જેમ અંધારું થતું જ્યારે તેમ તેમ અંદરની દુર્ગંધ વધું અસરતી. જાંધને હણુતી હતી તેમ જ રોગ લાવતી હતી.

ત્રીસે ડેઢીએનાં નસકોરનો અવાજ, લવરી, સ્વપ્નાં, ખરસી, એંખારા વજેરેની વચ્ચે રાત નરકની જેમ વીતતી હતી. વોર્ડર બદ્દાતા પણ કઠણાઈ એછી થતી નહિ. ઇટલાક વિશાસુ ડેઢીએઓથી ખનાવેલા વોર્ડર ડ્યુટી પર હોય ત્યારે થોડી રાહત રહેતી. મોટા લાગના ડેઢીએ શુનેગાર ડેઢીએ હોવાથી તેઓની સાથે આ સત્યાગહી ડેઢીએને રાખવામાં આવતા હોવાથી -તેઓને બારણું ઉધારચા વગર જ ધારીભાથી બોજન આપવામાં આવતું હતું. કેટલાક સત્યાગહી-એએ આ પ્રથાનો વિરોધ કર્યો; પણ તાત્કાલિક તેનું ડોઈ પરિણ્યામ આવ્યું નહિ.

એ મહિના પછી પહેલી વખત મુત્તિરુલાપન અને સોની રાજારામને ભળવા આપ્યા. તેમને ભળવાથી રાજારામને રાહતની

સાગણી અનુભવી, કડલૂરની જેલમાં રાન્જરામન ગણી ગણીને દિવસો પસાર કરતો હતો. કડલૂરની જેલનું ભોજન અત્યંત ખરાખ હોવાથી તેને મસાનું દર્દ થયું. એચાક કંકરા કરતાં પણ કઢેણું આપવામાં આવતો હતો. જેલના ડોક્ટર ભોજન કરતાં પણ વધુ ખરાખ દવા આપતા હોવાથી દર્દમાં કાંઈ ફાયદો થતો નહિ. દર સોમવારે જેલના મેદાનમાં થતી રૂદીઓની પરેડ વખતે દરેક કેહી પોતાની મુશ્કેલી જેલરની આગળ રજૂ કરી શકતો પરંતુ આવી મુશ્કેલીઓ સાંલળા ન સાંલળા કરી જેલર બાંખ આડા કાન કરતો.

કડલૂર જેલમાં આવ્યાના થોડા દિવસ પછી મુત્તિરુલાપન અને સોાની ભજવા આવ્યા તે જ વખતે મહાત્મા ગાંધીને કેદ કરીને યરોડા જેલમાં રાજ્યાના સમાચાર તેણે જાણ્યા. તેઓની મારફતે તેણે સમાચાર મોકલ્યા. તે પણ પત્ર તેઓની સાથે મોકલતી. કડલૂરની જેલમાં તેનું શરીર ખૂબ નખાઈ ગયું હતું. હાડકાં પાસળાં હેખાતાં હતાં. નહાવાના પાણી માટે પણ કડક નિયમ હતા. સુવા માટે પાથરણુંની ઝોઈ સંગ્રહ ન હતી, ઓશાકાને બદલે હાથ ઝોણીએથી વાળાને માથા નીચે મૂકી સુઈ જવું પડતું. જાબર અને પેશાખાનાની અસર દુર્ઘમાંથી પસાર થવું પડતું હતું.

વેલુરમાં ચલાવાતા ભારતીયારનો ગીતોના વર્ગો કે અવારનવાર બધા એકદાં મળાને પ્રાર્થના કરે એવું કાંઈ કડલૂરની જેલમાં ન હતું. અનને સાંત્વન કે શાંતિ ન મળે એવો કડલૂરના કારાગૃહનો વાસ હતો.

મન વિચારના ચક્કાએ ચઠી જવાથી મોડી રાત સુધી રાન્જરામનને જાંધ આવી ન હતી. પાછલી રાતે જરા બાંખ માંચાતાં તેણે એક સુખદ સ્વરૂપ જેણું. મહુરમ સ્વરૂપમાં રંટિયો કાંતતી કાંતતી ‘નથી જાણુતી રામા ભક્તિનો માર્ગ’ ગાય છે. રાન્જરામન તેની નજીકમાં એસાને એ ગીત સાંલળા રદ્દો છે. સમય ક્યાર્યા પસાર થઈ ગ્યો એની ખખર પડી નહિ.

નેલમાં તે વખતે સવારની પરેડનો સમય થઈ જવાથી રાજસામનને માર ભારીને જગાડ્યો, તે આખો દિવસ મહુરમનો ભીડો મહુર કંઈ 'નથી જણુંતી રામા અકિતનો ભાર્ગ' —તેના કાનમાં ગુંજતો રહ્યો. અપાર અડાભીડ જગતના ડોઈ એક ખૂણુભાઈ, દિવસ કે રાત ન પારખી શકાય એવા વાતાવરણમાં એ શોકનું ગીત ડોઈ એક ડોયલ ગાતી હોય તેમ કાનમાં ગુંજતું રહ્યું. એના ભ્રમમાં તે આખો દિવસ એચેન રહ્યો. મનના ડોઈ એક ખૂણુભાઈ—તેને તરસ કહેવી, કે તામ કહેવો કે ગુંગળામણ કહેવી— વેદનાની પંક્તિઓ શબ્દનો આકાર ધારણું કરી પ્રકટ થઈ :

' અપાર જગતની વર્ણે — ગાઢ

અંધકાર કે પ્રકાશ ન કઢી

એવી સુધુમ અવસ્થામાં — નાની

ડોયલ શોકમગન સાથી ટહુકે છે — તે

હુઃઅ પૂરું સમઝતું નથી.

કાંથી ગ્રાય છે તે સમઝતું નથી.

ધણા દિવસોથી — મને

શાખતો લટકતો અવાજ

શબ્દોમાં શાસન કરવાની શકિત — એક

શોકના ઇપમાં વ્યક્ત કરીને

જણે હનરો ડોયલો સતત

ગાઈ ગાઈને ક્ષુદ્રિત થયેલ ટહુકો...'

— લયબદ્ધ, કે અલયબદ્ધ, પંક્તિમાં કે અપંક્તિમાં ગાઈ ગાઈને તેણે ગીત મોઢે કર્યાં. ગીત લખી લેવા માટે ત્યાં ડોઈ સગવડ ન હતી. વોઈર પસે કાગળ અને ચેન્સિલ માગતાં તેને સંચાચ થયો. આથી તેણે આ પંક્તિઓ ફીરી ફીરીને ગણુગણ્ણી મોઢે હરી. અસંખ્ય એકાંત અને મનની વ્યથાએ આ શબ્દરથના રચવાની શકિત પ્રદાન

કરી હતી. આ પંક્તિએ થાદ કરવામાં, સુલવામાં, ફરી ફરી થાદ કર-
કરવામાં અને ફરી ફરી સુલવામાં ઘણા વિસો પસાર થઈ ગયા.
આવી સુષુપ્ત અવસ્થામાં ડેટલીક રાતો વીતી ગઈ. જગૃત અવસ્થામાં
આવતાં ડાયરી લખી લેવાનો તેણે વિચાર કર્યો.

મહિનાએ વીતતા ગયા. તેના છુટગાના એક મહિના પહેલાં
મળવા આવેલા સોનીએ નાગમંગલમ જમીનદારના મરણના સમાચાર
જણ્ણાંથા. સોની પોતાને આ સમાચાર કેમ જણાવે છે, એ પહેલાં
તેને સમજયું નહિ. થોડી વારમાં એ સમજયું. સમજતાનો સાથે જ
એક બોળ વાત પર પણ પ્રક્ષાશ પડ્યો.

‘મહુરમ, ધનભાગ્યમ, મંગમા, મામા બધાં ધરને તાળું મારીને
નાગમગંગલમ ગયાં છે, ભાઈ ! પાછા આવતાં એક મહિનો પણું લાગે...’

‘જવું જ જોઈએ ને !’ – રાખરામનના શફ્ફોમાં પરિહાસ હતો.

‘બિચારી ! ધનભાગ્યમની આ મોટી કસોટી છે...’

– સોનીનું કથન હજુ પણ રાખરામનને સમજયું નહિ.

‘હવે, મહુરમના બાપુણ રખા નહિ...’

‘તમે શું કહો છો, સોની ?’

‘મારું કહેવું સમજયું નહિ, ભાઈ ?’

‘સમજય એવું તમે કહો ત્યારેને ?’

‘આપણી મહુરમ, જમીનદારથી જન્મેલ ધનભાગ્યમની દીકરી છે,
નાગમગંગલમ જ તેના ભાપ છે—જમીનદાર આ વાત જહેરમાં કહેતા
નહિ; પરંતુ પોતાની દીકરી જેટણું જ મહુરમ પર તમને હેત હતું...’

– અત્યાર સુધી જમીનદાર ભાટે પોતે જે વિચારો ધરાવતો હતો
એ થાદ આવતાં તેને ક્ષોલ થયો. અને શું બોલવું એ ન સમજ-
વાથી શરીત રહ્યો. મહુરમે પણ પોતાની સાથે જમીનદાર વિશે વાતો
કરી હતી ત્યારે પણ તેણો તેના ભાપ થાય છે એ તેને જણ્ણાંથું નથી.

‘જમીનદાર ગયા, પણ પોતાનાં સંતાનો કરતાં મહુરમને વધુ મિલકત આપવાનું વ્યક્તમાં લખતા ગયા છે...’

‘આ અત્યાર સુધી તમે મને ડેમ કહ્યું નહિ ?’

‘કુલા રીતે કહેવું એ સમજતું નહોતું; એટલે જ કહ્યું નહિ. કહેવાની જરૂર પણ નહોતી ! જમીનદારના મોનો અણુસાર મહુરમના ચહેરા પર તમે જોગે હોય એમ નથી લાગતો.’

‘.....’

‘મહુરમે પણ વાત નથી હરી, ભાઈ ?’

‘આ ડેવો સવાલ કરો છો, સોની ! માનો પુરુષ કોણું છે, એ દીકરી ક્યા મોંઝે કહે ?’

‘કેમ ? આમાં કાંઈ જાહું તો નથી ને ?’

— રાજરામનતું મન હલકું પડયું હોય એવું લાગ્યું. દીકરી સાથે પૂજન કરવા આવેલા પિતા-નાગમંગલમ् જમીનદાર એ દ્વિસે મંદિરમાં એઠા હતા, એ દસ્ય તાજું કરવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો. ચોતે કરેલાં અતુમાનો બદલ અત્યારે તેને શરમ જિપળ. મહુરમને મળવા માટે તેનું મન વ્યાકુળ થયું. કાદવના કમળ જેવી તે તેના મનમાં વસી ગઈ. આથી તેનું મન વધુ ને વધુ વ્યાકુળ બન્યું. તે મહુરમને જોવા ઉત્કંઠિત થયો. ‘અપાર જંગલમાં અંધારું કે અખવાળું !’ એ—પંક્તિ તેને યાદ આવી. તે અવાજ અત્યારે સમજયો, તે અવાજ ડેનો હતો એ જણાયું. તેણે સોની સાથે મહુરમને આશ્ચર્યાનું સનનો સંહેશા પાડવ્યો.

*

ખીને દ્વિસે રાજરામનો જેલમાંથી ખુટકારો થવાનો હતો, એ દ્વિસે સુતિરુલપન અને સોની જેલ પર આવ્યા. મહુરમે તેમની સાથે એક પત્ર મોકલ્યો. રાજરામને સોની સાથે પાઠવેલ આશ્વાસનથી પોતે અત્યંત રહેતની લાગણી અનુભ્યાનું જણાવતાં લખ્યું હતું. ‘મને

લાડકોડથી ઉછેરી હતી એટલું જ નહિ, મારી વીજાવાણના પ્રથમ શ્રીાતા પણ તેઓ જ હતા. એવા બાપુજીના ભરણુથી મને અત્યંત વ્યથા જિપળ હતી'— મહુરમે પોતાના બાપુજીના ભરણ વિશેના તે પત્રમાં મન હલકું કરી લખેલા શબ્દોએ રાજીરામનના હૃદયને વધુ વ્યથિત કર્યું. નાનપણુથી જમીનદારે પોતાને કેવા લાડકોડથી ઉછેરી હતી એ ગૌરવપૂર્વક વિગતવાર મહુરમે પત્રમાં જણાયું હતું.

સોની અને મુત્તિરુલાખપનની સાથે કડલૂરથી સીધા મહુરૈ ન જ્તાં ત્રિચિ જિતરીને રાજીરામન પુછુંછાઈ ગયો. પ્રહૃદીશ્વરનની સાથે એ દ્વિવસ રોકાઈને તે મહુરૈ આવવા નીકળ્યો. આ વખતે તે ત્યાં રહ્યો ત્યારે પ્રહૃદીશ્વરને વ. વે. સ્વામીનાથ ન અચ્યરના શેરમાદેવી આશ્રમ વિશે ઘણું કહ્યું.

'હવ્ય ધેય સાથે સ્થાપવામાં આવેલો શેરમાદેવી 'ભારદ્વાજ આશ્રમ' અવનત પામ્યો. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને દેશભક્તિને વરેલા એષ વ. વે. સ્વામીનાથન અચ્યર-ગામનો પરિસ્થિતિ અને કેટલાક અનુયાયીએમાં આડંભરી જીવનને અને આચરણને કારણે લોકોના મનમાં આશંકાઓ ઉત્પન્ન થઈ. પરિણામે તમિળનાડું એક શાનતું તપોવન અસ્તિત્વમાં આવી શક્યું નહિ. ફરીથી એક મોટા આશ્રમતું નિર્માણ થબું જોઈએ. શેરમા શુરુકુળ આશ્રમને સાંપડેલી બદનામી ન સાંપડે એ રીતે, સ્પષ્ટ, સમન્ય તેવા ધેયો, નાતન્યતના લેદાલાવ વગર, પણતોનો ઉત્કર્ષ થાક તેવી યોજનાએ અને ગાંધીજીના સિદ્ધિતો સાથે આશ્રમની સ્થાપના થવી જોઈએ, તાલીમખંડ યોજના અને સુવેશીની ભાવનાને। વિકાસ કરવા માટે આમ આશ્રમજીવન વગર વધુ અતિગતિથી દેશની અગતિ થઈ શકશે નહિ. માણસ માત્રની જાતિ એક જ છે. તેઓમાં જાંચનીયની ભાવના હોવી જોઈએ નહિ-એવી ભાવનાથી લોકો વતો તો જ આ શક્ય બને' પ્રહૃદીશ્વરને કહ્યું.

—પ્રહૃદીશ્વરને વિગતવાર હહેલી વાત અને જૂના 'ભાલ ભારતી'ના

અડેના વાંચનથી એક સ્વદેશી સામાજિક જ્ઞાનપીડની સ્થાપના કરવાનો વિચાર તેના મનમાં ઉદ્ભાવ્યો. તેના મનમાં ખીજ રોપાય એવી સુંદર રીતે એ વિચાર પ્રહીશ્વરને રજૂ કર્યો હતો.

‘આ પુંડુકોદૈની હિંમાં જગ્યા જ આર્થિક સહાય મને મળો નહિ, રાજરામન! શહેરી વાતાવરણથી દૂર, શાંત વાતાવરણમાં જમીન અને થોડીક આર્થિક સહાય મળ્યાં હોત તો હું જ આવું એક શુરુકુલ શરે કરત. આજે પણ મારી એ જ ઝંખના છે. સ્પષ્ટ આચેજન વગર શરૂ કરવામાં આ વેલી ડોર્ઢ પણ સંસ્થા આપણી કલ્પનાના નવા ભારતીય સમજતું નિર્માણ કરી નહિ શકે. આંદોલન દેશને આજાદી આપાવી નહિ શકે. સમજમાં ધર કરી ગયેલી ગુલામી અને અગ્નાનતા દૂર કરવા માટે આવી સંસ્થાએ દેશભરમાં હોવી જરૂરી છે. આવી સંસ્થાએ જ આવતી કાલના હિંદેને ઉચ્ચત રાખી શકશે’—તેમણે કહ્યું. મહાત્મા ગાંધીનો સાધરમતી આશ્રમ અને શેરમા—દેવી શુરુકુળનાં ખેદ્ય તથા શાંતિનિકેતનતું રમ્ય વાતાવરણવાળા આશ્રમે તે છબ્બથતા હતા.

—પુંડુકોદૈથી વિદ્યાય લીધી ત્યારે તેમની હૈયાં હાથ રહ્યાં નહિ મહુરૈ પાછા આવીને મદુરમતી દ્યા જોઈને રાજરામન અવાક થઈ ગયો. ડોર્ઢ ભાંધીમાંથી હમણાં જ જિલ્લા ન હૃથઈ હોય એવી તે હતી. ધનભાગ્યમે સરૈદ સાડલેલા પહેર્યો હતો અને કપાળે લસમની આડ કરી હતી, એ તરફ તેતું ધ્યાન ગયું. ડેવાં ઘોટાં અતુમાનો ચોતે કર્યા હતાં, એ યાદ આવત૊ તેતું મન વ્યથિત થયું.

તેણે મદુરમને આખ્યાસનના શહેરો કહી ધીરજ આપી, તેણે નાગમંગલમ વિશેષુમુખતાની સાથે જ મદુરમે નાના બાળકની જેમ ઝૂસકે ને ઝૂસકે રુદ્ધન શરૂ કરી દીધું. પિતા પરનો તેનો પ્રેમ જોઈને રાજરામને ‘આશ્રમ’ થયું. જમીનદારની મોદ્યાઈના પ્રસંગે કહેતાં તે રહી પડી. પોતાની પરછુતર પત્નીનાં બાળકની જેમ, ખરું

પૂર્ણો તો તેમનાં કરતાં પણ વહું લાડકોડથી ઉછેરી હતી, એ વાત તેના મોંચે સંસ્કળાને, તેઓ જસ્તીશ પાઈના સભ્ય હતા એ વાત તે વીસરી ગયો; પણ તે એક મહાનુભાવ હતા એવે ખ્યાલ આવતાં રાજરામનના મનને શાંતિ અણી. સ્થી એ એક લોગની વસ્તુ છે, એવે વિચાર ન કરતાં — તેની સાથે પત્ની જેવે વ્યવહારું દાખલ્યો અને તેની દિકરીને ભાવપૂર્વક ઉછેરી એથી રાજરામનની નજરે જમીનદાર માનવતાવાદી જણ્યાયા. સમાજથી ડરીને ધનભાગ્યમ સાથેનો આ ગુપ્ત સંબંધ રાખ્યો હોવા છતાં મોટાઈના મોલાને પડ્યો ઢાંકચા વગર ને કાર્ય કરવું હતું એ મહાન કાર્ય તેઓ કરી ચૂક્યા હતા. એ હક્કીકત તેને સ્પષ્ટ સમજાઈ ગઈ.

*

રાજરામના કૂઠીને આવ્યા પછી રાષ્ટ્રીય તિળક વાંચનાલયના મિત્રો ખાદીપ્રચારના કામમાં દૂંઘી ગયા. શેરીએ શેરીએ અને ગામડે ગામડે ભારતીયારના ગીતો શુંલુ જિચ્યા. ખાદી વેચાણું કાર્ય જડપી બન્યું. વાંદેમાતરમનું ગીત બધે ગવાયું. બધે રેટિયો કાંતનારાઓની સંઘયા વધી ગઈ.

બરાબર આ સમય જોઈને નેતાજીને જેલમાં પૂરી ધાલવા માટે આ ડેસ જિલો કરવામાં આવ્યો છે, એવું રાજરામન અને મિત્રોને લાગ્યું. વિરુદ્ધપદ્દી પોસ્ટ ઓફિસ અને શ્રીવિલ્લીપુરસુરની ગેટ પર હાથ-ઓચ્ચ નાખીને તે ઉડાવી હેવાતું કાવતરુ રચવાનો ખોટા આરાપ કામ-રાજ નાડાર, ડે. અરુણાયકભ, ડે. એસ. સુહેસામી આસારી, મીશન-સૂર નારાયણસામી વગેરે પર મૂક્ખાને રામનાથપુરમની પોલીસે બના-વરી ડેસ હ્યેર્ન. આ બનાવટી ખોટા ડેસમાં વકીલ જોર્ઝ જોસેસ અને તેમના સહવકીલોની મદદથી રાજરામન અને તેના મિત્રોએ રાતદિવસ, જુખ્યા અને તરસ્યા રહી જહેમત ઉડાવીને સરકારને નામોશીલારી હાર આપી.

દ્વિસે દ્વિસે તિળક વાંચનાલયના કાર્યકરોતી સંખ્યા વધવા લાગી. રાજીરામને સ્વયંસેવક દળની જવાબદારી સેંપવામાં આવી. ધીમે ધીમે સ્વયંસેવક દળની સંખ્યામાં સારો એવો વધારો થયો. તે વરસે જનેલ પોતાના પુત્રનું નામ મુત્તિરુલપ્પને ગાંધી રાખ્યું. રત્ન-વેલ સેનીને ત્યાં લાણિયાનો જન્મ થયો. તે ભાળકનું સારું નામ પાડવા સેનીએ રાજીરામને કહ્યું. રાજીરામને ભાળકનું નામ ‘ચિત્ર-રંજન’ પાડ્યું.

તિળક વાંચનાલયનો ખર્ચો, પત્રિકા છપવવાનો ખર્ચો, કાર્ય-કરોના સુરક્ષાલી ભોગવતા પરિવારને ભદ્ર - આ બધા માટે જોઈતાં નાણાં અનન્યાં મહુરમે આનાકાની કર્યા વગર આપ્યાં. જમીનદારના ભૃત્યાદિનથી એક વરસ સુધી મહુરમે સંગીતની મહેશીલ તથા સ્ટેજ પરના ગાવાના કાર્યક્રમમાં ભાગ લીધો નહિ. ધનભાગ્યમે પણ ખૂણા પાળ્યો. પરિવારજનો કરતાં વધુ સ્નેહભાવ તઓએ નાગમંગલમ પર રાખ્યો હતો. જમીનદારના પત્રના અને સંતાનોએ પણ આટલો શેડુક પાળ્યો હશે કે ડેમ, એ એક શંકા છે.

માનવસમાજથી ઉપેક્ષિત એવા આ આટલા લાંબા સમય સુધી છદ્યના જી ડાણુથી - સાચા દ્વિલથી આવી લાગણી વ્યક્ત કરે, એ જોઈને રાજીરામને નવાઈ લાગી. જે માણસો કૃત પૈસાથી પ્રેમ મેળવી શકાય છે, એમ માને છે તેઓ આ માદીકરીના પ્રેમની ગડરાઈ કઢી પામી નહિ શકે, એ તેણે જેયું. જમીનદારનો જન્મદ્વિસ યાદ રાખીને એ દ્વિસે તેઓ ગરીબોને અન્નદાન અને ભૃત્યાદિનિને દ્વિસે દ્રવ્યદાન કરનાર ધનભાગ્યમ અને મહુરમના છદ્યની મહત્ત્વ જોઈ રાજીરામન અવાક બની ગયો. પ્રેમની કલાને સંગીત અને તૃત્યના જેટલું ગૌરવ આપીને તેની સાધના કરવાની લાક્ષ્યિકતા એ જ તેમના પરિવારનો વારસો હોવો જોઈએ, એ માન્યતા પર તે આપ્યો. ધનભાગ્યમે સંખ્યાંને નાનમકર્યો ભાન્યો નથી, તે અત્યાત નવાઈ પમાડે એવું લાગ્યું.

ઉચ્ચ પરિવારની સ્વરૂપતા, હેવોની સુંદરતા, ગાંધરોની કલા-
નિપુણતા, ખાલ્સાના વૃતમાં દઢ વિશ્વાસ, જ્ઞાનીઓ કરતાં પણ વધુ
સુસંસ્કૃત, ભાષાલાઓ કરતાં વધુ સુધ્ય - આ બધું એક ગાનારીને ત્યાં
નોઈને તેને અકથ્ય આશ્ર્ય બીપજ્યું, 'આ જ તેમની મૂડી છે' —
એમ તેનું મન વારંવાર કહેતું હતું.

'પરિશુદ્ધ પ્રેમ એ મદુરમતું' સંગીત છે — એની વીણાવાદનતું
સંગીત એ એના પ્રેમતું ભીજું પાસું છે' — મદુરમ માટે તેણે વિચાર
કર્યો. તે ગાય છે એ ગીતમાં જ નહિ, એકે છે એ સંગીતમાં પણ
અપસુર આવતો ન હતો, એ તેણે ધ્યાનથી જેણું. જમીનદારના સૂચ્ય
પછી મદુરમે રેશમી સાડીઓ પરનો મોહ છોડી દીધો. દિવસે દિવસે
તેની પાસે ખાદીની સાડીઓ વધતી ગઈ. રાજરામને એક દિવસ તેને
પૂછ્યું :

'કેમ મદુરમ, રેશમી સાડીઓનો મોહ તદ્દન છોડી દીધો,
લાગે છે ?'

'કુચારેય મને તેનો મોહ હતો નહિ ! બાપુલુંએ રેશમી સાડીઓ
લાનીને ઠગલા કર્યા હતા. ઘર માટે રેશમી સાડીઓ જ્યારે ખરીદતા
ત્યારે થાં રાખીને ભેગાલેગી મારે માટે પણ લેતા. જો ન પહેરું તો
તેમના મનને દુઃખ થાય એટલા માટે હું પહેરતી હતી. હવે એની
જરૂર નથી...'

'કેમ ? હવે રેશમી સાડીઓ નહિ મળે ?'

'એમાં શાંકાને સ્થાન કર્યાં છે ? તમને કહું તો તમે ખાદીની
સાડીઓ જ લાવવાનાને હું ખૂબ કર્તૃતું છું. ખાદીની સાડીઓ
અંદીઓની જ મળે છે ને —'

'તારે જોઈતી હોય તો રેશમી સાડીઓ નહિ લવાય ?'

‘ એમ નથી. ભારે ડોઈ પણ બાળતની ચાહના નથી. તમને જે ગમે એ જ મને ગમે છે ’ —

— હુદયના જિંડાખુમાં ઉદ્ભવેલા મહુરમના આ શબ્દોથી રાજા-રામને ગૌરવ અતુલભ્યું. તેના આ સંગીતમય શબ્દો રાજારામનના કાનમાં ગુંજ્યા. આ શબ્દોએ તો તેને જર્મિન્વશ બનાવ્યો. છણકપટ, નખરાં, આડંબર, નાજુક્તા — આ બધું સીધાસાધ જમીનદારો અને શ્રીમંતોના નાનીશરીઓ પહેલપહેલાં ગાનારીઓના ધરમાંથી આ યુવતીઓની સોઅતમાં શીખતા હોય, એવા વિચારો તેને વારવાર આવ્યા. ‘ સંગીત અને કલા જ માનવને સલ્ય બનાવે છે ’ એમ કહેવાય છે. પરંતુ કૂર શ્રીમતો પણ દ્વારા, પ્રેમ, વિવેક — એવા સદ્ગુરૂઓ ગુણવાન અને કલાવાન સજ્જનોના પરિચયથી અપનાવે છે. કૂર ભાણુસોમાં પણ દ્વારા, પ્રેમ, વિવેક વગેરે સદ્ગુરૂઓ વિકસે છે અને પરિણામે તે સુસંસ્કૃત બને છે, એવો વિશ્વાસ દિવસે દિવસે તેનામાં વધતો ગયો. નાગમંગલમ જમીનદારનાં પલ્લી તરીકેતું ગૌરવંતુ પદ જે ધરછા હોત તો તેઓ પામી શક્યા હોતા. મહુરૈની એક નંબરની શેરીની ધનલાભ્યમના પરિચયમાં આંદ્રા પછી નાગમંગલમભાઈ માનવતા આવી હોવી જોઈએ, તેને આ એક નવો વિચાર સુજાયો. જપાનની જોઈશા વિશે એક અશ્રી પુસ્તક તેણે વાંચ્યું હતું. જોઈશાના જેવી જ તમિનાઢુની દેવદસીઓ પણ સંસ્કારી હોય છે, એ તે જાણું શક્યો. ‘ મૃદ્ધકટિક’માં ચારુદતને મળેલું સુખ પણ આ પ્રકારનું જ હોવું જોઈએ. વસંતસેનાની સુસભ્યતા, કલાસાધના અતિ ઉચ્ચય હોટીની તેને જણાઈ.

‘ આ લોડો પણુને ભાણુસ બનાવે છે ! ભાણુસને દેવ બનાવે છે ! ’ — આ વિચાર આવ્યો. ત્યારે તેના આશ્ર્યને પાર રખો નહિ. શિક્ષાર, સ્નિર અને મલ્લકુસ્તીમાં રવ્યાપવ્યા રહેતા નાગમંગલમના

જમીનદારને ધનલાભયમે સંગીતપ્રેમીમાં પલટી નાખ્યો, ધનલાભયમની દીકરી પણ તેની લક્ષ્ણિત્ય મને માણુસમાંથી હેવ અનાવવા પ્રયત્ન કરે છે. મારા નામનું રટણ કરીને ‘નથી જણુંતી રામા લક્ષ્ણિનો માર્ગ’ ગાય છે. માણુસની લક્ષ્ણિ કરીને આ કાચા ક્ષીણું અનાવવાના માર્ગ અને દેવની લક્ષ્ણિ કરીને તત્ત્વજ્ઞાનના માર્ગ ઉપાસના કરવી – આ બંને માર્ગ બતાવવા માટે આ કુળની ઉત્પત્તિ થયેલી હોવી જોઈએ, એવા વિવિધ વિચારે તેને આવતા.

* *

તે વરસે મહાત્મા ગાંધીજી સવિનય કાનુન-
 કાંગની લડત સંદેલી લીધી. લડત ચાલુ હોય ત્યારે
 કાર્યકરો જેણો ભરી હેતા. અત્યારે ને કાર્યકરો બહાર
 હતા. તેમણે ધણુખધાં રથનાતમક ઝાર્યો કરવાની
 હતાં. આત્માની શુદ્ધ માટે મહાત્મા ગાંધીજી એક
 વીસ વિવસના ઉપવાસ કર્યા હતા. આ દિવસો દર-
 ભિયાન બહાર પડેલા ‘હરિજન’ના એડો વાંચતાં
 રાજરામન અને તેના મિત્રોની આખ્યા ભીની થઈ
 જતી. મહાત્મા ગાંધીજી સત્યાગ્રહ આશ્રમ વિભેરી
 નાખ્યો અને રાજકારણુમાર્થી હઠી જવાની જાહેરાત
 કરી ત્યારે વ્યથિત થયેલા કાર્યકરો ગામડામાં જઈ
 આમ્ભોદોગ અને ગૃહોદોગના ડામે લાગી ગયા. આથી
 કોડાનો વિશ્વાસ ફરી સ્થાપિત થયો. ડેટલાક મહિના
 પહેલાં પ્રહીદીશ્વરન સાથે રાજરામન સુંભદ્ર કોણેસના
 અવિવેશનમાં જઈ આવ્યો હતો. મહાત્મા ગાંધીની
 મનોવેદના, કાનુનભાગની લડત મુલ્લતવી રાખવાથી
 કોડામાં હતોત્સાહ વ્યાપ્યો હતો. પરંતુ આ સમયમાં
 પણ મધ્યસ્થ એસેમલીની ચૂંટણીમાં કોણેસે પ્રચંડ
 બહુમતી મેળવી વિજય હોસદ કર્યો એના પરિણામે
 લોડામાં નવી ચેતના પ્રગતી. મદ્રાસ પ્રાંતની ચૂંટણીમાં
 ગવર્નર વિલિટનના ખુશામતિયાએ કોણેસી ઉમેદ-
 પારેની સામે હારી ગયા. આથી કાર્યકરાનો મોબો,
 માન વધ્યાં. ચૂંટણીના કાર્યથી અને તેમાં મળેલ
 અદ્વિતીય વિજયથી કાર્યકરામાં નહું ચેતન પ્રગટયું.
 આવી પરિસ્થિતિમાં મહાત્મા ગાંધીનો તમિણનાડુનો
 પ્રવાસ અત્યંત અગત્યનો જની ગયો.

અભિલ ભારત હરિજન સેવાસંઘના આયોજન મુજબ મહાત્મા ગાંધીએ તમિળનાડુનો પ્રવાસ કર્યો. તેઓ મદુરૈ આવ્યા એ દિવસે ખૂબ વરસાદ હતો. પ્રથમ દિવસે તેમની રાખવામાં આવેલી સંકા રદ કરીને ખીને દિવસે રાખવામાં આવી. સાંજે છ વાગે મહાત્મા ગાંધી આવવાના હતા પણ રાતના સાડાદશ સુધી આવ્યા નહિ. તેથી વરસાદમાં તેમના પ્રવાસનું શું થયું હશે, એની ચિંતામાં સલા અંધ રાખીને દૈવનાથન અથ્યર, સુષ્પારામન, રાન્જરામન, અધા તિરુમંગલમું સુધી તપાસ કરવા ગયા. પવન અને વરસાદને કારણે તે દિવસે આયોજન મુજબ કોઈ કાર્યક્રમ થયો નહિ. વેગે નદીમાં પ્રચ્છડ પૂર આવ્યું હતું. મહાત્મા ગાંધી મદુરૈ આવ્યા ત્યારે ધણું મોડું થઈ ગયું હતું. જોઈ જેસુફ સર, તિરુમંગલમથી ગાંધીજી સાથે આવ્યા હતા. મહાત્મા ગાંધીએ દેશભક્ત સુષ્પારામનના ભંગદે મુકામ કર્યો. અન્ય લીઓની સાથે જઈને મદુરમે હરિજન ઝાળામાં તેનાં ધરેણું. આમાંના મોટા ભાગનાં ધરેણું ગાંધીજીને આપી દીધાં. પોતાને પૂછ્યા પગર જ મદુરમે કરેલા આ કાર્યથી રાન્જરામનને અત્યંત આનંદ થયો. રાન્જરામન અને ભિત્રોએ પણ સારી એવી રકમ એકઢી કરીને મહાત્મા ગાંધીને હરિજન ઝાળામાં આપી. એ વખતે ત્યાં હાજર રહેલા ડૉક્ટર ટી. એસ. રાજને ઉતાવળમાં ‘મિસ્ટર રાન્જરામન’ કહીને એલાવવાને બદલે ‘મિસ્ટર ગાંધીરામન’ કહીને એલાવ્યા. આથી દૈવનાથન અથ્યરે હસતાં હસતાં કહ્યું, ‘હવેથી તું આ નામ સ્વીકારી લે. ગાંધીજી મદુરૈ આવ્યા તેની યાદગારીમાં ‘મિસ્ટર રાજને તને આ નામ એનાયત કરું છે.’ રાન્જરામનને પણ પોતાને આ નામથી સંભોધ્યો હતો તેથી અત્યંત ખુશી જાપજી. ‘સ્વીકારી લઈ છું’ – રાન્જરામને સસ્ત્રીત દૈવનાથનને જવાબ આપ્યો. દૈવનાથન અથ્યરે ઉમંગબેર રાન્જરામનનો મહાત્માગાંધીને પરિચય આપ્યો. ખીને દિવસે મહાત્મા ગાંધી હરિજન વાસમાં ગયા. સાંજે ખૂબ મોટી

સભા થઈ. મહુરૈથી અમરાવતી પુદ્ર સુધી રાજરામન મહાત્માજી સાથે ગયો. ત્યાંથી પુદ્રકોણૈથી પ્રહંદીશ્વરન પણ આવ્યા. બંનેઓ મહાત્મા ગંધીના હરિજન ફળામાં ફણે આપ્યો.

એ વિસ્તારમાં આવેલાં એળબંદાન, નિલકૌણૈ, વત્તલકુણકંભુ, પેરિયકુણમ, ઉત્તમપાળૈયમ વગેરે ગામોમાં રાષ્ટ્રીય કાર્યો માટે રાજરામન અને મિત્રા ડેટલાક મહિના ઈર્યા. પેરિયકુણમ, વત્તલકુણકંભમાં દેશપ્રેમની લાગણી વધુ જેવા મળી. સ્થાનિક કાર્યકરોએ ત્યાં સાઉં એવું ઉત્સાહનું વાતાવરણું સંજરું હતું. હરિજનોના મંદિરપ્રવેશ માટે પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા. આ કાર્યકર્મમાં એક વરસ વીતી ગયું.

મહુરમે ધરમાં વીણાનો સંગીત વર્ગ શરૂ કર્યો. વર્ચ્યે વર્ચ્યે સંગીતની મહેશીલમાં પણ તે જતી. બાપુજીના મરણ પછી થોડા જ દ્વિવિસોમાં નાગમંગલમ ધર સાથેનો સંખાંધ અલાસ થઈ ગયો. અને પરિવાર વર્ચ્યે આવવાજવાનો સંખાંધ પણ રંગો નહિં. જમીનદારના પરિવારને આમની સાથે સંખાંધ જરી રાખવામાં નાનમ લાગતી હતી. ઉપરાંત જમીનદારે વીલમાં મહુરમને થોડી જમીન આપવાતું લખ્યું હતું, એથી પણ તેમના મનદૂઃખમાં વધારો થયો.

સારા પરિવારની સ્વીએ એક નભરની શેરીમાં સંગીત શીખવા માટે આવતાં અચકાતી હતી. છતાં શીખવા માટે ને સ્વીએ અસવતી તેમને મહુરમ વીણા શીખવતી. આમ શીખવા આવતાર સ્વીએને તે ગાંધી અને રેંટિયો કાંતવા વિશે પણ વાતો કરતી. ડેટલીક સ્વીએ આ વાતો એક કાનેથી સાંભળાને ભીજ કાને કાઢી નાખતી. પણ ઘણી સ્વીએ પર આ વાતોની અસર પડી.

રાજરામન ડેંગેસના કાર્યમાં ઉત્સાહલેર જેડાયો. મહુરમે પોતાના પ્રત્યે દાખવેલ પ્રેમ અને અદ્વાના સ્વીકાર હરીને તેણે પોતે પણ દેશના ઉત્કર્ષના કાર્યમાં લગતી અને અદ્વા દાખવ્યાં. કેની જીકિત કરવામાં આવે છે તેઓ જ વધુ અદ્વાથી જીકિત કરી શકે છે,

એ તે અત્યારે બરાબર સમજ શક્યો. કોકોનો વિશ્વાસ સંપાદન કરનાર નેતા જ દેશસેવા વધુ સારી રીતે કરી શકે છે, એ તે બરાબર સમજ શક્યો. એકની લક્ષ્ણિતો સ્વીકાર કરે છે ત્યારે જ ખીજની અર્કા કરવાની લગતી લાગે છે. મહુરમે તેની સેવા કરી. તેણે હેઠાની સેવા કરી. પ્રેમ પામેલ ઉત્સાહપૂર્વક વધુ પ્રેમનો પ્રસાર કરી શકે છે, એનું ઉદાહરણું તેઓ બંન્ને બન્યાં. પ્રેમભાવ દાખવનાર એક હોથ કે અનેક-તે અને અંગીકાર કરનાર-અંને ખળને ધૂપી રીતે એક સુખ-મય, પ્રેમમય દુનિયાનું ખીજ વાવીને ઉછેરી શકે છે. દુનિયામાં ધૂપી રીતે ઉછેરવામાં આવેલો પ્રેમભાવ મોટા અને વધુ અગત્યનો છે, તેને કાળ્યું.

ખીજ વરસની શરૂઆતમાં કારૈકુડિ ખાતે લરાયેલા તમિળનાડું ડાંગ્રેસના અવિવેશનમાં ભાગ લઈને રાખરામન આવ્યો. ત્યારે મહુર-મની મા ધનલાગ્યમ અસ્વસ્થ તખ્યિતને કારણે પથારીવશ હતી. કારૈકુડિ આવેલ પ્રહૃદીશ્વરન તેની સાથે મહુરે આવ્યા. ડાંગ્રેસના ધીર ગંભીર સત્યમૂર્તિની પ્રમુખ તરીકે અને કામરાજની મંત્રી તરીકે વરણી થઈ ત્યારે રાખરામન અને મહુરેના સ્થાનિક કાર્યક્રોચ્ચ ગૌરવ અનુસ્થયું. આ આનંદમાં અલિવૃદ્ધિ કરે એવા આશ્રમ સ્થાપના માટેના વિચારેને કરી વિનિમય કરવા તે આવ્યા હતા. તે માટે જ રાખરામન તેમને મહુરે બોલાવી આવ્યો હતો. પરંતુ મહુરમની મા પથારીવશ હોવાથી તેઓ આશ્રમ અંગે વધુ ચર્ચા કરી શક્યા નહિ. મહાત્મા ગાંધીના આશીર્વાદ સાથે વૈઘનાથન અચ્યરે શરૂ કરેલા મંદિરપ્રવેશના કાર્યક્રમ માટે તેના જેવા ખીજ કાર્યક્રોની માગણી કરી. મીનાક્ષી મંદિરના તે વખતના ટ્રેસ્ટ્રી આર. એસ. નાયુકુએ તેમને સારો સહકાર આપ્યો.

બરાબર એ જ સમયે મહાત્મા ગાંધી વર્ધા સેવાશ્રમ સ્થાપનાના છે એ વાત સંબળી ત્યારે પોતાના વિચારેને અમલમાં મૂકવા માટે

આ એક શુભ મહૂરત છે, એમ મિત્રાને લાગ્યું. આ પહેલાં શોક-લિંગમના મહેમાન તરીકે અમરાવતી પુદુરમાં મહાત્મા ગાંધી રવ્યા ત્યારે તેમને આ વિચાર જણાવીને રાજરામન અને પ્રહૃદીશ્વરને તેમના આશીર્વાદ મેળગ્યા હતા. આ વિચાર અમલમાં મૂકવાનો સમય પાકી ગયો હોવાનું પ્રહૃદીશ્વરને જણાગ્યું. ધારાસલા કે મ્યુનિ-સિપલ ચૂંટણીમાં ચૂંટાઈને એક હોદ્દો પ્રાપ્ત કરતાં આવું હોઈ એક કામ શરે કરવું એ વધુ સારું છે, એમ પ્રહૃદીશ્વરને કહ્યું. જિલ્લા લોકલબોર્ડ, ધારાસલાની ચૂંટણીએ કરતાં મહાત્મા ગાંધીના સમાજ-સુખારણાના કાર્યક્રમોએ આ બાનેને આકષ્યાં. એક પછી એક તમિનાડુના પ્રવાસે આવેલા બાધુ રાજેન્દ્રમસાદ અને જવાહર નહેરુ વગેરે પાસે તેઓએ આ યોજના રજૂ કરી અને તેમનાં સલાહસૂચનો માર્ગાં. તેઓના આશીર્વાદ પણ મળ્યા. લખનૌ ડાંગ્રેસ અધિવેશનમાં ન ગયા તેની જિલ્લાપ જણાતી હતી તે નહેરુના તમિનાડુના પ્રવાસ વખતે પુરાઈ હોય એવું તેઓને જણાયું.

પ્રયેક ચૂંટણી વખતે નેતાએ હોદ્દો માટે હરીફાઈ કરતા હોવાથી ડાંગ્રેસમાં ધારે ધારે જૂથઅંધી વધતી જતી હતી. એ જોઈને તેમને ચિંતા થઈ. મદુરૈ, કારેકુડિ, વેલૂર, વતલકુણેકમની એકેએક પ્રમુખની ચૂંટણીમાં પણ એવું બન્યું. આશ્ર્ય થાય એવા લાતુલાવ સાથે કાર્ય કરતા કાર્યકરોને પણ જુદા પડી નવી જૂથઅંધી જિલ્લા કરતા જોઈને ‘અરે લગવાન! આ એકતામાં વિધાતક બનતાં પરિષળાથી ભવિષ્યમાં સંસ્થાને માડી અસર તો નહિ પહેંચે ન’— એવી તેમને ચિંતા થતી. હરિપુર ડાંગ્રેસમાં સુલાપચંદ્ર એઝ પ્રમુખ ચૂંટાયા. ધારાસલાની વિરુદ્ધપદી વિલાગમાંથી સ્થાનિક કાર્યકરો અને મિત્રાએ અથાડ પ્રયત્ન કરીને કામરાજ નાડારને ચૂંટાવડાગ્યા, આથી રાજરામને અત્યંત આનંદ થયો. પહેલી ધારાસલાના રાજજીના પ્રધાનમંડળમાં સત્યમૂર્તીનો પ્રવેશ ન થયો. એથી બધાનો

આનંદ ધૂળમાં મળી ગયો. પરંતુ તે પ્રધાનમંડળે તરત હરિજને આટે મંદિરપ્રવેશને કાયદો પસાર કર્યો એ આશ્વાસનઃપ નીવડ્યો. સેલમ જિલ્લામાં દાહ્યાંધી દાખલ કરવામાં આવી. આ ઉત્સવ રાષ્ટ્રીય મહાઉત્સવની જેમ કરેડો લેણેચે ભજવ્યો.

૧૬૩૮માં ત્રિપુરા કેંગ્રેસમાં ડૉ. પદ્માનીને પરાજ્ય આપીને સુલાખ્યંત્ર વિકયી થયા. મહાત્મા ગાંધી દુઃખી થયા, પરિણામે અમુખપદેશી સુલાખ્યંત્રે રાજુનાસું આપ્યું.

રાજીવામનના આગ્રહને માન આપીને પ્રહૃદીશ્વરન થોડો સમય મદ્દરૈ રહ્યા. ૧૬૩૯માં ખીજું વિશ્વયુદ્ધ થયું ત્યારે કેંગ્રેસ પ્રધાનમંડળે રાજુનાસું આપ્યું. એ વરસે સુલાખ્યાખું મદ્દરૈ આપ્યા. વાઈસરોય ડિને આજાહી આપવાની ના પાડી. આથી વર્ધામાં કેંગ્રેસ કારોબારીએ વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ કરવાનો હરાવ કર્યો. પહેલા સત્યાગ્રહી તરીકે વિનોદા લાવેની પસંદગી થઈ. તે વખતે પ્રહૃદીશ્વરન અને રાજીવામનને આગ્રાહી વિનોદા લાવેને પત્ર લખ્યો. આશ્રમ સ્થાપવા અંગે તેમની સલાહ માળી. વિનોદા લાવેચે વિગતવાર સુચના લખી કર્યાંન્યાં. મદ્દરેમાં રહીને આશ્રમ સ્થાપવાનું ડાર્ય કરી રહેલા પ્રહૃદીશ્વરને એક દિવસ રાજીવામન અને મદ્દરમ બંને ઘોલાવીને કહ્યું :

‘તમે બંને વર્ધા જઈ મહાત્મા ગાંધીના આશીર્વાદ મેળવી લગ્ન કરો તો કેમ ?’

આ સાંસ્ક્રાનિને મદ્દરમે મસ્તક નમાવી દીધું. થોડી વારમાં પગથિયાં ચઢી ધાખાના રસ્તે જઈને તેના ધરમાં હોડી ગઈ, રાજીવામન કાંઈ જવાબ ન આપ્યો. પ્રહૃદીશ્વરને તેને છોડ્યો નહિ, કરી કહ્યું : ‘હું આ મસ્કરી કરતો નથી, રાજ ! ખરું જ કહું છું...’

‘મે’, ગુરુસામી અને ખીજ ચારપાંચ સત્યાગ્રહીઓએ આજાહી ન મળે ત્યાં સુધી લગ્નને વિચાર સરખોય ન કરવાના માનાક્ષી. અમ્મા સમક્ષ શપથ લીધા છે. સાતાંઠ વરસ પહેલાં એક. એના

પહેલા વરસમાં હતો ત્યારે એ શપથ લીધા હતા. આ ઘડી સુધી તો અમારામાંથી ડોઈએ પણ તે શપથનું ઉલ્લંઘન કર્યું નથી...'

‘એમ હોય તો તારા લગ્ન માટે દેશને વહેલી તકે આજાદી અપાવવા માટે મારે ભીનાક્ષીઅસમાને પ્રાર્થના કરવા સિવાય બીજો ડોઈ રસ્તો નથી...’

‘ગ્રતિશા લીધી છે તે પણવી જ રહી...’

‘હું કચાં ના પાડું છું? જલહી સ્વતંત્રતા મળવી જોઈએ, એ જ કષું છું...’

‘સ્વતંત્રતા મળવવાની તમારી પ્રાર્થના ફળવી જોઈએ.’

‘ફેણ તો પણ એકની તો નહિ ફેણ રાજ! એ પ્રાર્થના બેગી થાય તો જ ફેણ! તું અત્યંત નસીબદાર છે, ભાઈ! આ મદુરમ છે ને, તેના જેવી ગુણવંતી મેં જોઈ નથી. પ્રભુએ સર્જાલી ઉત્તમ જલિયામાં પણ હું તેને પ્રથમ સ્થાન આપું...’

‘તમારા આશીર્વાદ...’ રાજરામને કહ્યું. તે વખતે તેના વદન પર મધુર હાસ્ય હતું. અધર પર અપૂર્વ રિમિત જણાયું.

મદુરૈથી નાગમંગલમ જવાના માર્ગમાં આવેલ એક મોટી વાડી જમીનદાર વીલથી મદુરમને આપી હતી. આંશા, આંખળાંના વૃક્ષો અને નાસ્યિયોથી ભરપૂર પચીસ એકરમાં ફેલાયેલી વાડીની વચ્ચમાં એક કમળનું તળાવ અને અતિ વિશાળ ધટાદાર પ્રાચીન એક વડદો હતો. એ વાડી આશ્રમ માટે આપી દેવાનું મદુરમે કહ્યું હતું. ધનલાગ્યમની સંમતિની રાહ જેતી હતી. પ્રહૃદીશ્વરનને તે વડદો અને તળાવને કિનારો અત્યંત ગમી ગયો હતો. જે અવારનવાર આ સ્થળ માટે આશ્રમ વધકત કરતા હતા.

‘એક ડાળ વડ નીચે ઉહ્લાવેલ તત્ત્વચિંતન જ આજે સમસ્ત ભારતમાં વિસ્તાર્યું છે. આ સ્થળ જેતાંની સાથે જ વેદકાળનાં તપો-વનો થાં આવે છે’ પ્રહૃદીશ્વરન કહેતા.

‘આ સ્થળે એક નાલંદા વિદ્યાપીડ બિલી કરવી જોઈએ’ – અવારનવાર પ્રશાંસા કરતાં તેઓ કહેતા.

‘મારી માને પુછવાની જરૂર નથી। તે પથારીવશ છે. તે જીવે છે, એટદો પ્રલુનો આલાર. તમારી પસંદગી આ સ્થળ પર બિતરી છે તો હું દસ્તાવેજ કરી આપી તમને આપીશ’ – મદુરમ ઉત્સાહ-પૂર્વક કહેતી. પરંતુ પ્રહૃદીશ્વરન એમ કરતાં સંકોચ પામતા હતા. આ ધરમિયાન એક દિવસે ધનભાગ્યમે પ્રહૃદીશ્વરનને બોલાવીને કહ્યું. સોની રતનવેલ પણ તે વખતે સાથે હતા.

‘મંગમાંએ બ્યાધી વાત કરી છે. હું ભરણું પામું તે પહેલાં વાંચનાલયના પેલા રાજરામના હાથમાં મદુરમને સોંપી હેવી છે. લગ્ન માટે હું આશહ કરતી નથી. મારી દીકરીની સંલાળ રાખજો, આઈ.’

– ધનભાગ્યમ મને બોલાવીને શા માટે આ વાત કરે છે, પહેલાં તો પ્રહૃદીશ્વરન મુંજાયા.

‘ભાઈની સાથે રહેનારાઓમાં તમે જ મોટા છો એથી જ મોટાં મા તમને બોલાવીને આ વાત કરે છે. એદું લગાડશો નહિ, લાઈ’ — સોનીએ ખુલાસો કર્યો. એ જ ધરીએ ‘આ લભ તો હું પતાવી આપીશ, પણ આના બદલામાં તમારે એક ઉપકાર કરવો પડશો, મોટાં મા !’ હસતાં હસતાં વાડીની વાત પ્રહૃદીશ્વરને કરી. ધનભાગ્યમના ગોરવપૂર્ણ જવાએ તેમને આશ્ર્યમાં ગરફાવ કરી નાખ્યા.

‘ખુશીથી લેનો. રાજુખુશીથી દસ્તાવેજ કરી આપવાનું કહીશ’ ધનભાગ્યમે કહ્યું. રાજરામને લીધેદી પ્રતિજ્ઞાની વાત પણ પ્રહૃદીશ્વરને કરી. એ માટે પણ તે સંભત થઈ. ધનભાગ્યમનો કયા શષ્ઠોમાં આલાર માનવો એ પ્રહૃદીશ્વરનને સમજાયું નહિ.

‘તમે મોટા ભાણુસ છો. તમારા શર્પદો જ બસ છે. અમારા ધંધામાં તેને નાખવાનો મારો વિચાર નથો. હું પણ એવું જીવન જીવી નથો. જમીનદારે મને છજજતભેર રાખી હતી. ગૈરવભેર મેં તેને જન્મ આપ્યો છે અને ઉછેરી છે. ફરીથી આ નરકમાં પડે એ પહેલાં તેને એકના હાથમાં સોખીને હું આંખ મીંચીશ. “નાગ-મંગલમ જમીનદારથી જન્મેનું છોકરી એક નંધરની શેરીમાં ધંધો કરે છે” એવી બદનામી ન આવવી જોઈએ. એ તમે સંભાળજો.’

‘તમે કહ્યું એવી તમારી દીકરી નહિ થાય, મા। ફિકર કરશો નહિ ! હું જ રાખરામનને વાત કરીશ. જે તેણે આજાદી ન મળે ત્યાં સુધી નહિ પરખુવાની મંદિરમાં પ્રતિશા લીધી ન હોત તો હું જ તિરુવેડકમ મંદિરમાં કે વધી આશ્રમમાં લઈ જઈને કાલે જ જન્મનેં લખ કરાવી આપત – પ્રહૃદીશ્વરને કહ્યું. ધનભાગ્યમે સણી જેવી જની ગયેલ હીલી આંગળાઓવાળા હાથ જોડીને તેમને નમન કર્યું. એથો આગળ એલવાની તેનામાં શક્તિ ન હતી. તેઓ વિદ્યાય લઈને સોની સાથે નીકલ્યા. આવાં પવિત્ર હુંદો કચાંક કચાંક ખૂણુખાંચરે અંધારમાં પડ્યાં છે, એનો તેમને ઘ્યાલ આવ્યો. ધનભાગ્યમનો આટલો ડેમળ સ્વનભાવ હશે, એનો તેમને કદ્યના પણ ન હતી.

તે રાતે રાખરામન, પ્રહૃદીશ્વરન, સોની અને સુતિરુલપ્રધન પોતાના ઘેર જમના આવવા માટે ધનભાગ્યમે કહેવડાંયું, આ આટે મંભરમાંચે આવીને સોનીને કહ્યું. સોનીએ મેડા પર આવીને પ્રહૃદીશ્વરને કહ્યું.

રાતે ત્યાં ગયા ત્યારે પ્રહૃદીશ્વરને ધનભાગ્યમને હસ્તાં હસ્તાં કહ્યું, ‘મોટાં મા ! નસ્કો કર્યો બદલ જમાડો છો ન ?’ ધનભાગ્યમનું મોં મલકી ગયું. આખું ઘર બરાસકસ્તૂરની સુવાસથી

મહેકી રહ્યું હતું. તેઓ બધા આઠથા ત્યારે ધનભાગ્યમના ખાટલા પાસે નીચે પાથરણા પર એસીને મદુરમ વીણા વગાડતી હતી.

પ્રહૃદીશ્વરનની સાથે રાજરામનને જોતા જ યમકીને ઉલા થવાને પ્રયત્ન કરતી મદુરમને હાથના છિશારાથી એસીને વગાડવાનું રાજરામને જણાયું. તેઓ પણ પાથરણા પર જેઠા. મદુરમના વદન પર નવવધૂનું આકર્ષણું જણાયું. ડેશાવલોમાનાં ફૂલો મેહકી ઉઠ્યાં.

‘જ્યારે પહેલવહેલી વખત તેં કાંતેલા સુતરની આંદીએ લઈને રાજરામન આદીની સાડી અરીદા આવ્યો ત્યારે જ મને આ અધું સમજાઈ ગયું હતું !’ સુતિરુલપ્પને મદુરમની મશકરી કરી.

મંગમ્માણે મધમધતું જોજન બનાવ્યું હતું. જમણું પતી ગયું. મદુરમે શેડો સમય ગાયું. વિદ્યાય લઈ નીકળ્યા ત્યારે, ‘આપણો દેશ પરતંત્રતાની એરીમાંથી છૂટીને જલદી આજાદ થાય એવી આર્થના અભારી સાથે તમે પણ કરો, મા ! તો જ તમારી દીકરીનાં લગ્ન જલદી થશે’ પથારીમાંથી પરાણો ઉડીને એઠી થયેલો ધનભાગ્યમ પાસે જઈને પ્રહૃદીશ્વરને કહ્યું.

ખીને દિવસે વહેલી સવારે રાજરામન, પ્રહૃદીશ્વરન, સુતિરુલપ્પન વણું જ્યાં આશ્રમ સ્થાપવાનો હતો એ વાડીએ ગયા, પર્ણુકુટિએ હોય છે એવી પોણો ફૂટ જારી ગુંથણીવાળી સાદીએ છાપરાના રૂધ્યાને નાખવાથી સાદ્ગીની સાથે ખર્ચ પણ એછો થશે એવું પ્રહૃદીશ્વરને જણાયું. – વડોદારને કમળનું તળાવ યથાવત રહેવાં જોઈએ. ઘરમાં આવતાં કીલાં વૃક્ષો ન કાપતાં તેની ડાળાએ લલે પર્ણુકુટિરનાં છાપરાંએની ઉપર રહે અને થડનો. ઘરમાં થાંકલી તરીકે ઉપથોળ કરી તેના ઉપર છત એઢારી જોઈએ એવો તેમનો અલિંગાય હતો. એક નાના સરખા છોડનો પણ નાશ કરવા તે ધબદ્ધતા ન હતા. વાડીના દક્ષિણ તરફના ઢેળાવ પર પણ્ણિમ ઘાટની હાર-

મળા શર થતી હતી, ધર્મ દૂર ગયા પછી વૈગ્નિક નદીમાં મળી હતું એક અરણું હતું. તે અરણાતું નામ 'પન્નીર એડ' (ગુલાબજળતું અરણું) છે.' વાડીના પગાચે જણાવ્યું. વાડીમા અરણાને જેટલો ભાગ પસાર થતો હતો તેટલા ભાગમાં અરણામાં જિતરવા માટે એ-ત્રણ સ્થળે જમીનદારે સુંદર પગથિયાં ખનાવડાવ્યાં હતાં. વાડીની અંદર એત્રણ સ્થળે મોટાં પગથિયાંવાળાં કૂવા હતા. કૂવાએતું પાણી ટોપરા જેવું મીઠું હતું. સામે કિનારે અરણાની ભીજુ તરફ એક આડી હતી. તે આડીને પર્વત ન કહી શકાય. મોટાં ઘટાદાર વૃક્ષો ત્યાં ન હતાં, તેથી આડી જંગલ જેવી ન જણાતાં હરિયાળી હતી. નાના પર્વત જેવી તે આડી પછી અરણું, તે પછી વાડીવાળી તે જગ્યા મળાને આકૃતિક સૌંદર્ય પ્રદાન કરતાં હતાં. રંટિયાશાળા, આદીવણુંટ ઉપરાંત પહેલાં પ્રાથમિક શાળા શરી કરવાં અને કુમે કુમે પ્રાથમિક શાળાને માધ્યમિક શાળા સુધી લઈ જવી અને તેમાં એતીવાડી વગે. રનો અભ્યાસ ચાલુ કરવો એવું તેઓનું આધેજન હતું. 'અભણું, ગરીબો, અભ્યાસ કરવાની જગવડથી વંચિત રહેલા ગરીબો અને પણાત ડેમોને જીન આપવું, આ જ આશ્રમનું સુખ્ય ધ્યેય રહેવું જેઠે ' પ્રહંદીશ્વરને કહ્યું.

મહુરે પાણી ઇર્યા પછી આશ્રમનું નામ શું રાખવું તેનો તેમને વિશ્વાર આવ્યો. વડીલ અને અનુભવી વૈદનાથન અથયર પાસે જઈને તેમની સલાહ લેવાતું રાજરામને જણાવ્યું. તેઓ તેમને મળવા ગયા. એ વખતે મહુરે આવેલા મહાપારે વિકટરામન અથયરને પણ મળવાતું તેમજે જણાવતાં કહ્યું.

'સત્ય એ આત્મશુદ્ધિ માટે છે, સેવા એ ભીજેઓનું ભસું કરવા માટે છે, આ બંને મહાત્મા ગાંધીનાં વતો છે. સત્ય અને સેવા એ સિક્કાની એ બાજુ જેવાં હેવાં જેઠેઓ. તમારા આશ્રમનું નામ સત્યસેવાશ્રમ રાખો એ વધુ ઉચિત છે.' એ નામ તેમને ગમ્યું. નામ

સુચવીને વગર ભાગે વૈદનાથન અચ્યરે આશ્રમ માટે પાંચસો ઇપિયા આપવા માડ્યા. રાજરામન તે કેતાં અચકાયો.

‘ સુરભી આશીર્વાદ તરીકે આપે છે ! લઈ લો । ’ – પ્રહૃદીશ્વરને કહ્યું. રાજરામને વૈદનાથન અચ્યરને નમત કરીને પૈસા સ્વીકાર્ય. ‘ દીર્ઘધુષી બની હેશની સેવા કર ’ — વૈદનાથન અચ્યરે તેને આશીર્વાદ આપ્યા. ત્યાર પછી તેણે અભિશિયસ, સુષ્પરામન વગરેને મળ્યા. પ્રહૃદીશ્વરન અને સુતિરુલાપન રાષ્ટ્રીય ભાવનાવાળા કઢિયાની શોધમાં પડ્યાં. રત્નવેલ સોની કણ્ણામુકાર શરીરમાં રહેતા સુષ્પરામના નામના કઢિયાને શોધી લાગ્યા. કઢિયે આદીધારી હોવાથી તેણાને તેના પર વિશ્વાસ એઠો. બંદે સુધી પાયો ખાદીને કપચીનો થર કરવો. પછી ઈટોથી ચખુતર કરી છતના છાપરાવાળાં અલગ અલગ છ મઙ્કાનો, પ્રાર્થનાગૃહ, અને વડલાને ફરતો ચખુતરે કરવો— આ તેમનો પ્રલાન હતો. કુટ્ટેલોક લાકડાનો સામાન, ટેલ, ખુરશીઓ રેટિંયો, વણ્ણાટનાં સાધનો, સાળ અને મધમાખીના ઉછેર માટે લાકડાનાં ખાનાવાળાં પાંજરાં વગેરેની જરૂર હતી. આશ્રમની જરૂરિયાની વસ્તુઓ પણ કરકસરથી ખરીદે તો પણ ઇપિયા વાસ હજર જોઈએ. તે વખતે પોતનૂરમાં અવિનાશલિંગમ ચેદ્વિદ્યાર ને રામકૃષ્ણ વિદ્યાલય ચલાવતા હતા. એને દષ્ટ સમક્ષ રાખીને મિત્રાએ યોજના કરી.

એ પછીના શુફ્કવારના દ્વિસે વિના વિલંબે આશ્રમ માટે વાડીનો દસ્તાવેજ મદુરમે કરી નાપ્યો. રાજરામનને દેર ખોલાવીને પ્રહૃદીશ્વરનની ઇથરમાં મદુરમે દસ્તાવેજ બતાવ્યો.

તેણે વિનઅ ભાવે પ્રહૃદીશ્વરનને સાણાંગ દંડવત પ્રણ્યામ કરીને એ દસ્તાવેજ આપ્યે. મદુરમના અંતરની લાગણી જોઈને પ્રહૃદીશ્વરન ગરૂગદિત થઈ ગયા.

‘ આ શરીરની તારી વયની ખીજ યુવતીએ પૈસા લેગા કરવા

માટે કંઈ મારે છે, ત્યારે તું તારી મિલકત ધીરે ધીરે પવિત્ર કાર્યો માટે સમર્પે જય છે, બહેન ! ઈશ્વર તને કોઈ વાતની કમી નહિ પડવા હે. મીનાક્ષીની કૃપાથી તને સકળ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થશે' — પ્રહીંશુરને કહ્યું. તેમને પ્રણામ કરીને મહુરમ એક બાજુએ જિલ્લી રહી.

'મારું સકળ ઐશ્વર્ય જે કોઈ કહે એ આ જ છે' — રાજા-રામન તરફ નિર્દેશ કરી મહુરમે અધર ફ્રિડાયા. મનમથનાં લાલસાયુક્ત નેત્રોના જેવા રતુભડા અધર પરની શરમ અદશ્ય થઈ ગઈ અને તેની જગાએ ઇરકી ગયેલું સિમત દીવાની જ્યોત જેવું રાજારામનને જણાયું. દાંત હેખાય તેમ મહુરમને ફસતાં તેણે ક્યારેય જોઈ નથી. અમૂલ્ય સહેંદ્ર મોતીની રક્ષા કરતી હોય તેમ, દાંતપંક્તિ ન હેખાય એ રીતનું તેનું સિમત તેની સુંદરતાને અતુપમ બનાવે છે, એ તેના ધ્યાનમાં આવ્યું. એ દ્વિસે ધનભાઈયમે તેઓને ત્યાં જમવાને આગડ કર્યો. આ આગડનો તેઓ અસ્વીકાર કરી શક્યા નહિ. ખીજે દ્વિસે સવારે પ્રહીંશુરન, સુષ્પદ્યા, સોની અને મુત્તિરુલપ્પન બાંધકામની રૂપરેખા નક્કી કરવા વાડીમાં ગયા. રાજારામનને સવારથી જહેજ તાવ આવ્યો હતો. પહેલી વખત તે વાડીમાં ગયો ત્યારે નહેરના ઠંડા પાણીમાં દૂબક્ષાઓ મારીને નાંબો હતો, તથા તને શરદી થઈ હતી. તે વાચનાલયમાં સૂતો હતો.

તેના કપાળે લેપ કરવા માટે મહુરમ લોાન વાટી ખદખદાવીને લઈને આવી.

'પ્રહીંશુરન અહીં રહેવા આવ્યા ત્યારથી તેં મારી સાથે એલવાતું અંધ કરી દીધું લાગે છે...નહિ મહુરમ ?'

'એદે શું વધારે છે ? પ્રભાતે જાડતાની સાથે જ અચૂક 'નથી જાણુતી રામા' ગાઉં છું. એ તમારા કાને પડતું નથી ?'

— પૂછતી મહુરમ ગરમ ગરમ લેપ કપાળ પર લગાવવા પાસે

આવા તેવો જ રાજરામન જડીને બેડો થઈ ગયો. બંગડીવાળા હાથી-
દાંત જેવો હાથ જાંચો જ રહો ગયો.

‘કેમ? હું લેપ કરી ન શકું?’

‘અહીં મૂકી દે...! હું મારી જતે લેપ કરીશ.’

‘એ નહિ બને! તમે જતે તમારા કપાળ લેપ કરો તે અશક્ય
છે. મને પણ આવા પ્રસગે મા કુ મંગમા જ લેપ કરે છે. વળી
લેપ ગરમ છે. તમારા આંગળાં દાંઝી જશે...’

એ સાંલળીને રાજરામન હસ્યે.

‘મારાં આંગળાં દાંઝી જશે અને તારાં નહિ દાંજે?’

— જવાબ આપવાને બદલે ભદુરમે શીડેલા અધરથી સિમત કરી
શીશ નમાયું.

‘હેશ આજાદ થાય નહિ ત્યાં સુધી ઢાઈ પણ ક્રીનો હાથ
આ શરીરને સ્પર્શ કર્યો નહિ, એવી મેં પ્રતિશ્રી લીધી છે...’

‘સેવા કરનારને રોકવાનો ઢાઈ પણ પ્રતિશ્રીને અવિકાર નથી.’

— આનો જવાબ રાજરામન આપી શક્યો નહિ.

કરી ભદુરમની મૃદુ અને ઢામળ અંગુલિઓ તેના કપાળને
સ્પર્શી ત્યારે રાજરામને તેને રેક્ષા નહિ. તે મૃદુ બંગડીવાળા હાથે
તેના કપાળને સ્પર્શ કર્યો ત્યારે તેણે માખણું જેવી ઠંડક અનુભબી,
લેપ પણ તેને ઠંડા હોય એવો જણ્યાયો. ભદુરમે સિમત કરતાં તેને
પ્રશ્ન કર્યો:

‘મારે તમને એક વાત પૂછવી છે...’

‘પૂછ. ઢાઈ પણ વરદાન આપવાને અશક્યિતમાન એવો હેશ.
સેવક હું હું...હું આપી ન શકું તેવું મોહું વરદાન તું મારીશ
તો એ આપવા હું બંધાતો નથી, ભદુરમ! ’

ભદુરમે સિમત કર્યું.

‘તો પછી ઢાઈ પણ ક્રી મને સ્પર્શ કરી શક્યો નહિ એમ

તમારે બોલવાની કરી ખરી ? મારા સિવાય બીજુ ડોઈ છી તમને સ્પર્શ ન કરી શકે એ માટે મને રોજ ગદ્યગદ હંડે ગાતી સાંભળ્યા પછી તમારે આ કહેવું ન જેઠાં. ડેટલાય દ્વિવ્સોથી માર્ચ ફૂલોથી તમારા સુંદર ચરણોની પૂજા કરું છું. એ પૂજા અનુભાવું છે. વાત આમ છે તો તમારાથી આ કહેવાય ખરું ? ‘તું સ્પર્શ ન કરી શકે’ એ શબ્દો તમારાથી બોલાય ?

‘ખૂલ થઈ ગઈ ! શરતચૂક્યે કહેવાઈ ગયું’, મહુરમ. પરંતુ ‘ગરમી સહન કરવાની શક્તિ ઇક્તિ તારામાં જ છે’ એમ કહી શકું ખરો ?’

‘એમાં શી ખૂલ છે ? સેવા કરનારને ગરમી લાગતી નથી. ભક્તિ અને અદ્ધા સાથે અગિયા માતાના*મદિરના આંગણામાં દેવતા પાથરીને તેના પર ઝુલ્લા પરે ચાલતા નથી ?’

‘આપરે ! તને બોલવામાં પહોંચાય તેમ નથી !’

‘હશે ! પરંતુ તમારા પર વિજય મેળવવાની છચ્છા મને ડોઈ દ્વિવસ થઈ નથી ! તમારી આગળ સર્વસ્વ હારી જવાનું તો મારું ધ્યેય છે...’

— આને જવાય આપી શકવાની સ્થિતિમાં રાખરામન ન હતો. તે સ્તરથ્ય બની ગયો. તેના દેપ લગાવેલ ચહેરા અને ગરદન પર પરસેવો છૂટી ગયો. મોં મહિકાવ્યા વગર બોલાયેલા એ એકાએક શબ્દની સાથે મહુરમની આંખો લીની થતી પણ તેણે જેઠ. મહુરમે આવી સેવા કરવા માટે પોતે વારંવાર જન્મ ધારણું કરવા છચ્છા રાખે છે, એ વસ્તુભાવ એણે શબ્દોમાં બ્યક્તિ કરીને તને આતુર કરી મુક્યો. તે લાવેલ દેપને અમ્યો લઈને પાછી ફરી ત્યાર પછી પણ ધણ્ણા સમય સુધી રાખરામન એ સ્થિતિમાં રહ્યો. મહુરમ જવા માટે પાછી ફરી ત્યારે ફૂલની વેળુંબાળા કાળા નાગ જેવા તેના હશ,

* દક્ષિણ ભારતમાં અગિયાને ભાપ નહિ પણ માતા કહે છે.

વીણાના વાદન સાથે નૃત્ય કરતી હોય એવી તેની ચાલ અને સૌંદર્ય અને ત્યાંના વાતાવરણમાં પ્રસરી રહેલી સુવાસ—એ બધાં જણે ખૂક લાખામાં ‘અમે તમારાં છીએ—’ ‘અમે તમારાં છીએ’—હહેતાં હોય એવો તેને ભાસ થયો. આવી ગ્રાણ અનુભૂતિ તેણે આ પહેલાં કચારેય અનુભવી ન હતી. મહુરમે વીણા સાથે ગાયેલું ગીત તેને યાદ આપ્યું.

મહુરમના કહેવા સુજય લસણુ, ભરી, કુદીનો અધું નાખીને અપોરના ભોજન માટે મંગમાંચે ચૂપ જ્ઞાનાંચો હતો. એ લેતાંનો સાથે જ સૂપે દ્વાની ગરજ સારી.

રાન્જરામને તે દ્વિસે બ્યોરે સારી રીતે નિદ્રા લીધી. સાંજે તેની આંખ ખૂલી ત્યારે ભાજુની મેડી પર મહુરમ વીણાનો વર્ગ લેતી હોય એવા અનુમાન પર તે આવ્યો. સાંજની ટપાલમાં આવેલા પત્રો રેખલ પર હતા. એમાંનો એક પત્ર તમિળનાડુ પ્રદેશ કોંગ્રેસની સલા અને પ્રસુખની ચૂંટણી અગેનો હતો. ખીલે એક પત્ર પ્રસુખની ચૂંટણીમાં શું શું કરવું અને ડોને ટેકો આપવો તે માટે ભરસ ગયેલા મહુરેના એક કાર્યકૃતાનો હતો. તેણે એ પત્ર વાચવો શરૂ કર્યો ત્યારે પ્રહીંશ્વરન, સુતિરુલાપન અને સુષ્ણયા કંડિયો આવ્યા. રાન્જરામને એ પત્ર પ્રહીંશ્વરનને આપ્યો.

* *

તમિળનாડુ પ્રદેશ કોર્ટેસના પ્રમુખની ચૂંટણીમાં
એ વખતે સી. પી. સુધ્યાયા અને કામરાજ વગ્યે
હરીફાઈ થઈ. હરીફાઈમાં સી. પી. સુધ્યાયાને સો.
અને કામરાજને એકસો તણુ મત મળ્યા. કામ-
રાજનો વિજય થયો. પોતાના પક્ષનો માણુસ પ્રમુખ.
પણ આવવાથી રાજરામન, સુતિરુલપન, શુરુસામી
બધાને અત્યંત આનંદ થયો.

‘મહુરૈ પ્રદેશની ચૂંટણી વખતે શર થયેલ જૂથ-
બંધી રચનાની કાર્યવાહી દરેક પ્રમુખની ચૂંટણી
વખતે વધતી જતી જોઈને ચિંતા થાય છે. આજા-
દીના ધ્યેયને વરેકી ડૉંગેસ છિનલિન્ન તો નહિ.
થઈ જયને એવો મને ડર છે. કામરાજ અણુશુદ્ધ
દેશભાવનાથી રગાયેલા છે. સી. પી. સુધ્યાયા
પણ એવા જ દેશભક્ત છે. એમાંથી એક જિન-
હરીક ચૂંટાયા હોન તો ઉત્તમ હતું. દેશને આજાદી
મળે તે પહેલાં જ અત્યારથી પ્રમુખની ચૂંટણીઓ.
કેવી કેવી તડો પાડે છે !’ આ વિચાર આવતાં
પ્રહીંશુરનની આંખો ભીતી થઈ ગઈ. ચૂંટણી પત-
તાંની સાથે જ સી. પી. સુધ્યાયાના નામની દર-
ખાસત મૂડનાર સુતુરંગ સુદ્ધિયારે કારોબારીમાંથી
રાજીનામું આપ્યું. એ વખતના મશાસના કોરેરિશનના
મેયર સત્યમૂર્તિને તે અંગે ચિંતા અને હુઃખુકતા
કરતો પત્ર રાજરામને લઈયો. એ પત્રમાં પ્રહીંશુરને
પણ સહી કરી.

યુદ્ધની પરિસ્થિતિ અંગે ચચ્ચી કરવા માટે એં

વરસે ગાંધી અને વાઈસરોય મળ્યા. વ્યક્તિગત સત્યાગહ કરવાને ઠરાવ પસાર થયો. કાર્યક્રમાં ઉત્સાહનું વાતાવરણ વ્યાપી ગયું. એ વખતે આશ્રમ માટે બહાર જઈને કાર્યક્રમાં પાસે આર્થિક મદદની માગણી કરી શકાય એવી પરિસ્થિતિ ન હતી, રાન્જરામને ગણુતરી કરી. મેવૂરનાં જમીન અને ધરના વેચાણના પૈસા મદુરમને રાખવા માટે આપેલા તેમાંથી થોડા થોડા કરીને સારી એવી રકમ મહાત્મા ગાંધીના હરિજન ફ્રાન્ઝામાં આપી હતી.

આ પ્રમાણે વાચનાલય, પત્રિકાએ અને સુત્તિરુલાપન જેવા એના પરિવારને મદદ - વળેરે કાર્યોમાં મદુરમે આપેલી રકમ ધણ્યી મોટી હોવી જોઈએ, એમ તેની ગણુતરી કહેતી હતી. ચોતે રાખવા આપેલા પૈસા ઉપરાંત મદુરમના પેતાના પૈસા પણ સારા પ્રમાણમાં ખર્ચ હોવાતું જણાયું. જ્ઞાને આ એષ્ટું હોય તેમ તેણે તેની માલિકીની મોટી વાડી પણ આશ્રમને લખી આપી હતી.

આશ્રમના મફાનના બાંધકામ માટે પૈસાની જરૂર છે, એ વાત ને મદુરમને જણાવવામાં આવે તો તે એનો કોઈ પણ રસ્તો કાઢે ને કાઢે જ. પરંતુ તેના પર પૈસાનો વધુ એનો ન પડે એટલા માટે રાન્જરામને તેને વાત કરી નહિ. દૈવનાનથ અથરે શુભઆશયથી ને પાંચસો ઇપિયા આપ્યા હતા એ જ તેના હાથમાં હતા. પૈસાની વ્યવસ્થા કરીને આશ્રમતું કાર્ય પ્રફટીશ્વરનને ને સેંપી શકાય તો ચોતે અને સુત્તિરુલાપને વ્યક્તિગત સત્યાગહમાં લાગ લઈ શકે એમ છે, તેને જણાયું. પરંતુ પૈસાની વ્યવસ્થા ક્રીં રીતે કરવી, એ તેને સરજતું નહોતું. તે આવા વિચાર કરતો હતો એ વખતે કોઈની આગળ વ્યક્તિગત સત્યાગહ કરીને શુરૂસામી પહોંચાતા હોવાથી વ્યક્તિગત સત્યાગહમાં લાગ લેવામાં મોડા પડ્યા, એ બદલ તેને હુંઅ થયું. આ દરમિયાન પ્રફટીશ્વરન એક સેતાડ પુદુંદે રહી આવ્યા હતા. આવતાંની સાથે જ તેમણે એક હજાર ઇપિયા આશ્રમના કામ માટે આપ્યા. આશ્રમના

નિર્માણ કાર્યમાં તે પોતાની સર્વ શક્તિ એંદ્રિત કરવા છયાંતા હોવાથી વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહમાં ભાગ લેવાનો તેમનો વિચાર ન હતો. પરંતુ વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહમાં ભાગ લેવાના વિચારના હોવાથી રાજરામન અને સુતિરુલઘ્યન ડોઈ પણ હિસાબે ભાગ લેવા આતુર હતો.

‘માની સ્થિતિ અત્યંત ગંભીર છે. કઈ ધરીએ શુ’ થાય એ કહેવાય નહિ. તેમના જીવનની મને સહેલે આશા નથી. આ સ્થિતિમાં તમે મને અનાથ જેવી સ્થિતિમાં મૂકીને જેલમાં જશો નહિ’ એક દિવસ સાંજે રાજરામન એકલો હતો ત્યારે આવીને મદુરમે રડી પડતા હશ્યું. રાજરામને તેને આશ્વાસન આપાને વિદ્યાય કરી. મદુરમની ચિંતા અને લય તે સમજતો હતો.

આશ્રમના કાર્ય માટે આર્થિક મદદ મેળવવાની મુશ્કેલીઓ અને ખીંચ આપતોની વાત મદુરમને કરવાનું રાજરામને ટાજ્યું. મદુરપાર અથવે આશ્રમ માટે થોડી મદદ કરી. વંદેમાતરમ્ય ચેટ્ટિયરના નામથી નામાંકિત થયેલા આલકૃષ્ણન ચેટ્ટિયર અને ડી. ડે. રામન સામે આવીને તિળિક વાંચનાશયને પચાસ પચાસ ઇપિયા આપી ગયા. પેરિયકુળમ અને શિવગંગીમાં પૈસા ઉધરાવવા ગયા ત્યારે ડો. જોપાતસામી અને આર. વી. સ્વામીનાથને મળ્યા. તેઓ જરૂર મદદ કરશે એવી શક્તિ રાજરામને હતી.

આશ્રમનું ધ્યેય હરિજનોનો ઉત્ક્રષ્ણ અને પણત જતિઓમાં શિક્ષણનો પ્રચાર વજેરે હોવા જોઈએ એમ માનનારાઓમાં વક્તાલ સેમસુંદરમ ભારતી, તેમના જમાઈ કૃષ્ણસામી ભારતી, તેમના પત્ની લક્ષ્મી ભારતી વજેરે આર્થિક મદદ કરવાની ધ્યાન ધરાવે છે, એમ મિત્રાએ તેમને હશ્યું. પ્રહીંદીશ્વરન અને રાજરામનને આશ્રમ અંગે ધ્યાન મળવાનું હશ્યું. ટેલસોક આર્થિક મદદને બદલે બીહિક મદદ કરી. બ્રહ્માની આર્થિક મદદ કરી શકે એવી સ્થિતિ ન હતી.

એક દિવસ પ્રહૃદીશ્વરન અને રાજરામન ઉત્તર માસી શેરીમાં રહેવા આવેલા મુતુરામનલિંગમ દેવરને મળવા ગયા. તેમની સાથે શશિવર્ણ દેવર હતા. આગણોસે તેવીસમાં વિવેકાનંદ વાંચનાલયના પ્રથમ વાર્ષિક ઉત્સવ વખતનું મુતુરામનલિંગમ દેવરનું પ્રવચન જાણે છુદ વિવેકાનંદ આવીને કરતા ન હોય એવું જુસસાવાળું અને અસરકારક હતું. એ વાત કામરાજ અને શ્રીનિવાસન વર્ધન તેમના જ્ઞેલવાસ દરમિયાન અવારનવર સત્યાગ્રહીઓને કહેતા. આ વાત રાજરામન અને પ્રહૃદીશ્વરનને અત્યારે યાદ આવી. દેવરે ગંભીર મુખાદૃતિ સાથે જુસસાર્મા તેમની સાથે વાત કરી હતી અને મદ્દ કરવાનું વચન આપ્યું હતું. દેવરને મળવાની સલાહ કામરાજ અને શ્રીનિવાસને એ બંનેને આપી હતી. દેવરને મળ્યા પછી મૌલાના સાહેબની મારફતે ડેટલાઈ સુરિલમ કાર્યકરોને તેઓ મળ્યા. ઈંને શિયમ વગેરે પ્રિસ્ટો કાર્યકરોએ યથાશક્ય મદ્દ કરી. તિરુમંગલમના વિશ્વનાથદાસને અને પહેલાં ડેંગ્રેસની ઘણી સમાઓમાં મળ્યા હતા. એવા ઘણ્યુંએ સામે ચાલીને મદ્દ કરી.

તે વખતે વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ કરીને જ્ઞેલમાં ગયા હતા તે બધાને તેઓ મળી શક્યા નિઃ. આથી આશ્રમનું નિર્માણ કાર્ય મેડું રાખ્યું. પોતાના નિધિ માટે પૈસા ન માગતાં ગવર્નર યુદ્ધ માટે પૈસા ઉધરાવતા હતા તેને વિરોધ કર્યો.

ભીજ સ્પતોહે રાજરામન અને સુતિરુલયપન કલેક્ટરની ઓફિસ આગળ સત્યાગ્રહ કરીને ડેદ પકડાયા. મહુરમ, સોની, પ્રહૃદીશ્વરન જે પોતે સત્યાગ્રહ કરવાના છે એ વાત જાણે તો કદાચ પોતાને સત્યાગ્રહ કરતાં આટકાવે એ ડરથી રાજરામન અને સુતિરુલયપન ને પોતે સત્યાગ્રહ કરવાના છે, એ વાતની ડોઇને જાણુ કરી ન હતી. બંને પકડાયા પછી જ ભીજાઓએ તે સમાચાર નાણ્યા. ત્રિચિની જ્ઞેલમાં તેમને રાખવાર્મા આપ્યા.

એ વખતે તેઓની સાથે ત્રિચિ જ્ઞેલમાં ચક્રવર્તી રાજ ગોપાલા-
ચાર્ય, સરદાર વેદરત્નમ, વી. વી. ગિરિ, ડિ. એસ. અર્વનતાશ-
લિંગમ, સુષ્પણરાયન, અનંતશયનમ, લક્ષ્મિપત્રસલમ જેવા નેતાઓ
હતા. તેના ત્રિચિ જ્ઞેલમાં આય્યાને એ સપ્તાહ પછી ધનલાગ્યમ
શુભરી ગયાના સમાચાર પ્રહૃદીશ્વરને મહુરેથી તાર દ્વારા જણાયા.
મહુરમ ડેટલી દુઃખી થઈ હશે, એની કલ્પના તે કરી શક્યો નહિ.
પ્રહૃદીશ્વરન અને સોની તેની સાથે રહે છે તેથી તેને સાંત્વન આપે,
પરંતુ હું તેની પાસે નથી અને પોતે અકલી છે, એ લાગણ્યાથી
તે ડેટલી દુઃખી થતી હશે, એનો વિચાર આવતાં તે અત્યંત દુઃખી
થયો. મહુરમને આખાસન પાડવતો એક પત્ર તેણે પ્રહૃદીશ્વરનને લખ્યા
આપ્યો. હું તેની પાસે હોઉં ને તેને આખાસન આપું એટલું
આખાસન આ પત્ર તેને આપી શક્યો નહિ, એટલી રાજસામનને
આતરી હતી. પહેલાં ધનલાગ્યમ વિશે તેના મનમાં જે ધારણા હતી
એ ધારણા તેના પરિચયમાં આય્યા પછી બદલાઈ ગઈ હતી. આથી
અત્યારે તેના મૃત્યુથી રાજસામનને આધાત લાગ્યો હતો. જમીન-
દારના મરણ પછી ધનલાગ્યમ ભાંગી પડી હતી છતાં હજુ થાડો
સમય તે વધુ જરી હોતું તો મહુરમને ધણી રાહત રહેત, એમ તેને
લાગ્યું.

‘માની સ્થિતિ અત્યંત ગલીર છે. કઈ ધરીએ શુ’ થાય એ
કહેવાય નહિ. તેમના જીવનની મને સહેને આશા નથી. આ સ્થિતિમાં
તમે પણ મને અનાથ જેવી સ્થિતિમાં ભૂક્ષાને જ્ઞેલમાં જણો નહિ’
— એક દિવસ સાંજે આવીને કહેતા મહુરમ રડી હતી, એ વાત
અત્યારે જ્ઞેલમાં તેને યાદ આવો. અલે પાડું પાન થયા પછી પણ
માના મરણુની ઓટ બીજુ કોઈ રીતે પુરાઈ શકતી નથી, સહન
થતી નથી. માના મરણુથી મહુરમ તદ્દન ભાંગી પડી હશે — એ તેને
સમજલયું.

‘ધરમાં મહુરમ પાસે મંગમા જ નહિ, મામા પણ છે. વળી

પ્રહૃદીશ્વરનું પણ મદુરેમાં રહે છે. સોની પણ આશ્વાસન આપશે ! તું ચિંતા ન કર. તારે તારા મનને હીઠું પડવા હેતું ન જોઈએ એ અત્યારે સુખ્ય વાત છે' - જેલમાં સાથે રહેતા સુત્તિરુલપ્પને રાજનામનને કહ્યું.

પણીના મહિને પ્રહૃદીશ્વરન અને સોની તેમને ભળવા માટે ત્રિયિ જેલમાં આવ્યા. મદુરમે રાજનામનને આપવા સારું એક પત્ર તેમને આપ્યો હતો. પત્રમાં માના મરણનું હુંઘ વ્યક્ત કર્યું હતું અને તેની તથિયતના સમાચાર પૂછચા હતો. નાગમંગલમ જભીનદારનાં પત્રની અને એક રીતે પોતાનાં લાઈબહેન થતાં તેમનાં ચંતાનો માના મરણનો વાત સાંભળીને, મોઢું દિલ રાખીને મને બેગા થવા આવ્યાં હતાં, એ વાતનો પણ મદુરમે પત્રમાં ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

રાજનામન પોતે છૂટીને આવે ત્યાં સુધી મદુરેમાં રહેવા માટે પ્રહૃદીશ્વરનને વિનંતી કરી.

'તું મને ધેર જવાનું કહે તો પણ હું અત્યારે મદુરે છોડીને ધેર જઈ નહિ ! આશમના મકાનનું બાંધકામ શર થઈ ગયું છે. સુખ્યા કરિયાએ પાચો જોડીને ચણુંતર શર કર્યું છે.'

'પૈસા...'

'ઉધરાણાના પૈસા સાથે ખીન પણ થોડા પૈસા મળ્યા છે...'

'મળ્યા છે... ? કેવી રીતે ?'

'મદુરને વ્યવસ્થા કરી આપી ! તારા કહેવા મુજબ, હું તેને વાત કરતાં અચકાતો હતો...'

'તમારું આ કાર્ય મને ગમયું નથો, સુરખ્યી ! તેણે વાડી લખી આપી. આપણે લખાવી લાધી. એનો પહેલાં વાંચનાલય માટે, હરિજન ફાળા, મંદિરપ્રવેશના નિધિમાં મદુરમે ધણ્યાખ્યા' આપ્યું છે. હજુ પણ તેને વધુ તડલીએ આપીએ એ કાંઈ સારું કહેવાય ?'

‘પણ તે આને તહીં માનતી હોય ત્યારે ને? “આમાં મને આનંદ મળે છે! તમે આશ્રમતું કામ ચાહું રાખો” એવી મહુરમે ભારી પાસે આવીને વિનંતી કરી પછી હું શું કરી શકું રાજુ? ’

‘મને આનો ડર હતો જ. આથી મેં તેને આશ્રમના કામ માટે પૈસાની વાત કરી ન હતી.’

‘મેં પણ વાત કર્યાં કરી છે? કેમ “આશ્રમતું” કામ થંબી ગયું છે?’ મહુરમે ભારી પાસે આવીને પૂછે અને મહદ્દ કરે તો એનો સ્વીકાર હું ન કરું તો શું કરું? વળી તું માને છે, એમ હવે મહુરમને ત્રાંડિત માનવાની જરૂર નથી, એવો મારો અલિપ્રાય જણાવું છું, એક તું શા માટે અચકાય છે, એ મને સમજતું નથો.’

‘.....’

- પ્રહૃદીશ્વરના પ્રક્ષનો જવાબ રાજરામન આપી શક્કો નહિં. તે દ્વિસે તેણે મહુરમ પર એક પત્ર લખીને તેમને આપ્યો. પત્રમાં તેના કાર્યને બિરદાંયું હતું. છતાં મનમાં તે એ વાતની ચિંતા રહી જ.

ત્યાર બાદ એ ભણિના વીત્યા પછી સોની જ તેને ભળવા ગયા. મહુરમે તેમની સાથે બધા જ સમાચાર કહેવડાવ્યા. રાજરામને પણ તેને વળતું આશ્વાસન પાડ્યું.

સુત્તિરુલપ્પન અને રાજરામન જેલસુકત થવાના હતા તેના એક ભણિનો પહેલાં ફરી સોની આવ્યા ત્યારે તેમણે આશ્રમના મહાનતું બાંધકામ પૂરું થવાનું અને પ્રહૃદીશ્વરને હરિજન બાળકો માટે એક શાળા શરીરનું તેમ જ હાતણું અને વણુટ કાર્ય શરીર થઈ ગયાનું જણાવ્યું. એ દ્વિસે, એ જ ઘરીએ આશ્રમમાં જઈને એ જેવાની તે અંનેને છચ્છા થઈ, સુત્તિરુલપ્પન અને રાજરામન

એ દિવસથી દિવસો ગળુવા લાગ્યા. પકડાયાના દિવસથી બરાબર નર મહિના પછી તેઓને જેલમુક્ત કરવામાં આવ્યા. છૂટીને મહુરે જઈ તે મહુરમને મળવા ગયો ત્યારે તેના ધરના વાંગળના અંડમાં દીવાલ પર નાગમંગળમના મોટા ફોટાની બાજુમાં અત્યારે ધનલાઘ્ય-મનો ફોટો પણ લટક્યો. જેયો. રાજરામનને જેતાંની સાથે જ મહુરમને રડવું આવી ગયું.

‘તમારે હવે આશ્રમમાં જઈને રહેવાનું નથી, અહીં જ રહેવાનું છે. અહીં નહિ રહો તો હું આ એકાંતમાં જ ભરી જઈશ’ — મહુરમ રાજરામન આગળ રડી પડી.

રાજરામનમાં મહુરમની વિનંતીને અસ્વીકાર કરવાની શક્તિ ન હતી. ગુદ્ધામ અનીને સમર્પણ કરવાના સ્વભાવવાળા તેમ જ થીજને દાસ બનાવે એવી સૌંદર્યવંતી પ્રેમમૂર્તિને સામે જાબેદી જેઈને તેના ખંધનમાંથી મુક્ત થવા તે મંથન અતુલવી રહ્યો. મુનિતુલપન પણ સ્ટેશનથી સીધો રાજરામનની સાથે આવ્યો હતો. રાજરામન અને મહુરમના કહેવાથી બચોરતું લોજન ત્યાં લીધા પછી તે તેને ધેર ગયો. તેના ગયા પછી રાજરામનની સાથે વાત કરવા માટે સોની ઉપર આવ્યા. પરંતુ વાત કોવિ રિતે શરૂ કરી એ ન સુઝવાથી તે મૂંઘણુમાં જિકા રહ્યા. તેમના મનની સ્થિતિ પારખીને રાજરામને પૂછ્યું:

‘શા સમાચાર છે, સોની? જે કહેવા આવ્યા હો તે કહો...’

‘કાઈ નથી, ભાઈ...’

‘કાઈ વાંદ્યો નહિ કહો...’

‘મોટાં મા ગયાં, હવે તમારે જ ‘આને’ સંભાળવી રહી...’

‘.....’

તેમની વિનંતી અત્યંત કરુણામય હતી. મહુરમનો ખ્યાલ રાખ-

વાની તેમણે પોતાને ભલામણું કરી એથો તેને મનમાં હજું આવ્યું અને મહુરમ પ્રત્યેની તેમની ભમતા જોઈને નવાઈ લાગી. નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ ભાણુસને બાળક જેવો જીનાવી હે છે, એ તેણે જેખું. પોતાની દીકરીના જેવો ભાવ સોનીનો મહુરમ પ્રત્યે હતો. આશ્રમતું કામ શર થઈ ગયું હોવા છતાં તેને વાંચનાલયમાં રહીને મહુરમના આશરાઝપ બનો રહેવા માટે તેમણે વિનંતી કરી હતી.

‘આ વાત મહુરમે મને કરી છે.’

‘એ હું જાણું છું, ભાઈ! પરંતુ તમે એ વિનંતીનો ભાવ સમજું શકો એ માટે હું તમને ફરી યાદ કરાવું છું...’

‘વારુ! આ પાયતમાં તમારા બંનેનો બોલ્સ સ્વીકારી લઈ છું... હવે થયેને સંતોષ તમને?’

— સોનીતું વદન ખીલી જાડ્યું.

— તે દિવસે રાજારામને મહુરમને વીણું ‘વગાડવાતું’ કહ્યું.

‘મા ગયાં તે દિવસથી હું વાદ્યને અહકી નથી! તમને સાંલાં જવાની છંચણ થઈ છે તો હું ના નહિ પાડું: હું વગાડીશ.’

‘તારી ભરજી ના હો તો હું આશ્રષ કરતો નથી, મહુરમ. મારે માટે તારો વિચાર બદલોશ નહિ...’

‘નહિ! તમારે માટે મારી પાસે ‘ના’ શબ્દ નથી. હું વાદ્ય પણ તમારા નામતું જ વગાડું છું. વગાડવાની મારી છંચણમાં અને વાજિંત્રમાંથી નીકળતા સ્કર એ બધામાં તમે જ છો...’

‘તું ભલે ન વગાડે — હું ગમે ત્યાં અને ગમે એ સ્થિતિમાં હોઊં, મને તારો કંઠખણિ સંભળાય છે, મહુરમ! ગઈ વખતે હું જેલમાં હતો ત્યારે તારી સમૃતિમાં એક કાંય પણ રવયું છે...’

‘તમે અત્યાર સુધીમાં મને આ વાત કરી જ નથી... મને તે કાંય સંભળાવો...’

‘ અત્યારે મને એ બરાબર યાદ નથી ! જરા રહે... એ ફરીથી યાદ કરીને બરાબર વ્યવસ્થિત કરું...’

‘ ગમ્મત કરો છો ! કાંય રચનારને યાદ નથી, એ કેવું ? કાંય ખૂલી ગયા તેમ મને પણ એક દિવસ ખૂલી જશો ને ? ’

‘ હું ખૂલ્ય કરે છો ! એ મારાથી શક્ય નથી, કાંય જ ખૂલી ગયો છું’, ભાવ ખૂલ્યો નથી, કાંય પણ ધીમે ધીમે યાદ આવશે, ખુલાશે તો નહિ...’

‘ યાદ કરી જુઓ...’

‘ હા, યાદ આવે છો, સંબળ...’

— કાંય યાદ આવતું ગયું તેમ તેમ તે એલટો જગ્યો :

‘ અપાર જંગલની વચ્ચે – ગાઢ

અંધકાર કે પ્રકાશ ન કરી

એવી સુષુપ્ત અવસ્થામાં – નાની

ક્રાયલ શોકમગન સાદ્યી ટહુકે છે – તે

દુઃખ પૂરું સમજતું નથી,

કૃચાંધી ગાય છે તે સમજતું નથી.

ધણ્યા દિવસોથી-મને

શોધતો ભટકતો અવાજ

શહેરેમાં શાસન કરવાની શક્તિ – એક

શૈક્ષા રિપ્રોઝ વ્યક્ત કરીને

નાણે હજરો ક્રાયલો જાતત

ગાઈ ગાઈને ક્ષુલિત ધયેલ ટહુકો...’

‘ પ્રશંસનીય છે ! ક્ષુલિત ટહુકો કલ્યો ને, એ ટહુકો મારો જ
છે...’

વીણાવાદન પછી આ કાંય જ વીણા સાથે ગાવાની મહુરમે
તેની પાસે ધર્યા વ્યક્ત કરી.

‘તારી ભરળ ! કદાચ તારા સુભંડુર — મીઠા સરને કારણે આ કાંય મહાકાંય બની શકે, ગા તો’ — રાજરામને હલ્યું. તેના શખ્ફો ફૂલ્યા. તેના મીઠા સુભંડુર સુરે એ કાંયને મહાકાંયની ડોટીમાં મૂકી દ્વાંદું. ‘ગાઈ ગાઈને કૃધિત થયેલ ટલ્લુડો’ — એ લેલ્લી પંક્તિ ગાઈ રહી હતી ત્યારે કરુણ આલાપથી ગવાયેલું તે કાંય આત્માને કૃધાંતુર બનાવી ગયું. એ દિવસે એ ગીત રાજરામને ડાયરીમાં નેંધી લીધું.

ખીજે દિવસે સવારે રાજરામન અને મુત્તિરુલપ્પન આશ્રમમાં જઈને પ્રહૃદીશ્વરનને ભળ્યા. એ વાડીનો અત્યારે આપો દેખાવ જ કરી ગયો હતો. એ વાડીની આજુઆજુ આવેલાં ગમેનાં લેડોમાં ‘અહીં ડોઈ ગાંધીવાદીઓ આવીને શાળા ચલાવે છે’ — એટલું બધું ગૌરવ અપાવતી વાત પ્રસરી ગઈ હતી. આંખાઓની વચ્ચે પર્ણું શાળાઓ જેવાં છાપરાં દેખાતાં હતાં. કમળના તળાવની પાસે ચખું તરા પર પ્રહૃદીશ્વરન વિદ્યાર્થીઓને હારખંધ પંક્તિમાં જોડવીને ભારતી-ધારનું ગીત ‘સહેદ કમળમાં’ ગવડાવીને પ્રાર્થના કરતા હતા એ સુખ્યે તેઓ ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. પ્રહૃદીશ્વરને લેટીને તેઓને આવકાર આપ્યો અને વિદ્યાર્થીઓને તેમનો પરિચય આપ્યો.

પોતાના મનમાં જે વિચાર અને કલ્પના રભી રહ્યાં હતાં તેને સાડાર બનેલાં જેવાં ત્યારે રાજરામનના ર્થને પાર ન રહ્યો. ગાંધી-વાદના પાયાને અનુલક્ષીને પ્રહૃદીશ્વરને રાશ્રીય ડેળવણી અંગ આપ્યોજન કર્યું હતું. તેમના સિવાય ખીજ બેન્દું કાર્યકરો આશ્રમમાં રહેતા હતા. આશ્રમ માટેની જરૂરિયાતની વસ્તુઓ અને અન બધું આશ્રમમાં ઉત્પન્ત કરવામાં આપતું હતું. ચારપાંચ ગાયો, મધ્ય માટે મધમાખીઓનો ઉછેર વજેરેની વ્યવસ્થા ત્યાં કરવામાં આવી હતી. વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો લેગા મળ્યાને સ્વયં પાક કરતા હતા. એક જ પંક્તિમાં બેસીને, જીતોની રમઝટ વચ્ચે વ્યવર્સથત રીતે તેઓ લોજન લેતા હતા. જોજનગૃહ પ્રાર્થનાખંડ જેટલું જ સુંદર અને વ્યવસ્થિત હતું. એક

જ સરખાં ખાહીના કપડાં આશ્રમના વિદ્યાર્થીએ અને ખીનાઓએ પહેરેલાં જોયાં ત્યારે એક જ ધેયને વરેલા એ બધા અહીં એકત્ર થયા છે, એવું લાગ્યું. એ દ્વિસે રાજરામન અને મુત્તિરુલપ્પન ત્યાં જ નાથા અને આશ્રમમાં ભધાની સાથે એક પંક્તિમાં બેસીને બ્યો-રતું બોજન લીધું.

‘આશ્રમ શરૂ કરવામાં દ્વિસે ન બગડે એટલા માટે જ મેં મહુરમ પાસેથા પૈસા લીધા, એ માટે મને માફ કરો’ પ્રહૃદીશ્વરને કહ્યું.

‘આવું ન બોલો. તમે કે કહ્યું છે એ મોટી સાધના છે- કચારેક હું કાંઈ બોલી ગયો હોઉં તો એ તમે મનમાં રાખશો નહિ’
— રાજરામને કહ્યું.

મુત્તિરુલપ્પન ખીન દ્વિસ્થી આશ્રમમાં શિક્ષક તરીકે સેવા આપે એવી રાજરામન અને પ્રહૃદીશ્વરને માગણી કરી. તેઓએ માગણી કરી એ પહેલાં ચોતે અહીં જોડાવાનો નિર્ણય કર્યો હોવાતું મુત્તિરુલપ્પને જણાવ્યું. તે દ્વિસે સાંજે નહેરના કિનારે બેસીને સુર્યાસ્તનું સૌંદર્ય નિહાળતા નિહાળતા તેઓ વાતો કરવામાં તલ્લીન થઈ ગયા. આશ્રમનું લાવિ, તેના નિવિમાં વૃદ્ધિ કરવી, તેમ જ શાળાને ગાંધી અહાવિવાલય સુધી લઈ જવા અંગે અંતે મિત્રાએ નિખાલસ દ્વિદી ચર્ચા કરી.

મુત્તિરુલપ્પન અને રાજરામન એ દ્વિસે આશ્રમમાં રહ્યા. તેઓ ખીને દ્વિસે સવારે પાણ કર્યા. ખીને દ્વિસે આશ્રમમાં જોડાઈને સેવા આપવા ત્યાં મુત્તિરુલપ્પને આવી જવું અને વાંચનાલય તથા ડોંગેસનાં કાર્ય વગેરેમાં રાજરામન અને ગુરુસાભીએ જોડાઈ જવું જોઈએ, એવું પ્રહૃદીશ્વરને દઢતાપૂર્વક જણાવ્યું. મુત્તિરુલપ્પને આ અસ્તાવ હર્ષપૂર્વક વધાવી લીધો. પરંતુ ગુરુસાભીને ડોંગેસનાં કાર્ય કરતાં આશ્રમનું કાર્ય વધુ પસંદ હતું.

એ દિવસે ભડુરેમાં આનંદજનકન સમાચાર ફેલાયા, અથી બધાના ઉત્સાહમાં વધારો થયો. જેલવાસી કામરાજ વિરુદ્ધપણે મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખની ચૂંટણીમાં વિજય પાચ્યા હતા. જેલવાસી દેશભક્તોમાંના એકને અછા સાથે ચૂંટી કાઢવાથી કાર્યકરોના ઉત્સાહમાં વધારો થયો. આશ્રમમાંથી પાછા આવ્યા એ દિવસે ધણ્યા સમય સુધી રાજરામને મધુરમને આશ્રમની સ્થાપના, તેનો વ્યવસ્થા અને તેને સર્વપદેલ ગૈરવ વિશે વાતો ફરી.

‘આ આશ્રમનું’ આટલું જલદી નિર્મણ થયું ન હોત તો પ્રહીથીચરન ગાંડા થઈ જત. આર્થિક સહાય માટે તે અતિ ઉત્સાહપૂર્વક બધે ફરતા હતા, તેમનો એ ઉત્સાહ જોઈને મારી પાસે ખીજ વ્યવસ્થા ન હોવાથી મારાં બધાં ધરેણું વેચાને પૈસા આપવાનો વિચાર મને ઉદ્ભવથો...’— ભડુરમે ફળ્યું.

એ વખતે તેણે ભડુરમ તરફ જોયું. તેનું નાક ચૂની વગર, પગ સાંછળાં વગર, હાથ સેનાની બંગડીઓ વગર અને કાન હીરાના કાપ વગર અડનાં લાગતો હતાં, એ રાજરામના ધ્યાનમાં આવ્યું. જેલમાંથી આવ્યા પછી પહેલવહેલી તેને ભડુરમને જોઈ ત્યારે માના ભરણનો શોક પાળવા માટે આ બધાં ધરેણું કાઢી નાપ્યાં હશે, એવું તેણે માન્યુ હતું.

આ બધાં ધરેણુંના પૈસા આવ્યા અને એ પૈસામાંથી આશ્રમ ભિન્ના થયો છે, એ રાજરામને જણયું. વાતચીત પરથી એકલાં ધરેણું જ વેચાયાં નથી, ઘર પણ ગીરે મૂકીને મોટી રકમ ઉપાડી છે, એ તેણે જણયું. આ બધાં રાજરામને તેને ઠપ્પો આપ્યો; પરંતુ તેતો સહેજ પણ રંજ વગર હસતી જ રહી.

‘પૈસામાં શું છે? એ તો કાલે મહેશુલ શરૂ કરી મેળવી શકાશે...’ મને પૈસા સજશે. પણ સારા માણસો અને સારું ટાણું હંમેશાં અળતાં નથી...સારા માણસો અને સારું કાર્ય સામે ચાલીને આવે

ત્યારે તરત એને અપનાવી કેવું જોઈજો... એથી મળતી મનની શાંતિ ખીજ કરાથી મળતી નથી' - હસતાં હસતાં મહુરમે રાખરામનને જવાબ આપ્યો.

આવડો મોટો ત્યાગ કરીને પણ ચોતે કાઈ જ કર્યું ન હોય એવા ભાવથી મહુરમ તેની સામે ગરીબ ગાયની જેમ હસતી ભલી રહી.

'આ ગાઉડપણુંનો કૃષ્ણ શબ્દોમાં આભાર માનવો' - એ ન સમનવાથી રાખરામન નિશ્ચલ જોબો રહ્યો.

'મુત્તિરુલાપન ખીજ દ્વિસથી સત્યસેવાશ્રમમાં શિક્ષક તરીકે જોડાઈ ગમે. શુરૂસામીએ પણ સીવવાના સંચા સાથે આશ્રમમાં જવાની ઘરછા જણ્ણાવી. આશ્રમમાં રંટિયા વર્ગ અને વણુટ ઝામ અણું શરૂ થઈ ગયું છે, ફક્ત એક કપડાં સીવવારની જરૂર છે, કલીને પ્રહૃદીશ્વરને તેને પણ આશ્રમમાં આવવા માટે આતુર બનાવ્યો હતો. રાખરામને ડોંગ્રેસ અને વાંચનાલયનું કાર્ય કરવા માટે જણે ચોતાને આશ્રમથી અલિપ્ત રાખ્યો છે એવી લાગણી અનુભવી. તેની દુનિયા એકએક નાની બની ગઈ હોય એવો તેને અનુભવ થયો.'

સોની હવે પહેલાંની જેમ દુકાને આવતા ન હતા. ઉંમર થઈ હોવાથી પુત્ર અને શુમાસ્તાને દુકાન સોંપાને સવારે સ્નાન, ઉત્તરમાસી શરીરની રામાયણ લભ્યન્નમાં શનિવારે લભ્યન્નમાં જવું અને રામાયણનું શવણું કરવું વગેરે પ્રવૃત્તિમાં તેમજે મન પરોચ્ચું હતું. રાખરામન અને મહુરમને ભગવા તેમ જ તેમની સાથે કચારેક વાત કરવા એ સિવાય ચિગ્યે શરીરમાં તેમને જેવા દૂર્લભ થઈ ગયું. એ વરસે ચૈત્ર માસમાં પોતાની ભીજી દીકરીનાં લગ્ન ઉકેલવાની વ્યવસ્થામાં સોની પડ્યા. રાખરામનો મોટા ભાગનો સમય ડોંગ્રેસના કાર્યાલયમાં અને બાકીનો સમય વાંચનાલયમાં વીતતો હતો. આ દરમિયાન ધનાભાગ્યમને શુદ્ધરી ગયાને છ મહિના ઉપર થઈ જવાથી મહુરમે ક્રીસ્ટાંગીતની મહેદ્ધિલભમાં જવાતું શરીર દીઢું હતું. ભામા બહેરા હતા

અને મંગમામાં વાતચીત કરીને બધું નક્કી કરવાની આવડત ન હોવાથી મહેશ્વિલમાં બોલાવવા માટે નિમંત્રણ આપવા આવનારાએ સાથે રાખરામન વાતચીત કરી બધું પતાવે એવી છચ્છા તેની હતી. રાખરામને આનાકાની કથ્ય વગર મદુરમના સંતોષ આતર એ કરવા માટે સંભત થયો.

સંગીતની મહેશ્વિલનું નક્કી કરવા આવનારને મદુરમ વાંચનાલયમાં મોકલતી. રાખરામન જે સંગીતની મહેશ્વિલનો સ્વીકાર કરે એ જ સંગીતની મહેશ્વિલમાં મદુરમ જતી. તેને પદ્ધાંદ ન હોય કે તેની છચ્છા ન હોય ત્યાં તે જતી નહિ.

સોનીની ખીલ દીકરીના લગ્ન માટે તેમને આપવા સારુ મદુરમે રાખરામને પાંચસો ઇપિયા આપ્યા.

‘તું જ આપજેને, મદુરમ ! સોનીને હું બોલાવીશ’ રાખરામને કહ્યું.

‘આ રીત બરાબર નથી. તમારે જ આપવા જોઈએ. મારી જરૂર જણ્ણાતી હોય તો હું હાજર રહીશ’ – મદુરમે કહ્યું. મદુરમતું મન જાળ્ણીને સ્વિમત કરતાં આ માટે રાખરામન સંભત થયો. સોનીની દીકરીનાં લગ્ન, ચૈત્ર માસની પૂનમનો ઉત્સવ, નદીમાં અળગર સ્વામીનું સ્નાન વજેરેમાં એક મહિનો આનંદમાં પસાર થઈ ગયો. એ મહિનામાં સુહૂરેં વધુ આવતાં હોવાથી એ મહિનામાં અને પછીના મહિનામાં મદુરમના સંગીતની મહેશ્વિલના કાથ્યંકમે વધારે રહ્યા. જે કાઈ પૈસા મળે તેમાંથી ઘરનો ખર્ચ અને માણુસેને આપવાના પૈસા આદ જર્તાં બાકીના ખધા પૈસા મદુરમ આશ્રમના કાથ્ય માટે આપતી. દેવાની રકમતું વ્યાજ પણ આપવું પડતું.

‘દેશને સ્વતંત્રતા મળે ત્યાં સુધી અલ્લાર્ય પાળવાની છચ્છાવણા અને લગ્ન કથ્ય વગર જ ગૃહસ્થી બનાવી દીધો, મદુરમ ! તને આ

‘અહું શોભે છે ?’ – એક દિવસ રાજરામને મહુરમની ભશકરી કરતાં હત્યા.

‘તમારી પ્રતિશાંતિ પાલન કરવામાં હું સાથ આપું છું; તમને પ્રતિશાંતિ કરવા છચ્છાતી નથી.’

‘હત્તાં તું મહ્લે મનની છે...?’

‘એમાં તમે કાંઈ બાકાત છો ?’

– આ પૂછ્યું ત્યારે મહુરમના વદન પર અત્યંત પ્રસન્નતા પથ-રાયેલી રાજરામને નિહાળી. દરરાજ સાંને કેંગ્રેસના કાર્યાલયમાં જવું એ રાજરામનો હંમેશાનો નિયમ બની ગયો. આમ એક દિવસ કેંગ્રેસ કાર્યાલયમાં ગયો હતો. ત્યારે – વિરુદ્ધપદ્ધિ કામરાજને જેલમાંથી છોડવામાં આવ્યાના અને પોતે જેલમાં હતા ત્યારે મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયા હતા તે મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખપદને એક દિવસ શોભાવીને રાજીનામું આપ્યાના સમાચાર આવ્યા. બધાને આશ્રય પમાડે એવા એ સમાચાર હતા. ‘હોદ્દા કરતાં દેશસેવા મોટી છે.’ એમ રાજરામને મિત્રાને કહીને કામરાજની પ્રશંસા કરી.

* *

૧૯૪૨ના વરસની શરદ્યાતમાં ખંધ કરેલી 'હરિ-
 જન' પત્રિકા મહાત્મા ગાંધીએ ફરી શર કરી. ત્યાર
 પછી દિલ્હીમાં સ્ટેફર્ડ કિપ્સ સાથે તેમને વાયધારો
 થઈ. વર્ષમાં મળેલી અભિલ હિંદુ ડેંગ્રેસની મહા-
 સભામાં તેમણે પોતાના રાજકીય વારસદાર તરીકે
 જવાહરલાલ નહેરુને જહેર કર્યા હરિજનના અંદ્રામાં
 'અંગ્રેજેએ ચાલ્યા જવું જેઠાએ' એ ભાવ પ્રદ-
 શિત કરતા મહાત્મા ગાંધીએ લેખા લખ્યા. અલાહા-
 બાદમાં અભિલ ભારત ડેંગ્રેસની સભામાં પાછિસ્તા-
 નનો સ્વીકાર કરવા અંગે રાજણીએ મૂડેલો ઠરાવ.
 ઉડી જવાથી તેમણે ડેંગ્રેસમાંથી રાજીનામું આપી
 દીધું અને ડેંગ્રેસ સાથેના બધા સંખ્યા સ્થગિત
 કરી નાખ્યા. ડેંગ્રેસમાં ડેટલાડ ઉદ્ઘાનવાદીઓ હતા
 તેઓ આ બનાવ પહેલાં જ સુલાષને માનતા હતા.
 ૧૯૭૮માં સુલાષ મહુરે આવ્યા ત્યારે 'ફોર્વર્ડ ફોર્વર્ડ'ની
 સ્થાપના થઈ. તમિનાડુના મુસુરામલિંગમ ટેવર
 તે પક્ષને ટેકો આપતા હતા. ૧૯૪૨ના એગષ્ટ
 મહિનાની ૮મી તારીખે અખુલકલામ આજાદના પ્રમુખ-
 પણ હેઠળ ભરાયેલી અભિલ હિંદુ ડેંગ્રેસની મહા-
 સભાની બેઠક 'અંગ્રેજે ચાલ્યા જવ' નો ઠરાવ
 પસાર કર્યો. આ ઠરાવના પરિણ્યામે સરકારે જુલમનો
 છૂટો દોર મુકી દીધો, મહાત્મા ગાંધી સાથે બધા જ
 નેતાઓની ધરપકડ કરીને જુદાં જુદાં સ્થળોએ તેમને
 પકડીને નજરકેદ રાખવામાં આવ્યા. કયા નેતાને કચાં

રાખવામાં આવ્યા છે, એની જનતાને જણું ન થાય એવી રીતે ગુપ્ત રાખવામાં આવ્યા. ‘કરો યા મરો’નું સત્ર કેંગ્રેસના અધિકારીકરેને પહોંચાડી દેવામાં આંધું, યુગપલટો થશે જ, લડત જોશથી ચાલુ થઈ ગઈ. આપા દેશમાં સ્વતંત્રતાની જ્વાળા અભૂતી જઠી. પ્રેમ અને અહિસામાં અચળ શ્રદ્ધા ધરાવતા મહાત્મા ગાંધીએ ‘કરો યા મરો’ ‘અંતિમ ધડી સુધી લડત’—ધીરગંભોર શફ્ટો ઉત્ત્યાર્યા ત્યારે એમને રેષ પારખી જઈને જનતાએ મુક્તિયજ્ઞમાં પોતાની જતને હામવા થનગતી રહી, ગાંધીએ સરકાર પાસે રાખેલી અપેક્ષા તો ઇણાભૂત થવાની વાત બાજુએ રહી, જિલ્લાનો તેણે જુલમનો દોર છૂટો ભૂકી દીધો. કાર્યકરેને ડેર ડેર મારવામાં આવ્યા. તેમના પર વિવિધ પ્રકારનો ત્રાસ શુભરવામાં આવ્યો તેમ જ તેમને માનલંગ કરવામાં આવ્યા. નિર્દેખ જનતા ગોળાથી વીંધાઈ ગઈ. પંચમના જલિયાંત્રવાળા બાગની આવૃત્તિ આપા દેશમાં અજવાઈ ગઈ. મેંએ ન કહી શકે એણી હદે ખોએ. માનલંગ થઈ. ખીન વિશ્વ મહાયુદ્ધમાં એક દેશ ખીન દેશ પર બોંઘમારો કરે તેમ વિમાનમાંથી બોંઘમારો કરી લડતને કચડી નાખવાનો પ્રયત્ન સરકારે કર્યો. આમાંથી બ્યાવા છોઈ રસ્તો ન સુઝતો. પ્રનાને હિસાનો સામે હિસાનું ગાંડપણ આચર્યું. પુલ ઉડાડી દેવામાં આવ્યા, રેલના પાટા ઉઘેડી નાખવામાં આવ્યા. જ્યાં જુઓ તર્યા લોકોનો અડોપ ફાટી નોકળ્યો. શરીત સભાજનો પર પણ લાડીયાજો કરીને જુલમ શુભરીને પ્રનાને કચડી નાખવાની સરકારી નીતિને કારણે અહિસામાં માનતા હતા એવા દેશભક્તોને પણ હિસકપ્રવૃત્તિએ આદરવાની ફરજ પડી. આમ ૧૯૪૨નો લડત યુદ્ધમાં ફરવાઈ ગઈ.

સુંખેઠમાં નેતાએ અને કાર્યકરેનો ધરપકડ કર્યાના સમાચારથી મફુરેમાં મોટો ખળગળાટ ફેરાઈ ગયો. અસ્વસ્થ તબિયતને કારણે પથારીવશ થયેલા સોનીનો ખખર કાઢીને રાખરામન ડેંગ્રેસની ઓફિસમાં આવ્યો. ત્યાં તે ચિદંબરમ ભારતી સાથે ચર્ચા કરતો હતો.

એ વખતે પોલીસે આવીને તે બાનેને અટકમાં લીધા. આથી મહું-
રેમાં તોફાન કાઢી નોટલ્યું. દેશભક્તોનો પ્રકોપ ચારે તરફ વ્યાપી ગયો.
સરકારના આ કૃત્યના વિરોધમાં દુકાનો બંધ થઈ ગઈ. કામદારો
કામ પર ચઢ્યા નહિ. તિળક ચોકમાં પ્રચંડ સલા લરાઈ. સલાને
દેશને પોલીસે જિલ્લા હતા. એથિંતી એકસે ચુમ્માલીસમી કલમ
જાહેર કરવામાં આવી. છતાં સભા વિખરાઈ નહિ. વાંદેમારતમ્ અને
ચેદ્વિયાર અને શ્રીનિવાસ વર્ધને લોડો તોફાન ન કરે અને શાંતિ રાખે
તે માટે ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા. પોલીસે સખત લાડીચાર્જ કર્યો આથી
ઉંડેરાયેલા લોડોએ તેમના પર પથ્થરમારો કર્યો. આટલું જાણે એખાંનું
હોય તેમ સ્પેશિયલ રિઝર્વ પોલીસને મોલાનવામાં આવી. દ્શાયાર
કાર્યકરોને સખત ઈલાથઈ. લોડોમાંથી પાંચછની ભરણું થયો. કુલશેખ-
રન શહેરમાં એક સરકારી અધિકારીને મારી નાખવામાં આવ્યો. મહુરેમાં
મેળાડ મેદાનના વિસ્તારમાં લોડો પરના લાડીચાર્જથી લોડો ઉંડેરાયા.

આથી ખીજ દિવસે નગરમાં ખૂબ ખળખળાઈ મણી ગયો.
પોલીસવાન દાખલ ન થાય એટલા માટે મોટા પદ્ધતરો અને પીપો
નાકા પર મૂકીને ચિન ખણીરની પોસ્ટ ઓફિસ અને ચિત્રે શરીની
પોસ્ટ ઓફિસને આગ ચાપવામાં આવી. વૈદ્યનાથયયર વગેરે પણ આવે-
શમાં આવી ગયા. એકસે ચુમ્માલીસમી કલમ જાહેર કરવામાં આવી
છે એની ડેઇએ પરવા કરી નહિ. આપુંય શહેર રણ્ણભૂમિમાં ફેરવાઈ
ગયું. પરિસ્થિતિ વણુસી જવાથી નગર લશકરને સોંપી હેવામાં આવ્યું.
વૈદ્યનાથયયરની આથ ખીજ ધણુને અટકમાં લેવામાં આવ્યા. એ
ખણાને નજરઠેદમાં રાખવામાં આવ્યા. ત્યાં તેમના પર અસીમ સીતમ
શુભરવામાં આવ્યો. મહુરેની પરિસ્થિતિ થાળે પડતાં ડેટલાય ભણિ-
નાએ લાગ્યા. ‘અઠારસો સત્તાવનના ખળવા પછી મોટા પાયા પર
લઘવામાં આવેલું આ ખીજ યુદ્ધ છે’ એવું કહી શકાય એવી આ
લડત હતી.

એ વરસે બીજુ ઓક્ટોબરે ગાંધીના જન્મ દિવસે મહુરેમાં રાષ્ટ્રીય સાથે સરધસ નીકળ્યું. સરધસના આગેવાન કાર્યકર્તા અને એ સ્વીચ્છાની ધરપકડ કરી લારીમાં બેસાડી હૂર હૂર લઈ જવામાં આવ્યાં. ત્યાં તે બધાંનાં કપડાં ઉતારી લઈને તેમને નિઃવસ્ત્ર કરવામાં આવ્યાં. આથી નગરમાં ફરી ખળખળાટ વ્યાપી ગયો. આ અપ્કૃત્ય કરનાર સર્કલ ધન્સેકટર ઉપર ઓસિડ નાખવામાં આવ્યો. ડૉંગ્રેસના સુખ્ય નેતાઓ અને કાર્યકર્તાઓને જેલમાં પૂરી હેવામાં આવ્યા હેવાથી ડેઈ પ્રલાવશાળી વ્યક્તિ બહાર ન રહે એવી પરિસ્થિતિ જિભી થઈ. ડૉંગ્રેસ સોસિયાલિસ્ટ જ્યયપ્રકાશ નારાયણ, અચ્યુત પદ્મવર્ધન, અરુણા અસરકુઅલી, રામમનોહર લેહિયા, અરોક મહેતા ભુગર્ભમાં રહીને આજાદીની લડત આગળ ધપાવવા જનસટોસ્ટને ખેલ એવી રહ્યા હતા. જેલમાં ન જનારાઓમાં રાજી અને લુલા-લાઈ દેસાઈ હતા.

બરાણર આ જ સમયે બીજે એક આદ્ધાતારો હેખાયો. કલકત્તામાં નજર્કેદ રાખવામાં આવેલા સુભાષચંદ્ર એઝ 'કિવટ ધનિયા'ની લડત શરે થઈ તે પહેલાં નાસી કૂઠીને જર્મની અને ત્યાંથી જ્ઞાપાન પહોંચી ગયા હતા. જ્ઞાપાનમાં રામભિહારી એજની મહદ્દ્યી આરક્ઝી હુકુમત રચી હતી. આજાદ ફેઝ અને જાંસીની રાણી ફેઝ જિભી કરવામાં આવી હતી. અંદરામાન અને નિકોબાર ટાપુઓ આરક્ઝી હુકુમતે જીતી લીધાં. ત્રિપુરા ડૉંગ્રેસમાં આવો મતભેદ જીબો થવાથી જ સુભાષ આમ જઈને આવું એક કાર્ય કરી શક્યા.

*

કેદ પકડવામાં આવેલા રાજરામનને પહેલા વેલૂર જેલમાં રાખવામાં આવ્યો. પછીથી ત્યાંથી નાગપુર થઈને અમરાવતી જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યો. અમરાવતીમાં ખળહો રાખવાની ગલાણુ જેવી એક જગ્યામાં ફેશાજવાળા કાર્યકરોને રાખવામાં આવતા હતા અને

અત્યંત જુલસ ગુજરાતીમાં આવતો હતો. અથા ક્ષોટીનો-પરીક્ષાનો કાળ આવે ત્યારે 'વહેમાતરમ્' અને 'મહાત્મા ગાંધીનો જ્ય'ના સ્નેત્રાનો આશ્રય લેતા. એ તારકમંત્ર તેમને માટે આશ્રયાસનિપ્ત્નીવડતો. અમરાવતીના જૈલવાસની ફૂરતા-અત્યાચાર ભર્યાંદા વટાવી ગયો હતો. ડેઢીઓએ લખવાના પત્રો ફે તેમના પર લખવામાં આવતા પત્રો પર કડક અંકુશ હતો. ત્યાંની અસ્વાચ્છતા શારીરિક તથિયત માટે અત્યંત હાનિકર્તા હતી. જેલોના અવિકારીઓ અને નોઈરો ફૂકત ભરાઈ જ જોગતા હતા. સત્યાગ્રહીઓમાંના મોટા લાગના ડેઢીએ. તમિનું અને અગ્રેજ જ લાણુતા હતા આથી ઘણ્ણી વિટંભણ્ણી ઉપરસ્થિત થતી. સ્કોટ નામના જૈલરનું વર્તન અત્યંત કર હતું. રાખરામન મદુરેના ડોઈ સમાચાર જાણ્ણી શક્યો નહિ. જાણ્ણું ડોઈ એકલગાયા દ્વીપમાં દેશનિકાલ કરવામાં આગયો હોય, એવી તેતી સ્થિતિ હતો. ડોઈના પણ સમાચાર જાણુવાનું તેને માટે શક્ય ન હતું. વર્ષાઝતુમાં ઘોધમાર વરસાદ અને ઉત્તાળમાં ઘોમ ધીખતો તાપ અમરાવતીમાં પડતા હતા. રાખરામનની તથિયત ઝડપથી લથડતી જતી હતી. નરકની વેદના અનુભવતો હોય તેમ તે એક એક દ્વિષ પસાર કરતો હતો. મદુરમની પરિસ્થિતિ જાણુવા માટે ને હર-પણ બ્યાદુણ રહેતો. તથિયત બરાબર ન હોવાથી સોની પથારીવશથા હતા. પ્રહીંશુરન, મુત્તિરુલપન અને ગુરુસામી આશ્રમવાસીઓ સાથે રહેતા હતા. મદુરમને માટે તો મદુરે શુન્યમય બન્ની ગણું હોય અવું રાખરામને લાગતું હતું. મદુરમની સ્થિતિ સેંકડો માઈલ દૂર રહીને પણ પોતે જાણ્ણી શકતો હતો.

રાખરામનની સાથેના જૈલવાસીઓમાંના ઘણ્ણા ગૃહસ્થી હતા. દરેકને પોતાના કુઠુંખની ડોઈ ને ડોઈ ચિંતા થતી હશે, જાણ્ણેને તે પોતાની ચિંતા વિસારે પાડી હેતો. આ પહેલાં તે જૈલમાં હતો ત્યારે તેણે મદુરમને યાદ કરીને જે કાણ્ય લખ્યું હતું એ તેને યાદ આગયું.

‘ અપાર જગની વચ્ચે – ગાઢ
અંધકાર કે અકાશ ન કઢી
એવી સુષુપ્ત અવસ્થામાં...’

— મહુરમે કાવ્ય ગાઈ ખતાંદ્યું હતું, એના જેવી અત્યારે
પોતાની સ્થિતિ છે, એમ લાગતાં તે મનમાં ને મનમાં હસ્યે. એકલા-
વાયાપણાનું દુઃખ તેના હૃદયને કરવતથી વહેરતું હોય એવી અસરાં
યાતના તે અનુભવતો હતો ત્યારે કથાંકથી વીજુણાના મંદ વાહન સાથે
‘ નથી જાણુંતી રામા...’ સૂર ડર્ઝુ પાસે આવીને શુંજતો હોય એવો
તેને અમ થયો. તે સૂરની ભવ્યતા, ક્ષુધા, માધુર્ય, પ્રેમ, અનુરાગ—
એ બધાંએ તેના હૃદયને શાંત પાડ્યું.

રાજરામનના સહકાર્યકરોભાઈ ડેલાક તેના પછી પહ્યાઈને
અમરાવતી જેલમાં આવ્યા. તેઓ મહુરૈ, તિરુનેલવેદી અને ડેલાયમ્બ.
તુરમાં પ્રણાયે સરકારને આપેલી લડતના બનાવોના અને પોલીસેની
ફરમનશાસ્તીને. વિચાર રજૂ કર્યો. તારનાં હોરડાં હાપવાનો, રેલના
પાટા ઉખાડવાના, પુલો ઉડાડી ભૂકવાના, પોસ્ટ ઓફિસો બાળવાના
આવાં ઘણ્યા બનાવો સ્વતંત્રતા મેળવવાના આવેશમાં ખંતી રહ્યા
હોવાનું જણાંદ્યું. ‘ કરો યા મરો ’ મહાત્મા ગાંધીના આ સૂત્રે
થોડામાં ખળલળાટ મચાવી હૃદ્યો હોય એવું રાજરામનને લાગ્યું.
અંહિસામાં વિચાર ધરાવનાર મોટા નેતાએ એવી ડેવી પરિસ્થિતિમાં
મુંકાયા હશે ત્યારે ‘ ઇલેહ કે સત્ય ’ના નિર્ણય પર આવ્યા હશે,
એ અંગે ઘણ્યા હિસ્સો. સુધી તે વિચાર કરતો રહ્યો. આંચુ સીચીને
ઉછેરેલી આગાદીની ઇસલને રુધિરનું સીંચન કરવા જેવી પરિસ્થિતિ
આવી અઈ છે કે શું, એનો પણ તે વિચાર કરતો હતો.

મહુરેના મેંગાડ મેદાનમાં થયેલ લાડીચાર્ઝાં ભરણ પામેલાએ
અને એસિડ ઇંકવામાં ડેફ પહ્યાયેલાએ. વિશે જણાંદ્યું ત્યારે રાજરામન

વ્યથિત થયો. પોતાની ચિંતા અને દેશની આજાદીની લડત અંગેની ચિંતામાં અમરાવતી જેલમાં દિવસો તે વિતાવતો હતો.

*

રાન્નરામન અને તેના જેવા અસંપ્ય દેશપ્રેમીઓ અમરાવતીની જેલમાંથી છુટ્યા એ પહેલાં, આ અણી વરસના જેલવાસ દરમિયાન દેશમાં બની ગયેલા ધાર્યા બનાવેથી અગણ્ય હતા. અવિષ્યમાં કુચારેય ખોટ ન પૂરી શકાય એવા સત્યમૂર્તિ જેવાના મરણુથી તમિજનાંડુ જાંડા શાકમાં ગરડકાવ થઈ ગયું હતું.

હિંદી ઝોજ વડે અંગ્રેજ સહિતનતને હટાવીને દિલ્લીને લાલ હિલ્લો સર કરવાના નિર્ણય સાથે આજાદ હિંદ ઝોજના નેતા સુભાષ-ચંદ ખોજનાં વીરત્વભર્યાં કાર્યો દૂર હોવા છતાં રાન્નરામને સાંકળ્યાં. પોતાની અને ગાંધીજી વચ્ચે વિચારસરણીમાં મતબેદ હોવા છતો તેમણે રેડિયોમાં ‘ગાંધી જ રાષ્ટ્રપિતા છે’ એ જહેર કર્યું. ત્યારે આ સાંકળનાર ઘધા જ છક થઈ ગયા. તે સમયે યુવકોના ફુદ્યમાં ‘જયહિંદ’ ઉદ્ઘોષનો શુંભરવ જિંદ્યો હતો.

ત્યાર ખાદ આજાદ હિંદ ઝોજને શરણ્યાગતિ સ્વીકારવા પડેલી ઝરજર, ભૂલાભાઈ દેસાઈએ યુદ્ધિયુક્ત અન્નેડ દલીલો કરીને તેમને જેલમાંથી છોડાયા. નેતાજી જીવે છે હે મરણું પામ્યા છે એ રહસ્ય-મય ચર્ચા સાથે આપો દેશ ચિંતિત બની ગયો હતો.

મહાત્મા ગાંધી પૂતામાં આગામાન ભેલેમાં અને ખીજી ડોંગ્રેસ કારોબારીના સભ્યો અહમદનગરની જેલમાં રખાયા હોવાની વાત જાણી. જેલવાસ દરમિયાનના શરાબાતના દિવસોમાં આત્મીય મહાત્મે દેસાઈના મરણુના દુઃખ્યી લાગેલા મોટા આધાતમાં કસ્તૂરબા ગાંધીના મરણુથી ઉમેરો થયો. એ સમયે જેલમાં ન ગયેલાં બાંદ્રા ડોંગ્રેસ સાથેના મતબેદથી અલગ થયેલા ભૂલાભાઈ દેસાઈ અને રાજણ હતા.

કસ્તૂરબાના મૃત્યુ પહેલાં, દેશમાં ચાલી રહેલા અત્યારોની

વિગતો જાણુને એકવીસ દિવસના ઉપવાસ કરીને અસ્વસ્થ બની ગયેલ મહાત્મા ગાંધીજીનું સ્વાસ્થ્ય દિવસે વધુ કથળતું ગયું. આથી સાથીદારોને ચિંતા થઈ.

પહેલાં વેલૂર, કડ્લૂર અને ત્રિચિ નેલમાં રાજરામનને મિત્રો ભળવા આવતા હતા તે અહીં અમરાવતીમાં ભળવા કોઈ આવતા ન હતા. પત્ર લખાય જ નહિ અને આવે એ આપવામાં આવતા નહિ. આંઝે પાટો બાંધીને જંગલમાં છાડી મુક્કા હોય એવું અહીં તેને લાગતું હતું. આટલી બધી કઢક વ્યવસ્થા હોવા છતાં મહાદેવ દેખાઈ અને કસ્તૂરસાના મરણના સમાચાર સંબલજ્યા ત્યારે રાજરામનની આંઝો લીની થઈ ગઈ. બધા જ દેશપ્રેમીઓને આધાત પહોંચે એવા આ સમાચાર હતા. ગામ માટે, મદુરમ માટે, આશ્રમ માટે, મિત્રો માટે, વાયનાલય માટે, રતનવેલ સોનીના સ્વાસ્થ્યના સમાચાર ન આવવાથી, ફળ જોઈને ભુખ્યાની ને સ્થિતિ થાય તેવી સ્થિતિ રાજરામનની હતી. દિવસે અત્યંત મંદ ગતિએ પસાર થતા હોવાથી નેલવાસ તેને અત્યંત કઠ્યો.

નેલમાં દરરોજ સાંકે તેને માથાનો આદાશીશીનો દુઃખાવો થતાં તેની રાતની ઊંઘ હરામ થઈ ગઈ. સારી સાસવાર માટે નેલરે વ્યવસ્થા કરી આપો નહિ. માથાના દુઃખાવાની વેદના તેને માટે નરક. વેદના નેવી થઈ પડી. આથી એક મિત્ર વોડરને આળજી કરીને બોડું ગરમ પાણી મેળવી તેમાં પલાળાને પાણીનાં પોતાં તેના કપાળ પર મૂક્યાં. નરકની વેદના લેવો તે માથાનો દુઃખાવો જિપડતો ત્યારે આ એક સામાન્ય સારવાર તેને મળતી. પહેલાં મદુરમે કપાળ પર દોષાનો લેપ કર્યો હતો એ સ્મૃતિ આ માથાના દુઃખાવો વખતે થઈ આવતી અને મનને દુઃખી કરતી. પરિચિત, સુવજ્ઞન કોઈ પાસે ન હોવાથી એકલતાના દુઃખમાં તે દિવસે દિવસે ગળવા લાગ્યો.

પરિચિત, ઓળખીતા એવા જેલવાસીઓ તો ધર્મા બધા હતા પરંતુ અહિશ્વરન જેવા હેત, ભાવ, અને લાઈની લાગણ્યથી વર્તનારા ન હેવાથી તે તરફડતો હતો.

*

આગણીસેચુભૂમાલીસના મે મહિનાના પહેલા સપ્તાહમાં ભાગત્મા ગાંધીને જેલમુક્ત કરવામાં આવ્યા, સ્પટેમ્બર માસમાં મહમદઅલી જણા સાથે પાકિસ્તાન અંગે વાયાધાર થઈ.

વિશ્વયુદ્ધ અટકી ગયું. ઈંગ્લેન્ડમાં ચર્ચાલની સરકાર ગર્છ અને એટલીની સરકાર આવી. વિશ્વના બનાવેની અસર પ્રિટિશ સરકાર પર દેરી પડી હતી અને નેતાજી આજાદ હિંદી ઝાજના કારણે પ્રિટિશ સલ્તનત પર મોટો ફટકા પડ્યો હતો. પરિણામે એટલીની સરકારે ચાલતી આવેલી સરકારની નીતિ બદલી નાખી. પાલમેન્ટના એક વિચિઠ્કારને મોકલીને સમાધાન કરવાનો વિચાર ફર્યો.

હેઠમાં ખીઓના ઉત્કૃષ્ટ માટે 'કસ્તુરબા ગાંધી નિધિ'ની રચના કરવામાં આવી. એ નિધિમાં એક કરોડથી વધુ ઇપિયા આવ્યા.

વેવેલ નામના નવા વાઈસરોય આવ્યા. બેંતાલીસની લડતમાં ડેંડ પકડવામાં આવેલાઓને ઓગણીસેચિસ્તાલીસની શરદ્ધાતમાં કેમે ફેંડવામાં આવ્યા. રાન્જરામનને પણ છેડવામાં આવ્યા.

ઓગણીસેચિસ્તાલીસના વર્ષમાં તમિનાડુ પ્રહેશ ડેંગ્રેસમાં એક સ્કૂર્ટ આવી ગઈ. બેંતાલીસમાં ડેંગ્રેસમાંથી રાજુનામું આપીને જૂટા થયેલા રાન્જરાને એકાએક તિરુસેંગાદ્વિમાંથી ચૂંટાયેલા જહેર કરવામાં આવ્યા. એ ચૂંટણી જેરકાયહેસર છે, એવો વિરોધ નોંધાવીને ઓગણીસેચિસ્તાલીસના એફરોઅરની ત્રાસમી તારીખ તિરુપરંગુનરભમાં એક અધિવેશન બોલાવવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. ડેંગ્રેસના ઉત્ત્ય ધ્યેયમાં કથારેક કચાંક મતનેદ જિલો થયેલો અને તેના

પદધારો જૂથખંડી જિલી થઈ, તિરુપરંગુન્ટ્રમના અધિવેશને તામણનાડું પ્રહેશ કેંચ્રેસે એક નવો વળાંક લીધો.

તિરુપરંગુન્ટ્રમના અધિવેશનનું ઉદ્ઘાટન સુરુરામલિંગમે ધવજાં-વંદન કરાવીને કર્યું, સુતરંગ મુદ્દલિયારે સ્વાગત પ્રવચન કર્યું અને અજોશ્વર શાભાને પ્રમુખસ્થાન શોભાંધું. તિરુસેંગુન્ટ્રમ ચુંટણુંની ચીરકાયદેસરતા અંગે ધણ્ણા વક્તાઓ બોલ્યા. સમસ્ત લારતે જે એકતાથી આજાદીના યજ્ઞમાં ઝંપલાંધું હતું તે મહાયજ્ઞમાં લંગ પડવાથી તામણનાડુમાં એ જૂથ પડી ગયાં, આવી પરિસ્થિતિ સર્જિંદ્રા અદલ વહીલો રાજીલું પર ગુરુસે થયા, જ્યારે કેટલાક આમાં રાજીલુંની ભૂલ નથી કહી છૂટા થઈ ગયા, છૂટા થઈ ગયેલાઓએ રાજીલાના ટેકામાં એક સલા કરી. આમ જૂથખંડીની લાવના વધતી ગઈ.

*

રાજરામન છૂટીને મહુરે આવ્યો ત્યારે ધણ્ણા બનાવો અની ગયા હતા. કેટલાક બનાવો તેના અતુમાન સુભખના હતા, ધણ્ણા બનાવો તેની કદ્યપના બહારના હોઈ આધાત પહોંચાડે એવા હતા. દાઢીમુખવાળું, હાડકાંનાં માળા નેવું શરીર, જાડી જીતરી ગયેલી આંખો-વાળા તે પશ્ચિમ ગોપુરમના દરવાજ પાસે આવીને જિલો રથો ત્યારે પરિચિતો પણ પહેલી નજરે તેને આળખી શક્યા નહિ. ધણ્ણા લાંબા સમય પછી મહુરેની ધરતી પર પગ મૂક્યાનો આનંદ થતો હોવા છતો અનમાં ન સમજાય એવી મૂંખણું અતુભવી રહ્યો હતો. હોઈ કારણુસર તેનું હૃદ્ય રડતું હતું, પશ્ચિમા ચિત્રો શરીના ઉત્તર તરફના નાડા તરફ વળાને શરીરમાં થાડો આગળ વધ્યો ત્યાં તો તેનું હૃદ્ય થડકી ગયું.

વાંચનાલય હતું એ મેડા ન હતો, તેની જગાએ નવું મેડા-વાળું માદું મહાન મળ્યું. નીચે ગિલેટની દુકાનની જગાએ એક કરિયાણુંની દુકાન હતી. મેડા પર હોઈ એક ક્ષાઉન્ડરી લોઅંડની

વસ્તુઓ, પંપ્સેટ વેચનાર કંપનીનું બોર્ડ જણાયું. શેરીમાં મહુરમને ત્યાં જઈને પૂછવું કે કરિયાણુની દુકાનમાં પૂછવું, એની દ્વિધામાં તે જાઓ રહ્યો, ગિલેટની દુકાન અને વાંચનાલય ત્યાં ન હોવાથી તે નિરાશ થઈ ગયો. એક પળ માટે તેને કંઈ સમજાયું નહિ. તેનું મન મૂંજાઈ ગયું, માયું ક્ષમી ગયું. હાને પૂછવું એ તેને સમજાતું ન હતું. તેણે પોતાની જાત સંભાળી લીધી અને કરિયાણુની દુકાનમાં પૂછવું ત્યારે રતનવેલ સોનો શુદ્ધરી ગયાના અને ગિલેટની દુકાન તેરકાવણીમૂલ શેરીમાં લઈ ગયાનું જણાવ્યું. વાંચનાલય માટે તેઓ કંઈ જાણતા ન હતા. જેલમાંથી છૂટીને આવેલા રાજરામનને પોતે ફરી જેલમાં ગયો હોય એવો અનુભવ થયો. સોનીના મરણના સમાચાર સાંભળાને તેનો આંખો ભીની થઈ ગઈ. મહુરમ માટે કરિયાણુની દુકાનમાં પૂછવું, ઉચિત નથી, એવો વિચાર કરીને બાજુની એક નંબરની શેરીમાં દાખલ થઈ મહુરમના ઘર તરફ નજર કરતાં તે અવાક બની ગયો. કારણ કે એ મકાન તાડીને નવેસરથી બંધાતું હતું. ત્યાં કામ કરતા માણુસો મહુરમને ઓળખતા હશે કે ફેમ એવા સંશયથી તે જાઓ રહ્યો. તે ખીને રહેવા જઈને આ મકાન બંધાવે છે કે ખીને ડાઈ ખરીદી લઈને નહું બંધાવે છે, એ તે સમજ શક્યો નહિ. બધાં તેને મૂંજવતાં હોય કે છેતરતાં હોય એવું તેને લાગ્યું. અનાથની જેમ પાછા આવીને ચિન્તે શેરીમાં જાઓ રહીને ભીનક્ષી મદિરના ગોપુરમ તરફ તેણે જેયું. એકએક ગોપુરમ વગરના મહુરૈને જેતો હોય એવો લાવ તેનો આંખોમાં જાસરાઈ આવ્યો. આંખોની સામે કંઈ જ હેખાતું ન હોય, એવું તેને લાગ્યું. ફરીથી કરિયાણુની દુકાનવાળા પાસે જઈને સોનીની ગિલેટની દુકાન દૃક્ષિણુની તેરકાવણીમૂલ શેરીમાં કઈ જગ્યાએ લઈ ગયા છે, એ જાણવા રાજરામને પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ કરિયાણુની દુકાનમાં કામ કરતારા-ઓને વિષેશ કોઈ માહિતી ન હતી.

તરત ચેમિયન દૂવાવાળી શેરીમાં જઈને સોનીતું ધર શોધી કાઢ્યું. પરંતુ સોનીનો પરિવાર સોનીના ગુજરી ગયા પછી દક્ષિણ માસી શેરી બાજુ મરવર શેરીની પાસે કચાંક રહેવા ગયો. હોવાતું ત્યાંથી જાણુવા મળ્યું. દુકાન બદલી હતી, એમ ધર પણ બદલ્યું હતું. કાંઈ પણ ન સમજતાં રાજારામનું માણું લમી ગયું. સીધા આશ્રમ પહેંચ્યો જવાનો. તેને વિચાર આવી ગયો. અસલ જગત્તો પણ બદલાઈ ગઈ અને પરિચિત માણસોનું શું થયું એ તેને સમયું નહિ. મદુરૈની શેરીઓમાં અનાથની જેમ રખડવા કરતાં આશ્રમમાં જવાનો. તેણે વિચાર કર્યો. છતાં દક્ષિણી તેરકાવણી શેરીમાં એક વખત આટો મારી આવું તો સારું, એવો તેને વિચાર આવ્યો. પોતાના જ વતનમાં કાંઈ ન સમજતાં, આપે પાટો આંધીને અનાથની જેમ રખડતો હોવાતું તેને દુઃખ થતું હોવા છતાં એક વખત સોનીની દુકાનની તપાસ કરવાતું નક્કી કરીને તે નીકળ્યો. જે આશ્રમમાં જય તાં ફરીથી વીસ માર્ફલ ઉપરનો રસ્તો કાપીને મદુરૈ આવવાતું તેનાથી બની શકશે નહિ. તેથી આવ્યો છું તો ગિલેટની દુકાન શેરીને જઈ, એવા નિર્ણય પર તે આવ્યો. દક્ષિણી તેરકાવણી શેરીમાં સોનીઓની હારખંધ આવેલી એ દુકાનોની વચ્ચેમાં જ તેની દુકાન હોવી જોઈએ. સોનાચાંદીની દુકાનોની સાથે ગિલેટ કરવાની દુકાન હોય તો વધુ કમાણી થાય, એ ગણુતરીથી સોનીના ભૂત્યુ પછી તેમના છોકરાએ અહીં દુકાન રાખી હોવી જોઈએ, એવું અનુમાન હતું.

તેરકાવણી શેરીના નાકે આવેલી દુકાનો પર તેણે તપાસ કરી તો તેની ધારથી કરતાં પણ વધુ સહેલાઈથી એ દુકાનનો. પછો લાગી ગયો. રતનવેલ સોની હ્યાત હતા ત્યારે હતો. તેના કરતાં અત્યારે દુકાનનો સારો એવો વિકાસ થયે હતો, વધુ માણસો કામ કરતા હતા. સોનીના ઢીકડો રામેયા આ હાડકાપાંસળાં દેખાતા દાઢીમૂછોવાળાં રાજારામને જોઈને પહેલાં તો આગળ્યી શક્યો નહિ,

‘આપા ગુજરી ગયા, રામેયા... હવે આવા સારા માણસોએ
આ જમાનામાં મળવા મુશ્કેલ છે...’ રાજરામને વાત થડ કરી એ
પછી પણ રામેયા તેને ઓળખી શક્કો નહિ.

‘મને ન ઓળખ્યો રામેયા? એંતાલીસના ઓગષ્ઠમાં પછાઈને
નેલમાં ગયેકો હું અત્યારે જ આવું છું. વાંચનાલયનું શું થયું? બાપુજી
પથારીવથ હોવા છતાં હજી થોડા દિવસ કાઢશો, હું માનતો
હતો. તેમને શું થયું?’ – આટલું અધું પૂછ્યા પછી જ રામેયાએ
રાજરામને ઓળખ્યો.

ଓળખ્યા પછી રામેયા બોલી જિડ્યો. ‘અરેરે! આ તો
આમારા રાજરામન મામા! ઓળખ્યાયા જ નહિ ને! તુંવા હતા ને
કેવા થઈ ગયા...?’ રામેયાને ચહેરો ભીલી જિડ્યો.

‘નેલમાં જતાં પહેલાં તમે બાપુજીને મળવા આવ્યા હતા.
એ વખતે બાપુજી માંડ એક સપ્તાહ જીવે એમ છે, તેવું વૈદે જણ્ણાંબું
હતું. તમે આવીને ગયા તેના ત્રોણ દિવસે બાપુજી ચાલ્યા ગયા.
તમે નેલમાં ગયા છો, એ વાતની મને પાછળથી જણ થઈ, મામા!
આશ્રમમાં સમાચાર કહેવડાય્યા. પ્રહૃદીથરન મામા, મુતિરુલપ્પન,
ગુરુસામી બધા જ તરત આવ્યા... તેમણે જ તમે નેલમાં ગયાના
સમાચાર જણ્ણાંબું. ...મદુરમ પણ આવી હતી. બાપુજીનું મરણ
તેનાથી સહન ન થતાં તે ચોક મૂકી રડી.’

‘આ તો કીક રામેયા, પણ મેં પૂછ્યું તેનો તે હજી પણ
જવાબ આપ્યો નહિ. વાંચનાલયનું શું થયું? મદુરમનું ધર પાડીને
ડોણ નતું બંધાવે છે...? અત્યારે મદુરમ કચો છે?’

‘તમારા ગયા પછી ધણ્ણાંબધા બનાવો બની ગયા, મામા!
અંદર આવો વાત કરું.’

– રાજરામનનું હુદય નેરથી ધડકવા લાગ્યું. તે રામેયાની
ચાંચે દુકાનમાં ગયો. બંધુ, કામ કરેનાર કારીગરો એ બધાંને વટાવીને

પાછળ જતાં એણાર મૂકવાની પેટી, લગવાનાં મહેલાં ચિન્તા હતાં તે ખંડમાં રામેયા રાજરામનને લઈ ગયો. તે ખંડમાં જમીન પર ચાઠઈ પાથરી હતી, પૈસા મૂકવાનો ગલદો, એણાર મૂકવાની પેટી, નાજવાં, સાતું કસવાનો પથ્થર, એ બધાં મૂકવાં હતાં ત્યાં એ જણું બેસીને વાતચીત કરી શકે એટલી જગ્યા હતી.

‘તમે અત્યંત થાકી ગયેલા કાગો છો, મામા ! છોકરાને કોણી અને નાસ્તો લાવવાતું કહું શું. પહેલાં નાસ્તો પતાવી દો.’ – રામેયાએ કહ્યું. રાજરામને ધણી ના પાડી પરંતુ રામેયાએ કાઈ સંભળ્યું નહિ. ઈટલી, વડાં અને કોણી વગેરે આવ્યાં. એ વખતની રાજરામનના મનની સ્થિતિ શાંતિથી નાસ્તો કરી શકે એવી ન હતી. રામેયાના આગ્રહને લીધે, ધ્યાન ન હોવા છતાં, તેણે નાસ્તો કરવાની આતર નાસ્તો કરીને હાથ ધોયા. શું શું બની ગયું છે, એ જણું વાની આતુરતાને લીધે ઈટલી, કોણીમાં તેને કાઈ સ્વાદ આવ્યો નહિ. શું કહેલું અને કેવી રીતે શહ કરવું, એ ન સુઝવાથી રામેયા થાડા સમય મૂંજાયો, રાજરામનને સવાલો પર સવાલ કરીને થકવી નાખવાથી રામેયાએ કહી શકાય એટલું કમણ્ય કહ્યું :

‘તમે જેલમાં જતા રહ્યા, જે ભાપુલ હરીકરી શકતા હોતા તો આ બધું બન્યું ન હોત. તેમણે આંખ મીંચી એટલે શુંતું શું થ બની ગયું. તેઓ ચાલ્યા ગયા. તમે પણ અહીં ન હતા, પ્રહૃદી-શરનમામા, મુતિરુલપન અને શુરુસાભી દરળ બધા આશમાં રહેતા હતા. તમે જેલમાં ગયા એટલે મદુરમતું મન અંગી ગયું. મહેદ્ધિલમાં જવાનો અને ગાવાનો તેને ઉત્સાહ રહ્યો નહિ. પૈસાની આતર તે એકાદ એ મહેદ્ધિલમાં ગઈઃ પણ એ બરાબર જમી નહિ. મન દુઃખથી ભરેલું હોય ત્યાં મહેદ્ધિલ કેવી રીતે જમે ? પછી તો તેણે મહેદ્ધિલો બધું કરી દીધી. આટલું આંખ હોય તેમ ને વૃદ્ધ અંગમા અને મામા ભાપુલના ગયા. પણી, છ મહિનામાં જ, એક પછી એક, એકબીજને

કહી રાખ્યું હોય તેમ ચાહ્યાં ગયાં. એકલવાયાપણુંએ મદુરમના સનતે જર્જરિત કરી નાખ્યું. ભારે ત્યાં આવીને રહેવા માટે મેં વિનંતી કરી. પણ એ વિનંતી તેણે સાંલળી નહિ. આશ્રમમાં આવીને રહેવા માટે પ્રહૃદીશ્વરન ભામાએ ઘણું કહ્યું. તેમની વાત પણ તેણે કાને ધરી નહિ. એક નંબરની શરીમાં આવેલી આવડી મોટી સુની છવેલીમાં તે એકલી પડીને સોસાયા કરે એ દુઃખ અમારાથી જોવાયું નહિ.

‘મહેશ્વિલની આવક બંધ થવાથી ધર પર લીધેલા નાણુંનું વ્યાજ પણ તે ચૂક્યા શકી નહિ. વાચનાલયનું પણ બેત્રણું ભર્ણનાનું ભાડું ચાહી ગયું. મકાનમાલિક પહેલેથી શુસ્તસે તો હતો જ. તેને જર્સ્ટિશ પાર્ટીમાં રસ હતો. ભાડું ચૂક્યી ન શકાવાથી ‘પહેલાં વાચનાલય ભાલો કરો, પછી ભીજુ વાત’ આવી તેણે બુમશ્વરાડા પાડ્યા. શું કરવું તે ન સુઝવાથી મદુરમ રહી પડી. મેં જઈને આશ્રમમાં આ વાત કરી. આ સમયે આશ્રમને પણ નાણુંની સખત તંગી હતી. પ્રહૃદીશ્વરનભામા અને મુત્તિરુલપને આવી, ગમે તેમ કરી, ચઢેલું ભાડું ચૂક્યે કરી વાચનાલય ભાલો કર્યું. પુસ્તકો અને સરસામાન આશ્રમમાં લઈ ગયા. જતી વખતે મદુરમને આશ્રમમાં આવવા માટે ઘણું કહ્યું. પણ મદુરમે ગણુકાયું નહિ. વાચનાલય માટે થયેલી ખોલાચાલાથી ભારું મન મકાનમાલિક સાથે ખાડું થઈ ગયું હતું. આથી ગિલેટની ફુકન પણ ત્યાંથી ભાલો કરીને હું અહીંથી લાવ્યો. અહીં આવ્યા પછી, એક દિવસે ‘મદુરમની તબિયત સારી નથી’ એક નંબરની શરીમાંથી એક માણુસે આવીને જણાઈયું, હું જઈને તેને મળ્યો, તેનું શરીર નખાઈ ગયું હોઈ તે પથારીવશ હતી. તરત મેં આશ્રમમાં સમાચાર મોકલાવ્યા. આશ્રમમાંથી ભધા આવ્યા. તેમણે મદુરમને ઘણ્યી વિનંતી કરી, પણ તે એકની એ ન થઈ. વેદને ધેર ખોલાવ્યો, વેહે શરીર તપાસી ટી.ખી. હોવાનું

જણાવ્યું. પ્રહૃદીશ્વરને પુછુકોઈ તાર મુક્કાને તેમનાં પત્નીને બોલાવ્યાં. તે બહેને આવીને મહુરમની સાથે રહી માની મમતાથી તેની સંભાળ કીધી. આ દરમિયાન લેણુદાર મહુરમના મકાન ૫૨ જગ્યતીનું વોરન્ટ લઈને આવ્યો. મકાન ખીને ગીરો મુક્કાને પૈસા ચૂકવી આપવાનું પ્રહૃદીશ્વરનમામાંએ કહ્યું. પણ લેણુદાર માંચો નહિ, તેણે ધર જગ્યેમાં લઈ કોઇ, મહુરમને સંગીત વિનાયક શેરીમાં એક લાડાનું મકાન મળી ગયું. આ વખતે નાગમંગલમના જમીનદારનાં પત્ની સમાચાર મળતાં ત્યાં આવ્યાં. મહુરમને તેમણે ધણો ઠપકો આપ્યો અને પોતાને ત્યાં આવવા કહ્યું. પણ મહુરમે એક જ હઠ પકડી રાખી, હું નાગમંગલમ જઉ એ તમને ગમે કે નહિ એવી તેને શાંકા હતી. આ વાત પ્રહૃદીશ્વરનમામાનાં પત્નીએ મને પાછળથી જણ્ણાવી. ચાર પાંચ મહિનાનું ધરતું લાડું અને દ્વાના પૈસા મહુરમ ન જણે એમ જમીનદારનાં પત્નીએ આપ્યાં. પંચવણી પોપટ જેવી મહુરમનાં આ પાંચચ મહિનામાં તો હાડકાં હેખાવા ર્ખાડીયાં. કેસાના ગળદા એંચ્યાએંચાને તે થાકી ગઈ. તેની આંખો જાંડી જિતરી ગઈ. અને તેના મોં સામે ન જોવાય એવી થઈ ગઈ. પ્રહૃદીશ્વરન પુછુકોઈ જઈ કોઈ મોટા ડોક્ટરને બોલાવી લાવ્યા. તેમણે આવીને તેને તપાસી “ક્ષય ધણો આગળ વધી ગયો છે। ખૂબ કાળજ રાખવાની જરૂર છે. દુધ, ટામેરાં, ઈડા સારા પ્રમાણુમાં આપવાં જોઈએ. મન ખૂબ ભાગી ગયું છે. તેનું મન પ્રકૃતિલિત રહેણું જોઈએ” કહી દ્વારા લખી આપીને ગયા. આ સમાચાર જણાવતા તમને પણ અમરાવતી જેલમાં એત્રણું પત્રો લખ્યા હતા. પણ જવાબ ન મળ્યો. તે કાળજ તમને અન્યા કે નહિ એતી અભર નથી, આટલું થયા પછી જમીનદારનાં પત્નીએ અત્યંત હુંઘ સાથે, ‘જે મહુરમ! ગમે તેમ પણ તું અમારા ધરની દીકરી છું’! તને હું મરવા નહિ દહિ. તારી મરળ હોય કે ન હોય પણ તારે નાગમંગલમ આવવું પડશે. તારે માટે આ સિવાય ખીને કોઈ આરો નથી...’ - કહી નાગમંગલમ લઈ

જઈને જર્યાં, આમ તેઓ તેને કથી ગયા પછી જ પ્રહૃદીશ્વરનું
મામાનાં પત્ની પુદુકોટૈ પાછાં ગયાં, ત્યાં સુધી તેમણે જ મદુરમની
રાત-દિવસ સંભાળ લીધી, નાગમંગલમ ગયા પછી શરીર વળ્યું
હેવાનું, ગયા અઠવાડિયે તેને જોવા ગયેલા પ્રહૃદીશ્વરન મામાએ
આવીને કહ્યું. તમારે સીધા નાગમંગલમ જરૂર જોઈએ. જો શક્ય
હોય તો આશ્રમ જઈને પ્રહૃદીશ્વર મામાને સાથે કથી જનો, તમને
જેતાની સાથે જ મદુરમમાં પહેલાંનો ઉત્સાહ પાછો આવશે. તેની
આવી સ્થિતિ થવાનું કારણું તમે જ છો. આ બધું બનવું જોઈતું
ન હતું; પણ બની ગયું. ઈશ્વર પણ આવા સારા ભાષ્યસોની પરીક્ષા
કરે છે. મહાલક્ષ્મી જેવી આ ઓં હાઉકાંનો ભાગો બની ગઈ. હવે
તેની જીવાદોરી તમારા હાથમાં જ છે - 'રામૈયાએ કહ્યું, આ એલતાં
ઓલતાંમાં તો રામૈયાની બ્રાંખો લરાઈ આવી.

* * *

રામૈયાની વિદાય લઈને રાજરામન આશ્રમ
પહોંચ્યો ત્યારે સંધ્યા થઈ ગઈ હતી.

છેલ્લા અઠી વરસ દરમિયાન ત્યાં ટેટ્ટેાક વિડાસ.
થયો હતો તો કેટ્ટલાક ફેરફાર પણ થયા હતા. આશ્રમની વાડીની નજુક આવેલ ગામની પાસેથી જતા ધારી માર્ગથી આશ્રમમાં જવા આટે પહેલાં એ ફ્લાંગની ડેડી હતી. અત્યારે એ એ ફ્લાંગની ડેડી પર લાલ ભાડી પાથરીને રહ્યો બનાવવામાં આવ્યો. હતો.

પ્રહૃદીશ્વરન અને મિત્રાએ રાજરામને જેણો.
ત્યારે તેની સ્થિતિ જોઈને નવાઈ પામ્યા.

‘કેમ આમ, રાજ ? હાડપિંજર નેવો બની
ગયો ? નેલમાં શરીર સ્વસ્થ ન હતું ?’

‘શરીર અને મન બંને નેલમાં અસ્વસ્થ હતો..
કોઈને પણ પત્ર મળ્યો નથી તેમ જ હું પણ કોઈને
લખ્યી શક્યો નથી. મળવાનું પણ શક્ય નહોતું..
તથી જ આવો થઈ ગયો છું.’

‘મેં બેતણું પત્રો લખ્યા હતા ને, રાજ ? સોની
શુભરી ગયાના, મહુરમની નાદુરસ્ત તબિયત અને
આશ્રમની સ્થિતિ જણ્ણાવતા પત્રો લખ્યા હતા ને ?’

‘નેલમાં સેન્સર ખૂબ કડક હતી. સ્કોટ નામનો
એક રાહું અમરાવતી નેલનો નેલર હતો. તે કોઈને
પત્ર આપતો નહિં કે કોઈને લખવા હેતો નહિં..
અમારે માટે તો તણે દુનિયામાં અંધારું કરી દીધું
હતું. જાણે દેશવટો આપોને કોઈ નિર્જન ટાપુ પર

મેઝલી દીધા હોય તેમ...'

'ત્યારે તો તો' પાર વગરની મુશ્કેલીએ બેડી હશે, અહીં વરસ ઉપર નરકવેદના અતુલાલી હશે, અહીં અમને બધાને હંમેશાં તારા વિચાર આવતા હતા. અમને તારી યાદ આવતાં જ તારી ચિંતા કરતા હતા. મદુરમ તન અને મનથી તારી જાખનામાં ગળાઈ ગઈ છે. આમ મનમાં ને મનમાં પ્રેમને દાખી રાખીને મૂંઝાતો ધીજે જીવાત્મા જોવા નહિ મળે. વાડી આશ્રમને લખી જ્ઞાપી ત્યારે પણ તે આનંદમાં હતી. વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ કરીને તું જેલમાં ગયો ત્યારે, આ ઘર ગીરા મૂકીને આશ્રમને પૈસા આપ્યા ત્યારે પણ તે હસ્તી હતી. છેલ્દે ઘર જાતીમાં ગયું ત્યારે હસ્તા વદને ઘર આદી કરીને તે લાડાના ઘરમાં રહેવા ગઈ. મંગમા અને મામાના મરણ અને વધારામાં તારા જેલવાસે તેના મનને અને તનને લાંગી નાખ્યાં. પ્રેમના વિરહમાં તરહડતા અમ હૃદયને તો મેં જોવા છે. પણ શરીર લાંગી જય એવી પ્રીતિ મેં જોઈ નથી. એજુ તો પ્રેમની પાછળ મન, શરીર અને હડકાં ગાળા નાખ્યાં છે. સુવર્ણ કાયાવાળા તે ફેમ કરીને આવી બની ગઈ? તું તેને જુઓ તો રડી પડીશ. જે જમીનદારનાં પત્ની આવીએ આગહુર્વક ન. લઈ ગયાં હોત તો કદાચ મદુરમ ભરી ગઈ હોત. 'અચકાયા વગર મારી સાથે આવજે।' તું આરે પેટ લદે ન જન્મી હોય. તો પણ તું મારી દીકરી જ છે. તારો બા અને બાપુજી હ્યાત હતાં ત્યારે મને કદાચ મનહુઃખ થયું હશે. હું એ મનહુઃખ બુલી ગઈ છું. તું પણ બુલી જ. મારો દીકરો પરહેશ ભણવા ગયો છે. દીકરી પરણીને તેને સાસરે ભદ્રાસ ગઈ છે. તું અહીં મદુરમાં એકલી રહીને તરહડે છે. તારી જેમ હું ત્યાં નાગ. મંગલમાં મોટી આદીશાન હવેલીમાં એકલી એકલી ફરું છું. તું ત્યાં આવે તો તારું મન સ્વસ્થ થશે; તારું શરીર પણ સુધરશે' કહીને તે તેને લઈ ગયાં. તું જેલમાથી આવે ત્યારે તને જોવા માટે

જ તે અહીં રહેવા ધ્રચછતી હતી. તેની નાગમંગલમ જવાની ધ્રચછા ન હતી. મેં અને મારે વેરથી કડક થઈને કણું ત્યાર પછી જ તે જમીનદારની સ્વી સાથે ગઈ. તું જ્ઞાનમાંથી આવે ત્યારે તને લઈને મને નાગમંગલ આવવાનું કહીને ગઈ છે' - પ્રહૃષ્ટિશરને કણું.

તેને શો જવાય આપવો એ ન સુજવાથી રાજરામન સુનમૂત્ત અનીને ઉલ્લો રખો.

'ક્ષય થયાનું કહો છો, એ સંભળાને મને અત્યંત ચિંતા...'

'એ જ મેં કણુંને રાજ; પ્રેમની પાણ શરીર ગળા જતું મેં જેણું છે, પરંતુ હાડકાં ગળા જતાં મેં હમણુંં જ જેણાં... તે જમીનદારનાં પત્તીની, બિચારી, જૂદુંં ન બોલવું જોઈએ, પોતાના ચેટની દીકરીની કાળજ લે એવી સંભળ રાખે છે. તું જઈને થોડા દિવસ ત્યાં રહીશ તો મહુરમની તખિયત સુધરી જશે...'

'જમીનદારના ગુજરી ગયા પછી એ પરિવાર માટે મેં, મહુરમે બધાંએ એઢું અનુમાન કર્યું હતું. મહુરમની માના અવસાન પછી જમીનદારની પત્તી અને ભીજાંએ મહુરમને બેગા થવા આવ્યા હતાં ત્યારે તેમનાં મનનો ભાવ બદલાઈ ગયો છે, એ હું બરાબર પામી ગયો હતો. અત્યારે મહુરમને પોતાને ત્યાં લઈ જઈને તેની સારી કાળજ લે છે, એમ તમે કહો છો ત્યારે મારા મનનો ભાર હળવો થયો છે...''

'સાચું પણ એ જ છે, રાજ! માનવમાં સો ટકા ખરાય તો કોઈ હોતું નથી. સમયની સાથે બધામાં પરિવર્તન થાય છે, એ આ જમીનદારનાં પત્તી પરથી જોઈ શકીએ છીએ...''

— નાગમંગલ જતાં પહેલા આશ્રમની પરિસ્થિતિ અંગે થોડો સમય તેઓએ વાત કરી. સુત્તિરુલપ્પન થોડા સમય પહેલાં જ આશ્રમની પાસેના ગામમાં એક મકાન રાખીને તેના પરિવાર સાથે ત્યાં રહે છે, એ જાણવા મહ્યું. તે અહીં વરસ દરમિયાન આશ્રમની આર્થિક

કટોકીએ, અવરોધી, મુશ્કેલીએ, વજેરે મિત્રો પાસેથા તેણું જાણ્યું. ચેરિયકુળમ તાલુકાના રાષ્ટ્રપ્રેમી કૃષ્ણસાભી આયંગાર અને તિષ્ઠકુલના અખુલ સત્તાર સાહેબ બંનેએ એ કટોકીના સમય દરમિયાન સત્ય-સેવાઅમને દર મહિને અચ્યુક પચાસ પચાસ રૂપિયા મનીઓર્ડરથી મોકલતા હતા, એ સમાચાર જણાવતાં પ્રહદીશ્વરનની આંખોમાં પાણી આવી ગયાં. ગામડે ગામડે ફરીને ચૈસા ઉધરાવતા સ્વામી વિલક્ષ્ણાન-નંહે એ વખતે કેટલોક સમય ચૈસા મોકલીને મદદ કરી હતી. આ અધું સંસલયું ત્યારે પ્રહદીશ્વરન અને મિત્રોએ ડેવા કપરા સંલેગોમાં આશ્રમતું સંચાલન કર્યું હતું એ જાણ્યું.

‘વ. વ. સુ. એયરના આશ્રમના જેવી આધ્યાત્મિકતા, ઢાકુરના શાંતિનિહેતનની જેવી સાંસ્કૃતિક કલા, અને મહાત્મા ગાંધીના સાખર-મતી આશ્રમની પવિત્રતા અને સાદાઈના ધેય સાથે શરૂ કરવામાં આવેલા આશ્રમતું કામ આટલા દિવસ સુધી જારી રાખ્યું છે. ગયા મહિને એક રાષ્ટ્રવાદી શુજરાતી ભાઈ અહીં આ આશ્રમ જેવા આવ્યા હતા. તેમણે શું કહ્યું એ જાણે છે ? ‘પ્રત્યેક રીતે આ આશ્રમ સાખર-મતી આશ્રમ જેવો છે. એના જેવી શાંતિ, એના જેવો નહીં કિનારો, એના જેવું જ વાતાવરણું - અધું જ છે’ એવાં તેમણે વખાણું કર્યાં હતાં. દિવસો જતાં આને હિંદુરાષ્ટ્રય મહાવિદ્યાલયતું સ્વરૂપ આપવું પડશે, ’ - ઉત્સાહપૂર્વક પ્રહદીશ્વરને કહ્યું. આથારે આશ્રમમાં એકસે કાંતનારા છે, એ જાણુને રાન્જરામનના આનંદની અવધિ રહી નહિં.

તેઓએ તિરુપ્તાનુરમના અધિવેશનની પણ વાત કરી. આ જૂથ-ઘરંધી સત્યાગ્રહના મહાયજ્ઞને તો અલડાવશે નહિં ને ? પ્રહદીશ્વરને ચિંતા ધ્યક્ત કરતાં કહ્યું. ‘તિરુચેંગેડુના બનાવથી આ મતલેદ જિબો થશો છે. તિરુચેંગેડુની ચુંટણી જો ન આવી હોત તો આ અન્યં ન હોત. ’ મુત્તિરુલપ્પને અલિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો. આ મતલેદ દિવસે દિવસે વધીને મહાત્માજ્ઞના રાષ્ટ્રય આંદોલનને હાનિ ન પહોંચાડે, એવી ખધાઓ ફરી ચિંતા વ્યક્ત કરી.

— તે રાતે એ બળદ્વાળા ગાડામાં એસીને પ્રહૃદીશ્વરન અને રાજરામન નાગમંગલમું જવા રવાના થયા. તેઓ આશ્રમમાંથી નીકલ્યા ત્યારે વરસાદ પડતો હતો. જંગલનો રસ્તો હતો. સમય જર્તાં વરસાદ તીવ્ર થયો. માર્ગમાં ટેર ડેર જંગલી જરણું અડચણું કરતાં હતાં. જરણુંમાં પાણી વધતાં પ્રયાણુંમાં અડચણું પડવા લાગી. આશ્રમથી નાગમંગલમ પચીસ માઈલથી વધુ દૂર ન હતું. છતાં સખત વરસાદને કારણે ટેર ડેર રોકાઈને મુસાફરી કરી, તેથી બીજે દિવસે સવારમાં જ તેઓ નાગમંગલમ પહોંચ્યા. નાગમંગલમ ગામમાં આવેલી જમીનદારની હવેલોમાં તેઓ પહેલા ગયા. પરંતુ તેઓ ત્યાં ગયા ત્યારે જમીનદારનાં પતની કે મહુરમ ત્યાં ન હતાં. ક્ષયરોગને કારણે સારી હવાવાળા સ્થળે રહેવા જવાનું ડોકટરે કહ્યું હોવાથી નાગમંગલમથી આગળ છ માઈલ દૂર આવેલા પશ્ચિમધાટની તળેટીમાં, ઉનાળામાં રહેવા માટેના નિવાસસ્થાનમાં તેઓ રહેવા ગયાં હોવાના તેમને સમાચાર મળ્યા. તરત જ રાજરામન અને પ્રહૃદીશ્વરન પોતે આવેલા બળદ્વાડામાં જ ત્યાં જવા નીકળી ગયા. જલદી ત્યાં પહોંચવા પ્રયત્ન કરવા છતાં આડાટેકરા તેમ જ વરસાદને લીધે બળહોંઠાવળે હેડી શક્યા નહિ.

જમીનદારના શ્રીમત્રતુના નિવાસસ્થાને તેઓ પહોંચ્યા ત્યારે સવારના દશ છિપર થઈ ગયા હતા. જમીનદારનાં પતનીએ તેમને ભાવપૂર્વક સત્કાર્યો. તે દિવસે શુકવાર હોવાથી તેઓ ત્યાં પહોંચ્યા. ત્યારે મહુરમ પૂજાખંડમાં હતી. આવી કથળેલી સ્થિતિમાં પણ તે પૂજાવિધિ અત્યંત શક્તા સાથે કરતી હતી, એ જોઈને તેઓ આશ્ર્ય પામ્યા. જમીનદારનાં પતની અને પ્રહૃદીશ્વરન નિવાસના આંગણુંમાં વાતો કરતાં જિલ્લાં રહ્યાં. પરંતુ આતુરતા રોકી ન શકવાથી રાજરામન એકલો જ પૂજાખંડ તરફ ગયો. સવારનો નાલ્લો ન હોવાથી પૂજાખંડની અંદર ન જર્તાં ખાડાર આરણું આગળ તે જિલ્લા રહ્યો. અંદર મહુરમ વીણુના વાદન સાથે પૂજા કરતી હતી. ત્યાં ઐઠેલ વ્યક્તિ જ

મહુરમ છે, એ તે માની શક્યો નહિ. તેની આંખો લીની થઈ ગઈનું અને અશ્વ વહેવા લાગ્યાં. એ વખતે એ જ નથી જણુતી રામા' વીજ્ઞા સાથે ગાઈ રહી હતી. વીજ્ઞાતું વાદળ થંબી ગયું. તે તેના પાતળા સુષ્પલકડી હાથમાં ગુલાખ લઈને પૂજા કરતી હતી ત્યારે - એમાં કયાં ગુલાખ છે અને કયો હાથ છે, એ રાજરામનની આંખો નક્કી કરી શકી નહિ. મહુરમના હાથ સુષ્પલ ગયેલા હેવાથી ગુલાખ હાથના રંગમાં ફરક તેતે જણાતો ન હતો. અભિષેક કરવા માટે બંને હાથના એખામાં તેણે ગુલાખ લીધાં ત્યારે તેના હાથ અને ગુલાખ વર્ષયેનો ફરક તેની આંખો પામી શકી નહિ. મહુરમની નજર હજી રાજરામન તરફ ગઈ ન હતી. તે પડયું ફરીને એડી હતી અને તેનાં નેત્રો ધ્યાનમાં એડી હોય તેમ મીંચેલાં હેવાથી રાજરામન આવીને જિલ્લો છે એનો હજી તેને ખરૂર પડી નહિ. આ વખતની માંદગીમાં ખૂબ જ દેવાઈ ગયેલી મહુરમને જેતા રાજરામન સ્તર્ય બનીને જિલ્લો રહ્યો.

મહુરમના મહુરૈના ઘરમાં તેની મા ધનભાગ્યમ અને નાગમંગલમ જમીનદારના ટાંગેલા એ જૂના હોઠા અત્યારે પૂજાધરની બહાર ટાંગેલા હતા. પથારીની પાસે એક લાંખી પાટલી પર તે દરરોજ કાંતતી હતી એ રંટિયો હતો. પથારી નીચે બેસીન અને એક થૂંકદાની હતાં. તે રહેતી હતી એ બંડ એક ગંભીર દર્દીના ખંડ જેવો હતો. પૂજા પતાવીને મહુરમ પાછી ફરી ત્યારે બારથ્યાની પાસે જિલ્લા રહેલા રાજરામનની આંખો મળ્યા. ગળામાં ઝૂમે લરાઈ જવાથી તે બનેમાથી ડ્રાઈ ડ્રાઈ એલી શક્યું નહિ. પ્યાસાં હૈથાં જ્યારે મળે છે ત્યારે શખ્દો દ્વારા નહિ પણ નથનો દ્વારા પોતાની ઝાંખના વ્યક્ત કરે છે. રાજરામનનાં જગણગિત થધેલાં ચસ્કુ મહુરમે જોયાં. મહુરમની અશુલીની આંખો ચમકી જિલ્લો.

પત્રનથી લાંઝી ગઈ હોય તેજી મહુરમની કાયા એક તાંતણે હાલતો.

હેઠ તેમ રાજરામનની નજીક આવી. નીચે નમીને તેણે રાજરામનના અરણુસ્પર્શ કરીને હાથ આંખે લગાડ્યા. પૂજા કરેલા તેના લીના જમણ્યા હાથ પર ગુલાબની એક પાંખડી ચોટી ગઈ હતી. એ પાંખડી તેણે રાજરામના પગ પર મૂકી. એ ઉષે અશ્રુઓ અને ગુલાબની એક પાંખડીને રાજરામનના પગ પર અલિપેક થયે.

ઓછી થયેલી મહુરમના કપાળ પર રાજરામનના અશ્રુ પડ્યા. લાગણીએ રાજરામનના હૃદયને વલોવી નાખ્યું.

‘મહુરમ!...’ હૃદયના ઊંડાણુમાંથી આ એક જ શબ્દ રાજરામન બોકી શક્યો. રાજરામનનું સુકાઈ ગેલ્યું; દાઢીમુખવાળું શ્યામ વદન જોઈને મહુરમની આંખે ગલરાઈ ગઈ.

‘હે! — રાજરામનના વદનને નીરખી રહેલી મહુરમના સુખમાંથી ઉચ્ચારાયેલો. આ શબ્દ ઊંડા કુવાના તળિયેથી આવતો. ન હેઠ એવો હતો. તેણે ચારપાંચ વખત સણંગ ઊંડા શ્વાસ લઈને ખાંસી આધી. ખાંસીને લાઘે એ બેવડ થઈ ગઈ. પછી લથડિયાં આતી આતી ગળજો થૂંકવા માટે ત થૂંકદાની લેવા માટે નમી; પરંતુ રાજરામને દોડી જઈને થૂંકદાની લઈને ધરી. નમેલી હોવાને કારણે તેને ઉપરાઉપરી ખાંસી આવી. ફરીથી તેણે ગળજો કાઢ્યા. છેલ્લા ગળજોમાં દોડીનું એક ટીપું જણાયું. એ જોઈને રાજરામનનું હૃદય ફરી ગયું. થૂંકદાની નીચે મૂકીને ખાલાની પાસે પહેલી પાટલી પર એસીને તેણે મહુરમને સુઈ જવા માટે ધશારો કર્યો. ધશો પ્રયત્ન કરવા છતાં રાજરામનની આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહી નીકળી. આટલી જિંદગી દરમિયાન આ પહેલાં તે મન મૂકીને ખૂલ્યું એછી વાર રડચો છે. મહાત્મા ગાંધીએ પોતાના શરીર અને ઉમરની પણ ખરવા કર્યા વગર ખસો માઈલ કરતાં પણ વધુ પગપાળા ચાલીને મીઠાને સત્યાગ્રહ કરવા દાંડીકૂચ કરી ત્યારે એ દિવસે તે નાના બાળકની કેમ ખૂઅ રડચો હતો. આ પછી સત્યમૂર્તિ, મહાન્નિન દેસાઈ, ડસ્તુરભા ગાંધી.

વગેરેનાં ભરણુના સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તેણે અમરાવતી જેલમાં દીવાદેને શુન્ય નજરે જોઈને આંસુ સાર્યાં હતાં. મેલૂરની જેલમાં માના ભરણુના સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તે રડચો હતો.

અધ્યાને તેણું મન અવર્જનીય દુઃખ અનુભવી રહ્યું હતું. તેની આંખ લોહીનાં આંસુ સારી રહી હોય એમ લાગતું હતું. મહુરમની આંખો તેને નિહાળી રહી હતી. પથારીમાં ટેકવીને તેની તરફ પડખું ફરીને મહુરમ સૂઈ રહી હતી. તેની આંખમાંથી નીકળતાં આંસુ અને ચહેરા પર પથરાયેલો અસીમ શાંતિ જોઈને રાખરામન બેચેન અની ગયો. કચાં સુધી તે આમ ભીની આંખે એસી રહ્યો એ તેને ઘ્યાલ ન રહ્યો. સુકાઠ ગયેલો હાથ જાંચો કરીને તેને ન રડવા માટે મહુરમે ધશારો કથો. રાખરામને આંસુ લૂધી નાખ્યાં. પછી ધશારાથી તેને ‘સવારે કાંઈ ખાધું છે કે નહિં’ મહુરમે પૂછ્યું. આમ ભરણુ-પથારીએ પડી હોવા છતાં અસીમ પ્રેમ દાખવીને મહુરમે પૂછ્યું ત્યારે તેના પ્રેમના ભાર નીચે પોતે દાખાઈ રહ્યો હોય એવી લાગણી રાખરામને અનુભવી. આશ્રમને જમીન લખી આપી, ધર ગીરો મૂક્યાને અને દાગીના વેચ્યાને પૈસાની મદદ કરી, આ બધું એક પછી એક જણ્ણાવીને રાખરામને વિલાપ કર્યો. ‘તારી આવી સ્થિતિ થવાનું કારણું હું પોતે જ છું’ કહીને રાખરામને કલ્પાત કરવું શરે કર્યું. ત્યારે સ્નેહનીતરતા શાફ્ટોમાં હપકડા આપતાં મહુરમે કહ્યું,

‘તમે આવીને મારી પાસે બેહા છો તેથી હું આનંદ અનુભવું છું અને એને લીધે જ મારો ગતપ્રાણુ પાછો આવ્યો છે. આ સમયે તમે આવું આદો એ કેમ ચાલે? મારા પર દયા કરીને આવું બોલશા નહિં...’ આ એક એક શબ્દ ખાસીને રોકતાં રોકતાં મહુરમ બોલી. તેનો આ એક એક શબ્દ થોડી વાર પહેલાં રાખરામનના ચરણ્ય પર મૂકેલી ગુલાબની પાંખડી કરતાં વધુ મૃદુ રીતે રાખરામનના કણ્ણમાં પડચો. રાખરામનાનું શરીર આવું દૂષળું પડી જવા બદલ તેણે દુઃખ વ્યક્ત કર્યું.

તે સમયે જ પ્રહૃષ્ટરન અને જમીનદારની પતની ઘરમાં આવ્યા. પ્રહૃષ્ટરન આવતો હતો એ દિશામાં જોઈને બેઠા થવાનો પ્રયત્ન કરતાં મદુરમે હાથ જોડ્યા. પ્રહૃષ્ટરન ‘બેઠા થવાનું નથી’ એમ કણારાથી જણ્ણાવી મદુરમની પાસે આવ્યા.

‘આશ્રમ કેવો ફેમ ચાલે છે?’ – પૂછવા માટે ‘આશ્રમ...’ એટલું મદુરમ બીજી ત્યાં તો ખાંસીએ આવીને તેને આગળ બોલતાં અટકાવી દીધી. તેને ન બોલવાનું જણ્ણાવીને પ્રહૃષ્ટરને તેને સંતોષ થાય એ રીતે આશ્રમની વિગતો જણ્ણાવી. આ સાંલળાને મદુરમનું વદન ભીજી જિંદગું.

‘અહીં લાવીને રાખરામનને તેને સોંપું છું. થોડા દિવસ અહીં જ તારી સાથે રહેવાની મેં તેને આજા આપી છે. હવે તારે જ જીવીને બેઠા થવાનું છે, બહેન! જલદી આપણા આશ્રમમાં આવીને ‘રધુપતિ રાધવ’ અને ‘વૈષ્ણવજન તો’ — એવું અધું તારે ગાવાનું છે. હવે દેશને આજાદી મળશે એમ લાગે છે. પહેલું સ્વતંત્રતાનું ગીત તારે ગાવાનું છે. સ્વતંત્રતા આવતાં જ રાખરામનની પ્રતિશા પણ પૂરી થાય છે. તમારાં લગ્ન પણ હું આશ્રમમાં જ જિજીશ.’

રાખરામન તરફ નિર્દ્દેશ કરીને સિમત કરતાં પ્રહૃષ્ટરને કહ્યું. જવાખમાં તેના વદન પર હંમેશાનું શરમાળ સિમત વીજળાના લીસોટાની જેમ ચમકીને અદૃશ્ય થઈ ગયું. સામાન્ય રીતે દાંત અહાર ન દેખાય તેમ મલકાઈને સિમત કરતી ગૃહિણી લાગે જ જોવા મળે છે. મદુરમના સિમતમાં વ્યક્તા થતો હૃદયનો છૂંઘે ભાવ જોઈને રાખરામન આશ્રમ્ય પામ્યો. મદુરમને ખડપડાટ હસતાં રાખરામને કઢી જોઈ નથી. આ પહેલાં કથારેક એકાદષે વખત દાંત દેખાય એ રીતે તે હસી હતી. પરંતુ એ દાંતોની સુંદરતા, ચળકાટ અને આકર્ષણીય જોઈને હંગેર્મિ અનુભવે એ પહેલાં અદૃશ્ય થઈ જતું, એ ને આચિયત તેનામાં હતી એ અત્યારે જોવા મળો. આ તેની સ્વાભાવિક

ખાસિયત હતી, તે ગીત ગાતી હોય એવો સુખદ તેનો કંઈ રાજરામનને લાગ્યો.

થોડી વારમાં પ્રહૃદીશ્વરન અને રાજરામન બાળુમાં આવેલા પર્વ-
તની ખીણુના જરણુમાં જઈને નહાઈ આવ્યા. પ્રહૃદીશ્વરન પહેરણ
પહેરતા ન હતા. ચાર હાથની ખાદીની ધોતી અને ઉપર ખાદીને
ઓક કંડો, જરણુને કિનારે સુકવીને એ તેમણે પહેરી લીધેલા. ખણ્ણ
સમય સુધી જરણુમાં તરીને અને ઇંદ્રાંજીએ. ભારીને રાજરામન
નાલ્યો. ખીણ કપડાં પોતાનો પાસે નથી એ લુકી જઈને કપડાં
સુકળ્યાં વગર જ લોનાં પહેરીને વેર પાછો ફેરો. આલતાં આવતી
વખતે આકાશ વરસાદાનાં કાળાં વાદળાંથી દેરાયેહું હોવાથી કપડાં
સહેજ પણ સુકાયાં નહિં. વેર આવ્યા ત્યારે જમીનદારનાં પત્ની રસો-
ડામાં હતાં. પ્રહૃદીશ્વરન સીધા પૂજાખંડમાં ગયા. મહુરમે દ્રશ્યારો કરીને
રાજરામનને ખાટલા પાસે બેલાવ્યો. રાજરામન જઈને જાસો રહ્યો.
‘ભોની ધોતી પહેરીને કેમ જાસો છો ? શરીરના શા હાલ થશો ? ખીળું
ધોતી નથી ?’

— પોતે લોની ધોતી પહેરીને આવ્યો હોવાનો જ્યાસ રાજ-
રામનને અત્યારે જ આવ્યો, મહુરમે બેઠા થવાનો પ્રયત્ન કર્યો, રાજ-
રામને તેને બેઠા થતાં અટકાવી.

‘કાંઈ વાંદ્યો નહિં...’ ઓલતાં મહુરમે ફરી જાહેવાનો પ્રયત્ન
કર્યો. આ વખતે પણ રાજરામને તેને બેઠી થતાં રોક્યો.

‘શું કરવાનું છે, મને જ કહે, મહુરમ ! હું કરીશ. તારે બેઠા
થવાનું નથી.’

‘તમારી પાસે સેવા કેવાની ભારી છબ્બા નથી. પરંતુ તમે
ભારી એ છબ્બા પરિપૂર્ણ થવા નહિં હો એમ જરણાય છે...’

‘મને કહે... હું કરીશ...’

‘ એ પૂજાખંડમાં મારી ટુંક છે... એ જરા આહીં લાવો ।’

રાજ્ઞિરામને ટુંક લાવીને પાઠ્યી ઉપર મૂક્ણો, મહુરમે તે ઉધાડાં વાનો ભથાડો કર્યો. રાજ્ઞિરામને ટુંક જોખી, પેટી જોવતાંની સાથે જ સુખડ અને કપુરની સુવાસ મહેકી જીડી, ટુંકના ઉપરના ભાગમાં તેની કાચની બંગડીઓ અને તેની નીચે આદીની સાડીઓની થાપી હતી, એ જીચી કરીને તેની નીચે હાથ નાખીને મહુરમે એક આદીની ઘોટી, અને પહેરણું બહાર કાઢતાં કહ્યું,

‘ તમે જેલમાં ગયા તે દિવસે વાંચનાલયમાં સુક્રવેલ કપડાં ત્યાં જ રહી ગયાં હતાં, બીજે દિવસે સવારે ભારી નજર પડતાં આ કપડાં લઈ, ગરીવાળાને મારી ટુંકમાં મૂક્યાં હતાં.’

- રાજ્ઞિરામને એ તેની પાસેથી કપડાં લીધાં, ઘોટી અને પહેરણું સુગંધથી મહેંકતાં હતાં. મહુરમનો પેટીમાં તે સુવાસ આવતી હતી. તેનો આ શ્રદ્ધાલુક્તિ અને યાદ્યાસ્તથી રાજ્ઞિરામને અનેરો આનંદ અનુભવ્યો.

‘ આજે તો લીની ઘોટી કાળજીપૂર્વક સુક્રવર્ણે. કાલે તમને આપવા માટે ભારી પાસે આદીનાં ઘોટીપહેરણ નથી ’ એ સ્થિતિમાં પણ મહુરમે મનક કરી, રાજ્ઞિરામન પણ હસતાં હસતાં લીની ઘોટી સુક્રવર્ણ ગયો.

પ્રહૃદીશ્વરન અને તે સાથે જમવા એડા, એ વખતે ‘ કેમ લાઈ ! તાજ પરણેલ વરરાજની જેમ તમારી ઘોટી મહેંકી રહી છે ? ’ કહી પ્રહૃદીશ્વરને રાજ્ઞિરામનની મશ્કરી કરી, મેધિરા મહેમાનને જમા-ડવાના હોય એવી રસોઈ જમીનદારની પત્નીએ જનાવી હતી. રસોઈ કરવા અને મદ્દ કરવા માટે ભાણસો હોવા હતાં તેમજે જ્ઞતે રસોઈ કરી અને પીરસ્યું. વડા, પાપડ અંધું જ બજે બજે પાંનમાં પીરસ્યાં.

‘ આ શું ! જણે વેવાઈના ધરનાનું સ્વાગત કરતા હો તેમ અંધું બજેની સંખ્યામાં પીરસ્યું છે. હું તો અતિ અદ્યાહારી છું. રાજ્ઞિ-

રામનને જરે હોય તો ચાર ચારની સંપ્રથામાં પીરસો. તેને ચાલશે ! અમરાવતી જેલમાં સુકાઈને તે આવ્યો છે !’ – પ્રહૃદીશ્વરને હસ્તાં હસ્તાં કહ્યું. જમીનદારની પત્ની પણ જવાખ આપવામાં કાંઈ જિતરે એવા ન હતાં, તેમણે તરત આના જવાખમાં કહ્યું,

‘વેવાઈના ઘરનાતું સ્વાગત કરું છું એમ જ માની દેને ! તેઓ આજે નહિ તો આવતીકાલે કે ડોઈ પણ એક દિવસે આ ઘરના જમાઈ થવાના છે. તમે તેમના આઈના સ્થાને છો. જે એક્ષું પીર. સીને હું કરકસર કહું તો તમે જ કાલે આ મામી જણરા અને કંજૂસ છે, એમ કહોને ?’

‘સંભળો દે, રાજ ! તને જ કહે છે...’

રાજરામની તરફ જોઈને હસ્તાં હસ્તાં પ્રહૃદીશ્વરને કહ્યું. રાજરામન આને જવાખ આપી શક્યો નહિ. શરમના માર્યાં નત મસ્તક ભીંચ્યું કર્યા વગર તેણે જોગન પૂરું કર્યું.

તે દિવસે બપોરે પોતે ને ગાડામાં આવ્યા હતા તે ગાડામાં, અધાંનીઃ રાજ લઈને આશ્રમ પાછા જવા પ્રહૃદીશ્વરન તૌયાર થયા.

‘હું થોડા દિવસ અહીં રહીને આવને. મહુરમતું શરીર સુધારા પર લાવવાતું છે. હું ના જરૂર તો આશ્રમતું કામ અટક્કે પડે. હું આજે જ જર્ઝશ’ જતી વખતે રાજરામનને આશહેલ્પાર્વતી કહીને તે ગયા. રાજરામન પણ ત્યાં રહેવા માટે સંમત થયો.

જમીનદાર ત્યાં રહેતા હતા ત્યારે હજરોની સંપ્રથામાં પુસ્તકો લેગાં કરીને એક મોટું પુસ્તકાલય તેમણે વસાંયું હતું. તમિન, અંગ્રેજ, હિંદી અને સંસ્કૃત ભાષાનાં સારા પ્રમાણમાં પુસ્તકો ત્યાં હતાં. સદ્ગુરૂએ રાજરામને આ ચારે ભાષાઓનો અભ્યાસ કર્યો હોવાથી આ પુસ્તકોને તે લાભ લઈ શક્યો. ટેટલાંક વાતાનાં પુસ્તકો તેણે મહુરમને વાંચી સંભળાવ્યા. અથ્થશાખ, વિજ્ઞાન, હુન્નર ઉદ્ઘોગ પરનાં પુસ્તકો હતાં તેમ જ રાજકારણ પરનાં પુસ્તકો પણ સારી

સંખ્યામાં હતાં. આ ખધાં પુસ્તકોનો તેજો જોડો અલ્યાસ કર્યો. એક સપ્તાહ પસાર થઈ ગયું. રાખરામને માટે આશ્રમમાં જ વળુલો આદીની ધોતી અને અંગુછા તથા શુરૂસામીએ સીવેલાં પહેરણું આપોને એક માણુસને પ્રહીષ્યરને મેાકલ્યો. રાખરામને તે લીધાં અને ચોતે કાંતલી સુતરની આઠીઓ તેની સાથે મેાકલાવી. કુરસદ્ધના સમયમાં તેજો લખવાની રહી ગયેલી ડાયરી લખવી શરૂ કરી દીધી.

એક દિવસ સાંકે તે મહુરમ સાથે વાતો કરતો હતો ત્યારે મહુરમે તેને એક વિચિત્ર વિનંતી કરી.

‘તમે આ દાઢીમૂળ કઢાની નાખો. હવે આ દાઢીમૂળ થા માટે? નેકમાંથી તો તમે આવી ગયા છો. હજ પણ સાંધુ બનીને ફરવું છે કે શું?’

‘એમ હોય તો પણ શો વાંચો છે? સાંધુ જ છું, એમ માની કેને. દેશની આતર ભારા જેવા હેઠલાય સાંધુ બન્યા છે.’

‘એ તો ડીક! પણ હજ હું એક છું!’

‘છું એટલે...?’

‘હું હોઈશ ત્યાં સુધી તમે સાંધુ નહિ બની શકો... એ માટે હું રજ નહિ આપું...’ કહીને રાખરામને નિહાળા રહેલો તેની દર્શિ શરમથી ઝૂકી ગઈ.

‘અત્યારે તારે શું કહેવું છે, મહુરમ? હું દાઢીમૂળ મૂંડાની નાખું એ જ ને?’

‘મને તમારો પહેલાંનો ચહેરો જેવાની લાલસા છે...’

‘હું પણ તારું પહેલાંતું વદન, પહેલાંનાં નેત્રા, પહેલાંનાં અધરોતું માંદુર્ય જોવા માટે આતુર છું! એ માટે મારે હવે શું કરવું?’ — આ પૂછવાનો રાખરામને વિચાર કર્યો. પરંતુ જે હું આ પૂછીશ તો તેનું મન દુઃખી થશે, એ વિચાર આવતાં તેજો પૂછવું નહિ છતાં મહુરમનો છબ્બા તેજો પરિપૂર્ણ કરી. ખીજે દિવસે દાઢીમૂળ

મુંઝીને તે મહુરમની આગળ આવીને જિસો રહ્યો. તેણે પ્રકૃતિલિત આંખે રાજરામને નિહાળ્યો. તેના અધર પર સિમત ફરજી ગણું.

‘હવે તમે પહેલાં જેવા લાગો છો ! વદન પર તેજ હેખાય છે.’

‘આપણા શ્રીનિવાસ વર્ધન ‘સુલાષયંદ્ર ભોજ જેવો જણ્ણાઉં છું’ કહીને અવારનવાર મારી ભરકરી કરે છે, મહુરમ ! ’

‘એવું નથી ! સુલાષયંદ્ર ભોજનું નાક જરા ચ્યપડું હતું. તમારું તો સુંદર અને અણીદાર છે. તમે તેમના કરતાં જિંચા છો. તેમના કરતાં જોરા છો... તમે ચશમાં પહેલ્યાં નથી.’

‘હું એવું માને છે ? પરંતુ મેં જે નેતાજી જેથા છે તેમાં મહાત્મા ગાંધી દૈવી પુરુષ છે, જવાહરલાલ નહેરુ સ્કુર્ટિલર્થા છે, સુલાષયંદ્ર ભોજ ગંભીર છે. તેમના જેવી ગંભીર સુખમુદ્રાવાળા લાર-તના એક નેતા મેં જોયા નથી...’

‘તમે તો છો...’

‘હું નેતા નથી. એક સામાન્ય સ્વયંસેવક છું. મહાત્મા ગાંધીના હજરો અનુયાયીઓમાંને એક.’

‘મારા તો નેતા તમે છો ! હું તમને જ અનુસરીશ...’

‘.....’

રાજરામન આનો જવાય આપી શક્યો નહિ. પ્રેમની વર્ષામાં લીંજાઈ ગયેલો હોવાથી તેની જોલવાની શક્તિ જતી રહી.

‘મારે કચારનાય મરી જ્ઞું જેદ્ધાંતું હતું. મા જતાં રહ્યાં, સોની ચાલ્યા જથ્યા. મામા, મંગમા બધાં જતાં રહ્યાં. આ જીવ એક તમારે માટે જ શરીરમાં જોલા ખાઈ રહ્યો છે, એ સમન્ય છે ?, અશ્વ જિલ્લાતી આંખે મહુરમે રાજરામને પૂછ્યું. રાજરામને પણ જવાય શબ્દો દારા નહિ પણ અશ્વ દારા આપ્યો. ધાર્ણી વખત શર્ષ્ટેં

કરતાં અશુ જ શુદ્ધ પ્રેમને વ્યક્ત કરે છે. આ બંને એ ઉક્તિનું જવલંત ઉદાહરણું હતાં.

જમીનદારનો શ્રીષ્મતિનું હતો. અંગદો હતો. તે સ્થળ અતિ ભરો-રમ્ય હતું, પદ્ધિમે અત્યંત નણક પર્વતની હારમાળા, પૂર્વ, ઉત્તર અને દક્ષિણાના ઢોળાવવાળા જમીન પરની વાડીનો વચ્ચે ટેકરી પર આ અંગદો આવેલો હતો. તથિયતમાં સહેજ સુધારો થયા પછી, રાખરામન ફરવા જતો. ત્યારે સવારસંજ મદુરમને પણ સાથે લઈ જતો. મદુરમનો ધીર ધીર ઉત્સાહ વધતો જતો હતો. ડોકટર મદુરૈથી આવણ કરતા હતા.

એક દિવસ બપોરે જમીનદારનાં પત્ની ડોઈ કાર્યક્રમાત નાગ-અંગલમ ગામમાં ગયાં. રસોદ્ધયા પાસે બધું મંગાવીને મદુરમે રાખરામને પીરસંખુ. તે જમીને જિસો થઈ હાથ ધોઈ આવીને જોયું તો પોતે જે પાનમાં જમ્યો હતો. તે જ પાન પર મદુરમ જમવા એડી હતી. બધી આઘ સામગ્રી હાથ લાંબો કરીને લઈ શકાય એટલી નણક મૂકીને, તે પોતે જ લાણ્યામાં લઈને જમતી હતી. રાખરામને તેની પાસે બેસીને પીરસવામાં તેને મદ્દ કરી. પાન માટે હસતાં હસતાં ધીરેથી તેણે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે મદુરમે શરમના માર્યા તેની તરફ જોખું નહિ. ચુગાના ચુગાથી, કન્યા તરીકે રહેલી તે અત્યારે પરણ્યવા માટે તત્પર થયેલી તેને જણાઈ. એ દિવસે બપોરે પેટીમાંથી અંગડીઓ કાઢીને તેણે પહેરી. સાંજે ફરવા જતાં પહેલો માથું જ્યાળાને તેણે વેણું ગુંથી. એ દિવસે રાખરામન તેને જરણાના કિનારા ચુંધી ફરવા લઈ ગયો. વર્ષાંતુ પૂરી થઈ હેવાથી એ દિવસે અસાધારણું તડકો હતો. કીલી જન્મમ બિછાવી હોય એ રીતે, સહેજ પણ જમીન ન દેખાય તેમ પર્વતના ઢોળાવ પર ધાસ 'જોખું હતું'. જરણામાં પાણી જોખું હોવા છતો સાંજના સુરજનો અકાશ મોહક હતો. પક્ષીઓનો ચહેરાણા, જરણાનો ખળખળ વહેતાં

પાણીનો ખણિ અને સરસર અવાજ સાથે લહેરાતે પવન - આ
ખધાં જ કર્ણને મિશ લાગતાં હતાં. વાડીમાં કચાંકથી ડોયલ રહી
રહીને ટહુકાતી હતી. તેની સાથે ચાલી રહેલી મહુરમ તરફ હરીને
રાખરામને કહ્યું,

‘આ જગતમાં ભીજુ પણ એક ડોયલ છે, મહુરમ ! તું એક
જ ડોયલ છે, એમ અત્યાર સુધી હું માનતો હતો.’

‘હશે ! તમે જ ગીત રચ્યું છે ને ‘હનરો ડોયલો સતત
ગાઈ ગાઈને’ – એ ડોયલ મારા સિવાય બીજુ હોઈ શકે નાહિયા.’

એ આપુંથ ગીત સહેજ પણ ભૂલ્યા વગર મહુરમને યાદ હતું
ઓથી રાખરામન નવાઈ પાય્યો.

‘એ ગીત તને હજુ પણ યાદ છે ?’

‘તમે સુલી જવ પણ હું ન ભૂલું. એટલું તો મોઢે કર્યું છે.’

– દેર પાછા ફરતી વખતે રાખરામને પૂછચા વગર જ મહુર-
મે ગીત ગાયું. ગીતનો એકએક શબ્દ શ્વાસની સાથે શ્વાસનળાને
ધસાઈ ધસાઈને આપતો હોય એમ રાખરામને લાગ્યું. ધણ્યા દ્વિસો
પછી આત્માને સ્પર્શી જય એ રીતે તને ગાતી જોઈને રાખરામન
લાન ભૂલી ગયો. પોતે શરીરની આવી પરિસ્થિતિમાં ગાવું ન જોઈએ,
એ મહુરમ ભૂલી ગઈ. ડોક્ટરની કડક ચેતવાણીનો પણ તને ખ્યાલ
રખો નાહિયા. આત્માની સાથે આત્મસાત થઈ ગીત વણુથંબ્યું વહેતું રહ્યું.

અપાર જગતની વરચ્ચે – ગાડ

અંધકાર કે પ્રકાશ ન કદી

એવી સુષુપ્ત અવસ્થામાં – નાની

ડોયલ શોઝમય સાહ્યી ટહુકે છે – તે

હુઃખ પૂરું સમજતું નથી.

કચાંથી ગાય છે તે સમજતું નથી.

.....

ગીત અધવક્યે અટકો ગયું. અતિ તીવ્ર ખાસી તેને જિપડી વદન પર પરસેવાનાં ટીપાં ભાંડી ગયાં. આંખે એંચાઈ ગઈ. રાજરામન ગલરાઈ ગયો. તેણે મહુરમના ખોળામંથી વીણા લઈ લીધી. તેને પથારીમાં સુવાડી ત્યારે તેની આંખે રાજરામન તરફ તાંકીને જોઈ રહી. રાજરામને થૂંકદાની ધરી તેમાં તેને ગળફે લીધો. ગળફે થૂંકલાંની સાથે મહુરમે રાજરામને ધીમા સાહે પૂછ્યું,

‘આ ધડીએ તમે ભાંડું હુઃખ સમજ્યા છો? આથી ભાર્યા દુઃખનાં કારણું ખ્યાલ પડે છે?’

ફરી ખાંસી જિપડી. થૂંકદાનીમાં ગળફા સાથે ફરી લોહી પડ્યું. રાજરામને ગલરાટના ભાર્યા રસોધ્યાને બોલાવ્યો. જલદી જમીનદારનાં પત્નીને બોલાવવા માણુસને મોકલવા કણ્ણું. ડોકટરને પણ સાથે બોલાવવા લાવવાનું જણ્ણાયું. મહુરૈથી આવતા મોટા ડોકટરને બોલાવવાનું તે સમયે શક્ય ન હતું. નાગમંગલમની સ્થાનિક હોસ્પિટલમાં એક એલ. એમ. પી. ડોકટર હતા. તેમને બોલાવી લાવવા માટે રસોધ્યાએ માણુસ મોકલ્યો. મહુરમ ફાટેલી આંખે જોતી હતી. મેં અને હેઠળ તરડાઈ ગયાં હતાં. હોલેટીમંથી એક જૂની ફીડરકારમાં જમીનદારનાં પત્ની અને એલ. એમ. પી. ડોકટર જલદી આવ્યાં. જમીનદારનાં પત્નીને કાંઈ ન સમજતાં તે પોક ઝૂઝીને રડવા લાગ્યાં. લોહીવાળા ગળફા જોઈને ડોકટરને પણ લય જણ્ણાયો. તેમણે તરત મહુરૈ જઈ મોટા ડોકટરને બોલાવવા જણ્ણાયું. જમીનદારનાં પત્ની અને ડોકટરને મહુરમની દેખરેખ રાખવાનું કહીને જમીનદારની કારમાં રાજરામન રવાના થયો. ગમે તેટલી જરૂરી કાર દોડાવી તો ય મહુરૈ પહેંચતાં રાતના સવા અગિયાર થઈ ગયા. જમીનદારના પરિવાર સાથે લાંબા દિવસેનો પરિયય હોવાથી, ડોકટર પરિસ્થિતિ સમજુને આનાકાની કર્યા વગર આવવા માટે તૈયાર થયા.

‘ગયા અઠવાડિયે હું આવ્યો. ત્યારે તબિયત જરા સુધારા પર

હતી ને ? ફરી આમ કેમ જિથદો આવો ? ’

— કારમા ડોક્ટરને રાન્જરામને પૂછ્યું રાન્જરામને બધું વિગત કાર જણાવ્યું.

‘તમારે તેને ગાવા હેવી જોઈતી ન હતી, મેં બહુ ઓછું, કુચારેક જ વીજ્યા વગાડવા જણાવ્યું હતું. તે પણ બધું વગાડવાની નહિ એવી સ્પષ્ટ અને કંડક સ્થયના આપી હતી.’

‘.....’

— રાન્જરામન ડોક્ટરને કોઈ જવાબ આપી શક્યો નહિ. ડોક્ટર અત્યાંત શુસ્તે થયા. રાન્જરામનની આંખો લીની થઈ ગઈ. મનમાં કંઈક સારાનરસા વિચારો ફરીને તેને આવવા લાગ્યા.

‘ગળજામાં બોડી પડવું બંધ થયું હતું — સારો સુધારો થયો છે જણ્ણાને મને આનંદ થયો હતો. ફરી આમ બની ગયું... ભગવાન જ બચાવે....’

‘અત્યારે ભારા ભગવાન તમે જ છો, ડોક્ટર !’ — રાન્જરામને વિનિત ભાવે કહ્યું. એક ડોક્ટરના પગે પડવાનું જ બાકી રહ્યું હતું. ડોક્ટરને બોલાવવા જતી વખતે અને બોલાવાને પાછા ફરતી વખતે — સુખ્ય સહક પરથી વ્યૂભ પાડીએ તો પણ સંભળાય એટલો જ નજીક આશ્રમ હતો, છતાં ઉતાવળ અને રખવાટને કારણે રાન્જરામન પ્રહદીશ્વરન અને ખીજાઓને આ સમાચાર જણાવી શક્યો નહિ. એ અડધી રાતે ખાડાખીયાવાળા નાગમંગલમના માર્ગ પર જેટલો જડે હંકારી શકાય એટલી જડે કાર જતી હતી.

ડોક્ટર મૌન ધારણ કર્યું હતું. તેમની સાથે બધું વાત કરવાથી તેઓ શુસ્તે થશે, એમ જણાતું હતું. બોલ્યા વગર રાન્જરામન મૌન રહી શકતો ન હતો. સમસ્ત દેવગણને તેણે મનમાં આર્થના કરી. એક અનાથની જેમ તેનું મન તિરાધાર બનીને રડવા લાગ્યું. કાર

નાથમંગલમ આગળથી પસાર થઈ, પર્વતનો રસ્તો અહીને વળાંક લીધો ત્યારે ડોક્ટર ટોર્ચ ચાલુ કરી ઘડિયાળમાં સમય જોયો. સવાએ વાગી ગયા હતા. માર્ગમાં પર્વતના ઢોળાવ પર આવેલી વાડીઆનાં ચોકિયાત કૂતરાંઓ કારનો અવાજ સંલગ્નાને લસ્યાં, જાકળને લીધે ત્યાં ઠંડો પવન વા'તો હતો. ફૂદાંયોના અવાજને દ્યાવી દેતો હોય એવો કર્ચાકથી ધુવડનો અવાજ આવ્યો. ફૂરથી કૂતરાંનો રડીને શાંત પડવાનો અવાજ સંલગ્નાયો, રાખરામને ડાન પર હાથ દણાવ્યા. તેના હૃદયના ધણકારા વધી ગયા,

પર્વતની તળેટીમાં બંગલાના આંગણામાં જઈને કાર જલી રહી ત્યારે એલ. એમ. પી. ડોક્ટર બળદગાડીમાં પાછા જવા નીકળ્યા, તેઓ કારમાંથી ઉત્તરે એ પહેલાં ગાડું રવાના થઈ ગયું. આખા ધરમાં દીવા ખળતા હતા. આંગણામાં પ્રેટ્રોમેક્સના પ્રકાશમાં જીવાતો ડિડતી હતી. બળદગાડનાં પૈડાંતા દૂર જવાના આવતા અવાજ સિવાય બંગલામાં નીરવતા હતી. ડોક્ટર પગથિયાં ચઢતાં અયકાયા. આંગણામાં ફોઈ ન હતું.

બંગલાની અંદરથી જમીનદારની પતની સામે આવ્યા. રડી રડીને તેમની આંખો સૂજીને દ્ધા કેવી થઈ ગઈ હતી. માથાના વીઘરાયેલા કેશ પીઠ પર પડ્યા હતા.

‘આશમમાં પ્રહરીશ્વરન અને મહુરૈમાં તેના માણુસોને કહેણ મોકલાયો. આપણું તેની સાથે ઋણ આટલું જ હતું’ — સાવન્ધાનીથી એક એક શર્ષણ તેમણે રાખરામનની પાસે આવીને ફલ્યો. પોતાનું કથન પૂરું કરે એ પહેલાં જ તે રડી પડ્યાં. રાખરામન પ્રલાપ કરતો અંદર દોડ્યો.

આ ફેલથી રાખરામને ભળવા છચ્છતી મહુરમ ફેલ્યો. ત્યાગ કરીને રાખરામનના આત્મા સાથે એકાકાર થઈ ગઈ. ‘સંગીતની દુનિયાને આ એક મોટી ખોટ પડી છે’ — એમ ડોક્ટર જમીનદારની

પત્નીને ખાર કહેતા હતા, એ રાજરામને સાંકલયું. ‘સંગીતની દુનિયાને ખાલી ખોટ જ પડી છે. પરંતુ મારી દુનિયા તો અંધકારમાં જ વિશીળ થઈ ગઈ’ રાજરામનું હૃદય કહ્યું જિહ્યું.

સિમત કરતી સિથિતિમાં સુઈ રહી હોય તેમ, કરમાયેલા ગુલાં અના હાર જેવે મહુરમનો હેઠ ખાટકામાં પડ્યો હતો. તે પરિવારનો પ્રથા અનુભાર સૌલગ્યવતી ભરણું પામે ત્યારે કરાતી પ્રથાતુસાર તેના હાથ અતી પર જોડેલો સિથિતિમાં રાખ્યાને ફૂલ, હળદરનો ગાંધિયો અને કંકુની ડાંચી મૂક્યાં. તેજુ એ દિવસે બ્યોરે જે અસામાન્ય રીત કેશ હેણા ફૂલ ગુંધાં હતાં, પેરીમાંથી બંગડીઓ કાઢી પહેરી હતી, એ બંધું રાજરામને યાદ આવ્યું. તે સ્તનઘંધ થઈ ગયો. આંસૂ ઝૂટી ગયાં ત્યાં સુધી તે રહતો જોબો રહ્યો. આ પ્રમાણે જ એ દિવસે બ્યોરે મહુરમે તેને જમાડીને તેના પાનમાં બેસીને જમીને તે અદ્ય આનંદથી જ યુગોના યુગોને દાંપત્યળુવનનો લહાવો ભાણી લીધો હોય એવી પરમ તૃપ્તિ સાથે તે બોજન થાળ પરથી જાહી હતી, એવું તેના મને અનુમાન કર્યું. તેનો એકુએક વાત તેને યાદ આવી, તેના દિલને ડાલાવ્યું.

‘હું એક જી’ ત્યાં સુધી તમે સંન્યાસી નહિ થઈ શકો... એ માટે હું રણ નહિ આપું...’

— હા ! અત્યારે મહુરમે તેને સંન્યાસી અનાવી દીધો હતો. દાંપત્યળુવનના આનંદના સાક્ષીરૂપ અતેસ તેના ગયા પછી હવે તે આશા કોઈને માટે રાખવાની જરૂર નથી. કોઈ એકના પ્રેમના નિમિત્તરૂપ અનાવનારના વિદ્યા થયા પછી માણુસ સંન્યાસી બને છે. સંન્યાસી બન્યા પછી આપું ય વિશ્વ જ પ્રેમમય લાસે છે. પ્રેમનું સ્વરૂપ વિરાટ થતું જાય છે.

મહુરમ ભૂત્યુ પામી છે, એ વાત રાજરામન
માની શકતો ન હતો. ધડીએ ને પલકે તેનું વદન
અને સ્વિમત તેના મનઃચક્ષુ સમક્ષ ખડાં થઈ જતાં.
એ સુરીલો કંઠ તેના કર્ણમાં અવિરત ગુંજ્યા કરતો.
મહુરમ એટલે માધુર્ય, તે હતી ત્યાં ચુંધી રાજરામ-
નનો દુનિયામાં માધુર્ય છલકાવતી રહી. તેના ગયો
પછી રાજરામનની દુનિયા કઢવી બની ગઈ.

‘તારે મહુરમ સાથે એટલો જ લેણુંદેણ હતી.
હવે રહ્યાનો કાંઈ અર્થ ખરો?’ પ્રહૃદીશ્વરન રાજ-
રામનને સમજાવતા. મહુરમ જુંટવાઈ ગઈ હતી એ
બંગલામાં તેણે ચાર દિવસ મહાવેદનામાં વિતાવ્યા.
તે ગાડા જેવો બની ગયો. તેને માટે અનાજ હરામ
થઈ ગયું. આધાપીધા વગરની તેની સ્થિતિ જોઈને
પ્રહૃદીશ્વરને ‘સ્થાનફેર કરવાથી તેને જરા રાહત
રહેશે’ માન્યું. સુત્તિરુલઘ્યનનો પણ આ જ અભિ-
પ્રાય હોવાથી બંનેએ રાજરામનને આશ્રમમાં લઈ
જવાને નિર્ણય કર્યો.

આશ્રમમાં જતાં પહેલાં, મહુરમે છેલ્લો છેલ્લી
પોતાને આપેલી વીણા રાજરામને સાથે લઈ લીધી.
તેઓ જવા નીકળ્યા એ વખતે જમીનદારનાં પત્ની
ભાંગી પડતા ધૂસકે ધૂસકે રડો પડચાં.

‘તમે બધાં શુલ્ક આશયથી બલુ’ કરવા ધર્યાનું
હત્તા; પરંતુ ભગવાનની ધર્યા બીજુ જ હતી. તેની
આગળ આપણું શું ચાલે એમ છે? આપણું હાથની
વાત નથી. ‘દેશને આજાહી મળે કે તરત એ બંને

હું હોઈશ તો પરણાવી દઈશ ' મહુરમની માને મેં વચ્ચે આપ્યું
હતું; પણ પ્રલુનો ધ્રુવા બીજુ જ હોય એમ જણ્યાથ છે.' કહેતાં
કહેતાંમાં તો પ્રહીસરની આંખો ઉલ્લાસાઈ ગઈ.

આત્મમાં જરણાના કિનારાની એક આજુએ પોતે રહેતો હતો
એ ઝૂંપડીમાં પોતાની સાથે રાખરામને પ્રહીસરને રાખ્યો.

*

આ દરમિયાન દેશમાં અને તમિળનાડુમાં ઘણું જનાવો બની
ગયા હતા. તમિળનાડુના કાર્યકરીમાં તિરુપ્પરંગુનરના અધિવેશન
વખતે પહેલા એ જૂથ વચ્ચેનું અંતર ધીમે ધીમે વધતું ગયું. તિરુ-
પ્પરંગુનરમ અધિવેશનમાં તિરુચ્ચેંમની થેલ્કી ચુંટણી જેરકાયહેસર છે
એવો દુરાવ કરીને એક પક્ષે મધ્યસ્થ કેંગ્રેસ કાર્યવાહક કમિટીએ
નવી સ્થાનિક કાર્યવાહક કમિટી નીમવાની જાગણી કરી. કેંગ્રેસ
મધ્યસ્થ કારોખારીને સ્થાનિક કાર્યવાહક કમિટી રચવાની સત્તા નથી,
એવું વિરોધી જૂથે જણ્યાપ્યું. આ પ્રશ્ન પણ મેવડીમંડળના કાને
પહોંચ્યો. આમ વિખવાદ અને ફાટ્ફૂટ વધ્યાં.

એ વખતે અભિલ હિંદ કેંગ્રેસ કમિટિના ગ્રસુખ અણુલ કલામ
આજાહે પરિસ્થિતિનો જતઅભ્યાસ કરવા માટે કમિટિના એક સલ્ય
અસરકારીને તમિળનાડુમાં મેઢલ્યા. ૧૯૪૫ના ડિસેમ્બર માસની
અદારમી તારીખે અસરકારી મદ્રાસ આપ્યા. તેણો એક અડ્યાડિયું
અણી રહ્યા. પછી સરદાર પટેલને મળવા સુંભઈ ગયા. છેવટે એક
પક્ષમાંથી પાંચ અને બીજી પક્ષમાંથી ત્રણ એમ કુલ્યે આડ જણુની
કારોખારી કમિટી રચવામાં આવી.

અત્યારે પહેલાના નેવો પક્ષના કાર્યમાં રાખરામને રસ ન
હતો. આત્મમનો વિકાસ કરવો, શિક્ષણ દારો શાનતનો વિકાસ કરવો
અને તે દારા શાનતસેદ અને દેશમાં પ્રસરેલી જીતજીતની જાપના
દૂર કરવી, સ્વદેશી ઉદ્ઘોગનો વિકાસ કરવો એ તેના ધ્યેય હતાં.

મહાત્મા ગાંધી પણી તેમના જેવા આત્મશુદ્ધિ અને સેવાની લાવનાને પ્રાધાન્ય આપનાર નેતાજો પેદા થશે હે ડેમ એ પ્રશ્ન તેને મૂંજવતો હતો. ‘ડેઈ એકના પુષ્ટ્યના પ્રતાપે મહાત્મા ગાંધી આ દેશમાં જનર્યા છે. તેમનામાં વિશ્વાસ મૂકીને, તેમણે દાખવેલા સત્યાગ્રહમાં વિશ્વાસ મૂકીને રાષ્ટ્રીય યોજાની ભાગ લેતારાં બધાં જ, તેઓ હૃથાત છે ત્યાં સુધી જ તેમને વંદન કરવા અને પૂજવા યોગ્ય ગણુશે. તેમની હૃથાતી નહિ હોય ત્યારે દેશમાં નેતાજો તો રહેશે; પરંતુ આત્મશુદ્ધિ, સત્ય, કરુણા અને પ્રેમની સાધનાનો વિચાર કરનારા આ નેતાજો હશે? એટલાક દ્વિવસ્થી તેની અને પ્રહીંશુરનની વરચ્ચે આ અંગે ચર્ચા થતી હતી.

‘તારી વાત હું કખૂલ કરું છું; પરંતુ મહાત્મા ગાંધીજી જેવા આત્મશુદ્ધિમાં અદ્વા રાખીને કાર્ય કરનારા ન હોય, સુલાષયંત્ર યોજ જેવા મનોબળ અને શારીરિક શક્તિમાં વિશ્વાસ મૂકીને કાર્યકરનારા ન હોય, એવા હિંદનો હું એક દ્વિવસ પણ વિચાર કરી શકતો નથી, રાજા...’

‘ગીતાનો ઉપરેથ કરવા શ્રીકૃષ્ણ અને સત્ય અને અહિંસાનો માર્ગ બતાવવા માટે જ મહાત્મા ગાંધીજે આ જીવિમાં જન્મ લીધો હોય એમ લાગે છે...’

‘કારણ એ નથી, રાજા! મહામુનિ જેવા ગાંધીજી અહંકાર અને હું પદને, નાશ કર્યા પણ જ એક નિર્દેશ બાળક જેવા શુદ્ધ બનીને રાજકારણમાં પ્રવેશ્યા છે. આ દેશમાં સુનિયોના સમયમાં તપસ્યા કરવા માટે કડકપણે વ્રતોનું પાલન થતું. એ પ્રકારનાં વ્રતો અને નીતિનિયમોનો રાજકારણ અને રાષ્ટ્રસેવામાં સ્વીકાર કરીને, એક સંન્યાસીનાં કષ્પડાં ધારણ કરી, સંન્યાસીનો આઢાર લઈ અને સંન્યાસીનું જીવન જીવીને તેઓ આખા દેશમાં ફરે છે. અહંકારનો નાશ કરીને, કઠોર તપસ્યાના માર્ગ રાજકારણમાં પ્રવેશનાર આવતી ૧૩

કાલે આ દેશમાં હશે કે કેમ એ તો જીવિષ્ય જ કહેશે'—પ્રહૃદીનું અરને કહ્યું.

'જેનામાં સેવક બનવાની ભાવના હશે તે જ નેતા એની શક્ષે. મહાત્મા ગાંધીજી આ ગુણુથી પરિપૂર્ણ છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા ત્યારે તે મહામુનિઓ આ માટે પોતાની જાત ધડી હતી...' સુત્તિરું લાપને કહ્યું. ગુરુસામી આ એધી ચર્ચા શાંતિથી સાંલળી રસ્તો હતો. પક્ષના રાજકોરણમાંથી ધીરે ધીરે અલિપ્ત થઈને તેઓ આશ્રમમાં વિશાળ કાર્ય કરવા તત્પર થયા હતા.

પોતાના ખાસ સાથે પણ્ણાઈ ગયેલી મદુરમના ઝુલ્યુને ભૂલવા માટે રાખરામન સખત પરિશ્રમ કરતો હતો. ભૂલવા માટે ધંધેા ધંધેા પરિશ્રમ કરવા છતી ડાક સમયે એ દુઃખ જિબરાઈ આવીને તેને છોરી આપું હતું.

વેદનાભરી મનની સ્થિતિમાં, તેના એંડમાં રાખવામાં આવેલી એ વીણ્ણાની સામે અનિમેષ નજરે, પાગલની જેમ, સમયની પણ દરકાર કર્યા વગર એસી રહેવાની તેને લગની લાગી હતી. આવા સમયે જડ કીણ્ણું પણ તેની સાથે વાતો કરે છે, ગાય છે, આત્મા જ સમજ શકે એ રીતે આત્માના રાગ અને અનુરાગ, તાપ અને શિથિલતાની વાતો કરે છે. આ અમ છે કે સત્ય છે, એનો તે વિચાર કરે છે ત્યારે તે વીણ્ણાનો નાદ તેના કર્ણને ભરી હે છે. બંગડી પહેરેલા હાથીદાંત નેવા હાથ તારને જણુઝણુઘીને કર્ણપ્રિય મધુર સંગીત રેલાને છે. કટકીક વખત એ વીણ્ણાને બદલે મદુરમ જ નવું ઇપ ધારણું કરીને સુતી ઢોય એવો ભાસ થતાં તેનું મન વ્યાકુળ થઈ જય છે. પ્રહૃદીશ્વરન અને મિત્રા પણ તેની વેદના જોઈને વ્યથિત થતા હતા. કાળ જ ધીરે ધીરે તેના મનના ધાને ઇજવશે એવી આશા સેવે છે.

*

ઓગણીસોછે તાલીચના જાનુઆરી મહિનાના ત્રોણ સપ્તાહમાં

હિંદી પ્રચાર સભાના રજત જ્યંતી મહોત્સવના પ્રમુખ તરીકે મહાત્મા ગાંધી મદાસ આવ્યા. પાછળથી તેઓ બ્રિટિશ પાલમિન્ટની દ્વારા સમિતિને પણ મળ્યા. મદાસમાં મહાત્મા ગાંધીની પ્રાર્થના સભામાં લાઘોની મેદની લેણી થતી. હિંદી પ્રચાર સભાની પાસે જ્યાં તેમનો ઉતારો હતો ત્યાં મેણો જગ્યો હોથ એવું વાતાવરણ હતું. તેમના દર્શન કરવા માટે, તેમની પ્રાર્થનામાં લાગ લેવા માટે અને તેમનું અવચન સંકળવા માટે મદાસનાં દોડેઅં અનેરો ઉત્સાહ દાખલ્યો હતો. એક સુપ્તાહથી વધુ મદાસમાં રહ્યા પણી, મીનાક્ષી માતાના માંદિરે અને પળનિના સુરુગનનાં* દર્શન કરવા મહાત્મા ગાંધી મહુરૈ આવ્યા. આ મહાપુરુષનાં પુનિત પગલાં સત્યસેવાશ્રમમાં થાય, એ માટે પ્રહૃદીશ્વરન અને રાજલરામને અર્થંત પ્રયત્ન કર્યો. એક કલાક માટે તેઓ આશ્રમમાં પઢારે એ માટે તેમનો કાર્યક્રમ ધડનારાએને પાસે રજૂઆત કરી. પણ કાઈ અર્થ સર્દો નહિ, મહાત્મા ગાંધીની સુસાફરીની વ્યવસ્થા કરનારા એલ. એન. જાપલસામીને પણ મળ્યા; પણ તેનું પરિણામ કાઈ આવ્યું નહિ. મહાત્મા ગાંધીનો કાર્યક્રમ નક્કી થઈ ગયેવા હોવાથી, તેમ જ સત્યસેવાશ્રમ મહુરૈથી એક કલાકના રસ્તે આવેલું હોવાથી, તેમણે ધણો ધણો પ્રયત્ન કરવા છતાં કાઈ પરિણામ આવ્યું નહિ. છતાં મહાત્મા ગાંધીના દર્શન કરને નમન કરવાનું અને તેમના શ્રીમુખે ‘આશ્રમ સારો વિકાસ સાધીને ખીજનાને લાભદાયી નીવડે’ એવા આશીર્વાદ મેળવવાનું સહભાગ્ય તેઓને સાંપડયું.

‘અધા જ ઉદ્ઘોગો યંત્રમય બનાવી દેવામાં આવે તો ગામડાંએ ગરીબાઈના પંખમાં લીંસાઈને નાશ પામે. રેંટિયો, વણ્ણાટ જેવા ગૃહઉદ્ઘોગોનો વિકાસ થાય એ જતનો તમારા સત્યસેવાશ્રમે હઠાવવો જોઈએ’ રાજલરામના મહાત્મા ગાંધીએ કહ્યું. તેણે એમ

* કારતીક સ્વામી

કરવાનું બધુને વચન આપ્યું. આત્મમનું નામ પોતાને અત્યંત ગમ્યું છે, જણાવી તેમણે એ નામ રાખવા બદલ અભિનંદન આપ્યા.

‘આહી દ્વારા કરોડો માણુસોની કૃપાંની જરૂરિયાત પોષી શકાશે નહિ, એવી શિક્ષિત માણુસોની વાત સાંભળાને દુઃખ થાય છે. હિંદ ગામડાઓનો અનેકો એતીપ્રધાન દેશ છે. ગામડાઓ અને શહેરો વચ્ચે આહી સેતુ છે, આ વાત ઘણાને સમજતી નથી. આહી એ એક પવિત્ર રાષ્ટ્રીય પ્રત છે. હું જે ધૈર્યની વાત કરું છું એ ધૈર્યમાં ન માનનારા આહી પહેર એથી છોઈ કૃષ્ણા નથી. તેઓ આહી અને મારાં ધૈર્યને બાળ શકે છે’ — મહાત્મા ગાંધીજી દુઃખ સાથે કહ્યું.

‘સત્ય અને અહિંકામાં અદ્વા ન ધરાવનારા, સ્વાર્થનો ત્યાગ કરવા ન ધરાવનારાઓ આહી પહેર એનો કોઈ અર્થ નથી। તમારા ગામનું મંદિર હરિજનનો માટે ખુલ્લું સુકાયું છે, એ જાણ્યા પણી જ હું આનંદ સાથે અહીં દર્શન કરવા આવ્યો છું. હરિજનનો અને દરિદ્રનારાયણનું લલું થાય એ માટે પ્રથમન કરવા જોઈજો, મદ્દનિષેધ, આહી, ગામડાનો પુનરુક્ષાર અને સત્યાગહનું જેમણે પ્રત લીધું હોય તેમને જ આહી પહેરવાનો અવિકાર છે’ —

મહાત્મા ગાંધીને મળાને અને તેમનું ભાષણું સાંભળાને પોતે જાણે ગંગામાં દુખકી મારી હોય અનુભવ થયો. તે એખા વૃદ્ધનાં હાસ્ય અને આશીર્વાદથી તે બધાં દુઃખો લુલી ગયો. પોતાના સમયના મહાસુનિને મળાને પગે લાગવાના ગૌરવ સાથે રાખરામન અને મિત્રા પાણ ઇધ્યા. ગાંધીજીએ પધારીને આત્મમ પાવન કર્યો નહિ, એનું મનદુઃખ એમને દર્શન કરીને પગે લાગવાથી અને તેમની સાથે થાડો સમય વાતચીત કરવાથી લુલાઈ ગયું.

આ પહેલાં મહાત્મા ગાંધી મહુરે આવ્યા ત્યારે મહુરમે પોતાના મૂલ્યવાન ધરેણું હરિજનનિધિમાં આપી દીધ્યો હતાં એ અને પોતે

શુભજારામના બંગલામાં તેમનાં દર્શન કરવા ગયો ત્યારે ડી. એસ. એસ. રાજને ભૂલમાં ‘શ્રીમાન ગાંધીરામન’ કહી પોતાને ખોલાયો હતો. એ યાદ આવતાં રાજરામનાં આખો લીની થઈ ગઈ. ગમે એ રીતે વિચારે ડે ગમે એ પ્રસંગે વિચારે તો પણ એ વિચાર મહુરમની સાથે સંકળાઈને તેને દુઃખ આપે છે. તેના બધા વિચારે તેનાથી શરૂ થાય છે અને મહુરમથી જ વિરામ પામે છે.

*

ધીરે ધીરે એક વરસ પસાર થઈ ગયું. મહુરમને શુભયોને એક વરસ પૂરું થતાં, પહેલા આદ્ધમાં રાજરામન પ્રહૃદીશ્વરનને લઈને નાગમંગલમ ગયો. જમીનદારનાં પત્નીએ એ દિવસે મહુરમ માટે સૌલાગ્યવતીની અંજલિ આપી. એ પ્રસંગે તેમનું દિલ લીંસી નાખ્યું. પોતાના પતિની દીપત્નીની દીકરીને હડસેલી ન મૂકીતો પોતાની જણી દીકરી માનીને જમીનદારનાં પત્નીએ અદ્ધાપૂર્વક સ્નાન કરીને ઉપવાસ કર્યો. ચાર સવાસણું ક્રીઓને જમાડીને નવા સારુલા, પાનસોપારી અને હળદરનો ગાંઠિયો આપ્યા, એ જેણે રાજરામન અને પ્રહૃદીશ્વરનાં મન ગહેગદ થઈ ગયો. એ આખો દિવસે નાગમંગલમ અને પર્વતની તળાઈમાં આવેલા બંગલામાં રહીને બીજે દિવસે તેઓ આશ્રમ પાછા ઇથ્યા. બીજી દિવસે અને તે પછીના દિવસે પણ દિલ એક કામમાં ન ચોંટતો રાજરામન અમિત દશામાં બેસી રહ્યો. મન શાંત પડીને યથાક્ષત સ્થિતિમાં આવતાં એ દિવસ લાગ્યા. બીજી સપ્તાહે આશ્રમની શાળાને ‘સરકારની માન્યતા’ અને ‘ચ્રાંટ’ મણે એ માટે તેને અને પ્રહૃદીશ્વરને ભરાસ જવું પડ્યું. ત્યા જતાં રસ્તામાં ક્રિયિ જતરીને પુછુકોઈ જઈત્યાં પરિવાર સાથે એક દિવસ રહેવાની ધર્યા પ્રહૃદીશ્વરનને થઈ. રાજરામન પણ તેમની સાથે પુછુકોઈ ગયો. પ્રહૃદીશ્વરનાં પત્નીએ મહુરમના ભરણ બદલ તેના દુઃખમાં લાગ લઈને રહ્યા. મહુરમની સાથે મહુરમાં પોતે

રહી હતી એ દિવસે યાદ કરીને તેણે કહ્યું, ‘સુવર્ણ’ જેવી શુદ્ધ મહુરમના જેવી રીતે મેં જોઈ નથી,’ પોતાની જેમ બધાં મહુરમને યાદ કરે છે અને એ બધાંની સ્મૃતિમાં સંચારી છે, એ જીણુંને રાજરામને ગૌરવ અનુભવ્યું. સાથે સાથે એ જ વિચારે તેના મનને વ્યથિત કરી નાખ્યું, એટ પૂરી ન શકાય અને ન મેળવી શકાય જેવી એટ પોતે અનુભવી રહ્યો છે, એ જેણે આછું હોય એમ જ્યારે જ્યારે ભીજાઓ મળે છે ત્યારે ત્યારે તેને એ એટ વધુ સાલે છે, અને તેના મનને વ્યથાતા મહાસાગરમાં ડુઅડી હે છે.

ભીજે દિવસે તેઓ મુદુકોડૈથી મદ્રાસ જવા નીકળ્યા. મદ્રાસમાં તેઓ કેટલાક કાર્યકરો, મંત્રીઓ અને સુખ્ય સુખ્ય માણુસોને મળ્યા. આશ્રમને માન્યતા અને આંટ મેળવવામાં જરૂર સંકળતા મળશે, એવી તેઓને પ્રતીતિ થઈ. બધાઓ જ સહકાર આપવાની તપ્પરતા બતાવી. આશ્રમના સારા લાવિની આશા સાથે તેઓ પાછા કર્યો. આશ્રમની આર્થિક સુશ્કેલીઓ ધણી હોવા છતાં તેઓએ ખરા ખંતથી આશ્રમનું સંચાલન કરે જતા હતા. દાખાપાણી, શાકભાજ, દૂધદણી અને ઘી બધું જ આશ્રમમાં ઉત્પન્ન થતું હતું. કપડાંની જરૂરિયાત ત્યાં ચાલતા રેણ્ટિયા અને શાળથી પૂરી થતી હતી. મહુરમે એ બધી જમીન એ દિવસે લખી આપી ન હોત તો આજે આ આશ્રમનું અસ્તિત્વ ન હોત, એ યાદ આવતાં તેતું હુદય આભારની લાગણીથી જિભરાઈ જય છે અને ચક્કુ આંસુથી ભીનાં થઈ જય છે. રાજ્ય કષ્ટાના પ્રધાન બનેલા એક કાર્યકરે મદ્દદ કરવાનું વચ્ચે આપ્યું.

સમાજોપથોળી કાર્યો માટે મદ્દદ કરીને, સહેજ પણ બદ્દલાની આશા રાખ્યા વગર, જરા પણ કણ ચાખ્યા વગર તે ચાલો ગઈ. એ વિચાર આવે છે ત્યારે રાજરામનનું મન અંદરથી આકંદ કરે છે. તે આશ્રમ જ તેને માટે મહુરમની સ્મૃતિ છે.

તમિલનાડુના નેતાઓ, હિન્દુના ધણુ ધણુ ભાગેમાંથી આવતા

કાર્ય કરો, બધા જ આશ્રમની સુલાકાતે આવી, તે નિહાળાને અત્યંત હર્ષ સાથે તેની પ્રશંસા કરે છે. સમાચારપત્રોમાં ‘રાજરામનો આશ્રમ એક ગાંધીવાદીની સાધાનાતુ’ આ સર્જન છે’ એ પ્રકારના પ્રશંસા કરતા આશ્રમ અંગેના દેખો પ્રસિદ્ધ ચાય છે. તેની આટલી મોટી સાધનાની પાછળ ડોની શક્તિ કાર્ય કરી રહી હતી, એ તે અને તેના નિકટવાતી મિત્રો જ જાણે છે. જે પુનિત હૃદયની ભાવનાથી યોતે આટલી તરાચે સમસ્ત દેશની દોકચાહના મેળવીને ઉન્નત સ્થાને પહોંચ્યો છે, એ સ્થાને પહોંચાડનાર તેમ જ તે સ્થાને પહોંચવાનો સાચો અવિકાર છે તે તો દુનિયામાંથી ચાલી ગઈ છે, એ વિચાર આવતાં અંધકાર તને પીસી નાખે છે.

આના ભરણ વખતે, પોતાના ઘરજમીન વેચીને ઉપજેલાં નાણા દેશસેવાના કાર્યમાં આપતી વખતે, તેને સહેજ પણ રંજ કે વ્યથા થઈ ન હતી. પરંતુ આ કાર્ય કરવા માટે પોતાને ડોણે પ્રેરણ્યા આપી હતી અને ડોણે પોતાના માર્ગમાં પ્રકાશ પાથરો હતો. એ વાત તે અત્યારે ચારી રીતે સમજ શક્યો હતો. મફુરમે કરેલા ત્યાગના પ્રકાશમાં પોતાની આસપાસના અંધકારને તે કુલી શક્યો હતો. પોતે ઘણો ત્યાગ કર્યો છે એમ દુનિયા માને છે; પરંતુ એ તો મફુરમના ત્યાગનું જ પરિણામ છે. અંકિતના સુખનો લહાનો કે પામે છે તેનાથી જ અંકિત કરી શકાય છે. એ બધું રાજરામન અત્યારે સમજ શક્યો. પોતાના પુણેથી રાજરામનની મુજા કરનાર મફુરમ હતી. પોતાના ઝૂલોથી ભારતમાની સેવા કરનાર રાજરામન હતો. તેને નફરતમાંથી પ્રેમના સાખાન્યમાં લાવનાર મફુરમ હતી. જેલના દુઃખો તે પચાવી શક્યો હોય તો મફુરમના પ્રેમનો ભાગો બન્યો હોવાને કારણે જ. ‘નથી જણતી રામા અંકિતનો માર્ગ’ મફુરમ ગાતી હતી ત્યારે દેશ-અંકિતનો માર્ગ તેની નજર સમજી સ્પર્શ હેખાવા લાગ્યો હતો.

તે વરસ્સના અંતે આશ્રમની શાળાને સરકારી માન્યતા મળી ગઈ.

આત્મભર્તા મહાનો ખાંડવા માટે અને તેના વિકાસ માટે સારી એવી રહ્યું આનંદમાં ભળ્ણા, આત્મભર્તા કાર્યનો વિકાસ થયો. તેમાં વધુ વર્ગો જોવ્યા અને ઉદ્ઘોગેના નિષ્ઠાત શિક્ષકો આવ્યા, સમાજસેવકોને તાલીમ આપવાની શિખિરો, ખોચેની ઉભાતિના વર્ગો, આમવિકાસના કાર્યકરોને હારવણી આપવા માટેના હરલ તાલીમ શિખિરો શરૂ કરવામાં આવી. આત્મભર્તા દાખલ થયેલા સમાજસેવકોનું જીવન આદર્શ નમૂના રૂપ હતું. શુદ્ધ પવિત્ર ધ્યેયથી નવા સમાજ માટે સેવકો સર્જવાનું કાર્ય થયું. રાખરામનની કીર્તિ દેશમાં બધે પ્રસરી ગઈ. રાષ્ટ્રીય અહીંદિન ચાલતું ન હોય તેવા શાંતિના સમયમાં પ્રજાનું ગાંધીના ધ્યેયને અનુરૂપ ધડતર કરવામાં આવતું.

હિંદુસ્થિમ હુલ્કડો દેશના ઉત્તર અને પૂર્વમાં થતાં મહાત્મા ગાંધીએ એકતા માટે નોચાભાલી જિવ્લાના પ્રદેશમાં પદ્ધયાત્રા શરૂ કર્યાના સમાચાર રાખરામને ચિંતાપૂર્વક વાંચ્યા. તે વરસે તમિલનાડુ કોંગ્રેસની પ્રમુખની ચૂંટણી સા, ગણેશન અને કામરાજ વચ્ચે હરીકાઈ થઈ. તેમાં કામરાજ વિજયી થયા, પ્રકાશમના મંત્રી. અંણે વિદ્યાધીની અને ઓમન્દૂર રેડી આવ્યા. ભારતી શાસનથી બોધનાં હિતનાં કાશો થયાં.

ઓગણીસે સુડતાલીસના ઓપ્રલના ખીલ સંતાહમાં હિંદુ-સુસ્થિમ એકતા માટે મહુમદઅલી ઝીણું અને મહાત્મા ગાંધી બંનેએ એક સંયુક્ત જહેરનાસું બહાર પાડ્યું. આજાદીનો દિવસ ભારતની નજુક આવ્યો.

ઓગણીસે સુડતાલીસના ઓગસ્ટમાં હિંદને આજાદી ભળ્ણા. અંસુ અને રક્તના સીંચનથી આજાદી ભળ્ણા હોવા છતાં હિંદ અને પાકિસ્તાન એ ભાગ થવાની અસલ્ય વેદના સાચા અને શુદ્ધ દેશભક્તોને થઈ. મહુરેમાં અને સત્યસેવાઅમભર્તા આજાદ દિન ધામધૂમથી જિજ્વવામાં આવ્યો. ઉલારો વરસ પછી મળેલી એ

આજાદીને રાષ્ટ્રિય ઉત્સવ તરીકે મનાવવામાં આવી. જ્યથે જ ત્રિરંગી ખજી લહેરાતા હતા.

આજાદીના દિવસે, પોતે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા રાજીરામનને થાદ આવી, અઢાર વરસ પહેલાં યુવાનીના આવેશમાં ભીનાકીના મંદિરમાં તેણે અને મિત્રાએ લીધેલી તે પ્રતિજ્ઞાનું તેના પૂરતું તો હજ પણ પાલન કરવાનું હતું. ‘હેશ આજાદ થાય ત્યા સુધી લળન નહિ કરીએ’ એવી એ દિવસે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા ખીજાયો માટે પૂરી થતી હતી. પરંતુ તેને માટે તો એ પ્રતિજ્ઞા હજ પણ ચાંડુ જ હતી. જે મહાયજ્ઞ માટે તેઓ ખધાએ ઘરઆર, સુખસાદ્વારી અને સ્વજનોનો પ્રેમપાસ તંયાં ઇત્યા, એ મહાયજ્ઞ પૂરો થયો હતો, પરંતુ રાજીરામન પૂરતો એ મહાયજ્ઞ પૂરો થવાના સમયે દિવસ અને રાત મહાયજ્ઞ જ રહ્યો. ‘નથી જણુંતી રામા લક્ષ્મિને માર્ગ’ — કંઈ દારા અને વીણા પર ગાતી મહુરમ, રાજીરામનની પ્રતિજ્ઞા છોડનોને સમય આવ્યો. એ પહેલાં જ તે સિધાવી ગઈ. દેશને મહાયજ્ઞ પૂર્ણ થયો. ત્યારે તેમાં વ્યક્તિએની પ્રતિજ્ઞાએ ત્યાગના યજમાં હેમાઈ જય છે. દેશભક્તોને મહાયજ્ઞ ફલ્યો. ગાંધી નામના સત્યાગ્રહી મહામુનિની તપસ્થાથી સિધિ મળો. તે મહાયજ્ઞમાં ડેટલાંયની અદ્ય ધર્યાએ, વ્યક્તિગત અભિલાષાએ, પરિવારના સુખો નાથ પાર્યા છે. પરંતુ હિમ પીગળવાથી હિમાલયનું અસ્તિત્વ પીગળા જતું નથી, પરંતુ ગંગા જન્મે છે. જે દેશભક્તિને હિમાલય કહીએ તો આજાદીને ગંગા કહી શકાય. રાજીરામન જેવા ધણા સુવર્ણ સરીખા નવયુવડોને ગાંધી નામના મહામુનિએ પોતાના કાર્યથી વેલા કર્યા હતા. આ માટે જ્યે રાજીરામન જૈરવ અનુભવે; પરંતુ તેના ત્યાગમાં તેને માટે ત્યાગ કરનારનો ત્યાગ જણેલો જ છે. એ ત્યાય તેનો એકલાનો નથી. જીવનમાં એકચ ન પામનારાએ ત્યાગ કરવાની બાયતમાં એક ચયા હતા. ‘હું હું ત્યા સુધી તમે સંન્યાસી નહિ થઈ શકો’ મહુરમે કહ્યું હતું. અત્યારે મહુરમ નથી. આથી તે પ્રતિજ્ઞા છોડવાની જરૂર

રાજરામને નથી. ‘દેદકાળમાં મુનિવરેની આવશ્યકતા હતી? તૂનનિઃદ્ધિનું રક્ષણું કરવા માટે ચોતાના સ્વાર્થને હોમી હેનારા તપુ કરનાર મુનિવરેની આવશ્યકતા છે. આવાચોમાં પહેલા અવતાર તરીકે ગાંધી છે. ગાંધીના અતુભંધાનમાં હજરો મુનિવરેની દેશને જરૂર છે. શાંકરાચાર્યના અદૂતવાદ, રામાતુજના વિશિષ્ટાદૂતવાદ જેવો ગાંધીવાદ આવતી કાંઈના જીવનમાં એક આચાર બની જેવો જોઈશે. એ આચારના પ્રસારણ માટે હું ‘મર્થીશ’ – આજાહીના દિવસે ધણું મંથનને અંતે રાજરામને મનમાં પ્રતિજ્ઞા લીધી.

*

હિંદના છેલ્લા આવેલા વાઈસરોય લોઈ માઉન્ટ એટન હિંદની પ્રજાની છચ્છાથી છેલ્લા ગવર્નર જનરલ થયા. એ જ સમયે જીના પાકિસ્તાનના ગવર્નર જનરલ થયા. જવાહરલાલના નેતૃત્વ હેઠળ પ્રથમ પ્રધાનમંડળ રચાયું. અમુક પ્રાંતો સિવાય ખીજ પ્રાંતોમાં ગવર્નર નિમાયા.

ફરી હિંદુસુસ્થીમ હુલ્લડેઓ માથું જાંચકાં મહાત્મા ગાંધી ઉપાસ પર જીતર્થા. ધણુાની પ્રેમભરી વિનંતીને માન આપીને મહાત્મા ગાંધીએ પારણું કર્યાં. ખીજ વરસે જન્યુઆરીમાં દિલ્હીમાં થયેલાં હુલ્લડને વખેડી કાઢીને મહાત્મા ગાંધી ફરી ઉપવાસ પર જીતર્થા. તેમના આ ઉપવાસ ગણુતીના દિવસ જ ચાલ્યા. બધા નેતાઓએ વચ્ચેન આપવાથી તેમણે પારણું કર્યાં. પ્રાર્થનાસલાએ થવા લાગી. પ્રાર્થનાસલામાં લોડો મેદનીમાં એકઠાં થતાં. ‘વૈષણવ જન તો’ અને ‘રધુપતિ રાધુર’ ધૂત લાખો લોડોના કાનમાં શુંજવા લાગી.

જન્યુઆરીની વીસમી તારીખે મહાત્મા ગાંધીની પ્રાર્થનાસલામાં પોતું હેંકાયાના સમાચાર રાજરામને જાણ્યા. એ સમાચાર સંબલ્યા. એ પણથી જ તે અનુનો ત્યાગ કરીને બેસી ગયો. તેનું મન મુંજાઈ

ગયું હતું. ગીતા હાથમાં લઈ વાંચન કરી આશ્વાસન મેળવવા તેણે
પ્રયત્ન કર્યે. એ વખતે પ્રહરીશરન પુદુકોઈ ગયા હતા.

દુનિયામાં હુજ્જ્નોના જ વિરોધીઓ હોય છે, એ રાજરામન
અત્યાર સુધી માનતો હતો. ૫૨ંતુ મહાન અને સજજોનોના પણ
દુઃખમનો હોય છે એ તેણે અત્યારે જ જણયું. જે મહાત્માના યજોથા
ગુલાભીમાં સંઘર્ષનું હિંદ આજાદ થયું તે જ મહાત્મા ગાંધીની પ્રાર્થના
સલામાં બોંબ્ય ઝેંડનાર પણ છે, એ જાણુને તે શરમિંદ્રા બની ગયો.
ગંગા અને વેદો જન્મેલ દેશમાં કરુણા અને પ્રેમલયું જીવન જીવ.
નારને પોતાના સ્વાર્થ ખાતર હોમી હેનાર કુર હૃદયવાળાઓ પણ
જન્મયા છે, એ અતુમાન પર તે આવ્યો. મહાત્મા ગાંધી માટે તેણે
હેવાને પ્રાર્થના કરી.

* *

એણાણુંનિસસો અડતાલીસની ત્રીકસમી જન્યુઆરીના દિવસે પ્રાર્થના સલામાં જતાં મહાત્મા ગાંધી પર જોળાખાર થયો, આથી તિરુવૈયાનુ ત્યાગરાજનો મદુરૈમાં રાખવામાં આવેલ ઉત્સવ મોકુદુ રાખવામાં આવ્યો, એ દિવસે દિલ્હીમાં સુયાસ્ત પછી વ્યાપેલું આંધારું ધણા દિવસ સુધી ભારત દેશમાં ફેલાયેલું રહ્યું. એ સમાચાર સંભળાને રાખરામન બેલાન થઈ ગયો. એ દિવસે સવારે જ ગામથી પાછા ફરેલા પ્રહૃદીશ્વરને રાખરામનને ભાનમાં લાવીને ધીરજ આપી. અંને ઝરણામાં જઈને નાહી આવ્યા. ખીને દિવસે સવારે પ્રહૃદીશ્વરને પોતાના પિતાની જેમ રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીનું તલ અને પાણુથી તર્પણ કર્યું. પાણુથી તર્પણ કર્યું એમ કહેવાને બહસે આંસુથી તર્પણ કર્યું, એમ કહેવું વહુ ઉચિત છે. રાખરામને માતાપિતાનું ન કરેલું તર્પણ મહાત્મા ગાંધી માટે કર્યું. સુતિરુલાપન અને શુરુસામીએ માથે મૂંડન કરાયું.

એ દિવસથી આશ્રમમાં સવારસાંજ પ્રાર્થના અને ભજનો ચાલુ થયાં. 'વેષણવ જન તો'નું ભજન અને 'રધુપતિ રાધવ'ની ધૂન વણુથંભી ધણા દિવસો સુધી ચાલુ રહી. આએ દેશ શોકમય બની ગયો. યોગીસુનિવરના જેવું 'સાદ્ગીભર્યું' જીવન જીવનાર અને ભારતની સ્વતંત્રતાના યુદ્ધમાં માર્ગ ચીધનાર રાષ્ટ્રપિતાના જવાથી લાખ્યો લોકાની આંખો ભીની થઈ ગઈ. મહાત્મા ગાંધીના જીવનકાળ દરમિયાન

વિનથી સ્વભાવને લીધે આપણાઈ ગણ્યાય એટલા ખાતર ને કાર્ય કરતાં અચકાતો હતો એ કાર્ય સાચા અંતઃકરણપૂર્વક કર્યા. પહેલાં હરિજન નિધિ ઉધરાવવા માટે મહાત્મા ગાંધો મહુરે આવ્યા હતા ત્યારે ટી. એસ. એસ. રાજને પોતાને 'ગાંધીરામન' કહીને એલાવ્યો હતો, તે નામમાં તેણે શરૂ કરી લીધું અને જેટેડમાં પણ તે બદલેલું નામ નોંધાવી દીધું. ટી. એસ. એસ. રાજને તે દિવસે લૂલામાં આ નામથી એલાવ્યો, ત્યારે ત્યાં હાજર રહેલા વૈદ્યનાથ અચયરે 'આજ નામ રાખી લે' કહેલું તે આજે ઇલ્યું. ગાંધીજીનો સાથે જ હિંદુમાં એક સદી પૂરી થઈ ગઈ હોય એવું તને લાગ્યું.

*

ધારાસભા ડે લોકસભામાં જઈને લોડાનો સેવા કરવાનો આગ્રહ નેતાઓએ અને કાર્યકરોએ તને કર્યો હતો; ૫૨ંતુ તેણે મહેમતાપૂર્વક ના પાડી આશ્રમનું કાર્ય તેણે ચાલુ રાખ્યું.

'અધા જ સત્તા અને ખુરશી પર એસી જય તો મહાત્મા ગાંધીનું કાર્ય ચાલુ રાખી શકાય નહિ. અઢાર વરસથી વહુ સમય આપણે આ મહાયજીમાં ભાગ લીધો છે. અને તેનું ક્ષળ પણ મળ્યું છે. પક્ષના ભતલેદો અને હેઠાનો મેઝ આપણા મહાયજીમાં અંગ પાડે, એવા મને ડર છે. આજાદી મળ્યાં પહેલાં આપણા બધાનું ધ્યેય આજાદી મેળવવાનું હતું. 'સ્વતંત્રતા એ મારો જન-મસિદ્ધ હક છે' એ તિણકની ગર્જનાનો આપણા અધાનાં છદ્યમાં પડ્યો પડ્યો છે. પામવાની વસ્તુ પામ્યા પછી તને લોગવવાની સ્થિતિ પર આપણે આવ્યા છીએ, ધ્યેય માટે આપણે લડતા હતા ત્યારે આપણી ને એકતા હતી, એ ક્ષેત્ર ચાખ્યા પછી ટકશે કે ડેમ એ લવિષ્ય જ કહી શકે. દેશ માટે મારે ને કાંઈ કરવાનું છે એ હું આ આશ્રમમાં જ રહીને કરીશ. જે હું હેઠાં પર એસીને સેવા કરવાનું શર કરું તે મારામાં સત્તા માટેની લાલસા વિસ્તરવા માંડશે. એ લાલસા કદમ્બ

માર્ગ અરમાન અને સેવાપારાયણુતાને કચડી નાખશે. માટે મહેરભાનો હરીને મને આ માટે આગછ હરશો 'નહિ' - રાજરામને કહ્યું. પ્રહૃદીશ્વરન પણ આ મતના હતા.

આગણ્ણીસસો અડતાલીસના અંતમાં થયેલો પ્રમુખની ચૂંટણીમાં પદ્માલી સીતારામગૈયા અને પુરુષોત્તમભાસ ટંડન વચ્ચે સુખત હરીકાઈ અઈ, ટંડન હાર્યા; પદ્માલી જીત્યા. પ્રહૃદીશ્વરન અને રાજરામન એ ડોંગ્રેસના અધિવેશનમાં ગયા નહિ. ખીંચે વરસે મદ્રાસમાં કુમારસામી રાજનું પ્રધાનમંડળ રચાયું.

અભિલ ડોંગ્રેસનું અધિવેશન આગણ્ણીસસો પચાસના સપ્ટેમ્બર મહિનામાં નાસિકમાં ભરાયું ત્યારે પ્રહૃદીશ્વરનું સ્વાસ્થ્ય અરાખર ન હોવાથી પુઢુંકેદૈ જઈને પરિવાર સાથે રહેવા ગયા હતા. સ્થાનિક નેતાઓ અને સહકાર્યકરોના આગછને ના પાડી ન શકવાથી રાજરામન નાસિક ડોંગ્રેસ અધિવેશનમાં ગયો. ત્યાં નાસિક ડોંગ્રેસમાં ટંડન, કૃપાલાનો અને શંકરહેવ, એ ત્રણ વચ્ચે પ્રમુખપદ માટે હરીકાઈ વધતી ગઈ તેમ તેમ પક્ષમાં વધુ ને વધુ ફાટ પડતી રાજરામનને જણ્યાઈ. તે ડોંગ્રેસમાં ટંડન વિજયી થયા. જવાહરલાલ નહેરુ અને ટંડન વચ્ચે મતભેદ હોવાથી પક્ષ અને મંત્રીમંડળ વચ્ચે ધર્ષણ થશે કુઝમ, એનો બધાને ચિંતા હતી.

— નાસિક ડોંગ્રેસનું અધિવેશન પૂરું થતાં રાજરામન ખીંચ. એની સાથે મફુરૈ ન જતાં પ્રહૃદીશ્વરનને મળવા માટે પુઢુંકેદૈ જવા ત્રિચિ જિતર્યો. તે ત્રિચિ જિતર્યો ત્યારે વીજળી ત્રાટકે એવા સમાચાર તેણે મળ્યા. પ્રહૃદીશ્વરન ગુજરી ગયાના સ્લમાચાર જાણ્યા ત્યારે આ વાત માની શક્યો નહિ. આ સમાચાર તેને માટે અસર્ય હતા. રાજકીારણમાં આત્મિક ગુરુ અને મિત્ર એક જ સમયે ચાલ્યા ગયા હોય એવો આધાત તેણે અનુભવ્યો. તે પુઢુંકેદૈ ગયો. એ કુદુંબને પ્રહૃદીશ્વરનના મૃત્યુથી અત્યંત મોટી ઘોટ પડી હતી. પ્રહૃદીશ્વરનના પત્નીને

સૌભાગ્યવતીના વેશમાં જોઈ જોઈને ટેવાઈ ગયેલો રાજરામન તેના આ નવા વેશને જોઈને આધાત પામ્યો. પ્રહૃદીશ્વરનનાં પત્નીના પિયરિયાં - તેના બાઈઓ અતિસાધન-સંપન્ન હેવાથી તે એતું આવિ જીવન ધજજતબેર અને સારી રીતે વિતાવી શકશે, રાજરામનને લાગ્યું. બધા જ બાઈઓ અહેનને ધીરજ મળે એટલા માટે મુદુકોડૈ આવીને રથા હતા. રાજરામનને જોતાની સાથે જ પ્રહૃદીશ્વરનની પત્નીનું રુદ્ધ કાઢી નીકળ્યું. એ મદુરમ માટે મદુરે આવીને રથા હતાં, એ બધું તેને યાદ આવી ગયું.

‘તારા પર તેમને અનહુદ લાવ હતો. તને ‘રાજ, રાજ’ કહીને સંભોધતાં તેમનું મેં ભરાઈ જતું હતું. નાસિકથી પાછા ફરતાં અહીં આવવા માટે, મદુરૈથી ઠું નીકળ્યો એ પહેલાં તને પત્ર લખ્યો હતો. ઠું મદુરે પાછો જય ત્યારે શરીર સારું હોય તો તેઓ તારી સાથે આવવાના હતા...’

— રાજરામને પ્રહૃદીશ્વરનનાં પત્નીને આશ્વાસન આપી ધીરજ રાખવા કર્ણું પરતુ તે યોતે ધીરજ ધરી ન શકવાથી તેનું મન આફંડ કરતું હતું.

‘પ્રહૃદીશ્વરન મામા ન હેવાથી મને ધાર્યી તકલીફ પડશે, માઝી ! મારો જમણો હાથ જ કપાઈ ગયો હોય એમ...’ આ બોલતો હતો ત્યારે તેનું ગળું રંધાઈ જવાથી તે વાગળ ઓદી શક્યો નહિ. પત્ર લખ્યાને તેણે શુરૂસામી અને સુત્તિરુલઘ્યનને આશ્રમમાંથી બોલાવી લિધા.

*

મુદુકોડૈમાં પ્રહૃદીશ્વરનની અંતિમ કિયા પત્યા પછી રાજરામન આશ્રમમાં પાછો કર્યો; પરતુ હુંખ અને એકલતાથી સહન નહિ થતાં રાજરામનરી મન અને શરીર લાંગી પડચાં. પ્રહૃદીશ્વરન જેવા દુનિયાદારી, ઠરેલ, અને શાંત સ્વભાવવાળો બીજે કોઈ ન હેવાથી એ આશ્રમતું સંચાલન કર્યો હેઠળું મુશ્કેલીભર્યું છે, એ તેને ધામે

ધીમે સમજયું. પોતાને કોઈ પણ તકલીફ આપ્યા વગર સંચાલનમાં રહેલી બધી મુશ્કેલીઓ અને દુઃખો તેવો એકલા સહન કરતા હતા. અત્યારે બધી જ જવાબદારી તેને વહન કરવાની હતી. પોતાના કંઈ શકાય એવા અને આત્મીય ગણ્ણી શકાય એવા બધાં જ ચાલ્યા ગયાં હતાં. દુનિયામાં પોતે એકદેઓ જ રહી ગયો છે, આ વ્યથા ઝેટલીક વખત તેની અંખેમાં આંસુ લાવી હેતી.

રતનબેલ સોની ચાલ્યા ગયા, હસતાં હસતાં ‘મારી દીકરીને સંભાળજો’ કહેનાર મહુરમની મા ચાલ્યાં ગયાં. મહુરમ પણ ચાલી ગઈ! તેના જેવા હજરો નવયુવાનોને દેશઅક્રિતનો ૨ંગ લગાડનાર મહાત્મા ગાંધી પણ ચાલ્યા ગયા, વેલુરનેલમાં પરિચય થયો ત્યારથી શુરુ અને મિત્ર તરીકે રહેલા પ્રહીથીરતન ચાલ્યા ગયા. આપ્યી માનવ-જીત આ દુનિયા પરથી નષ્ટ થઈ ગઈ છે, અને સમયાન જેવી ભૂમિમાં પોતે એકદેઓ રહી ગયો છે, એવું તેને લાગતું. દુઃખને સૂકી જઈતે, પોતાના પર પ્રેમ દાખેલાઓના પ્રેમની સમૃતિ જળવી રાખવા, ખીજાઓમાં તે પ્રેમની વહેંચણી કરવા અને તેમનામાં પ્રેમભાવના જાગૃત કરવા, નિસ્વાર્થભાવે સેવા કરવા તેણું પોતાની જીતને આધુનિક તપોમુનિના રંપમાં ફેરવી નાખી.

*

ભારત પ્રજાસત્તાક બન્યા પછી ઘણાં વરસો વીતી ગયાં. દેશમાં ચૂંટણીઓ થતી રહી અને નવાં નવાં પ્રધાનમંડળો બદલાતાં રહ્યાં. આજાદી માટે લડનાર ભારતમાં એ એક જ સંસ્થા હતી. ખ્યેય પણ એક જ હતું. દેશની આવેલી આજાદી સાથે સાથે વિચારોનું સ્વાતંત્ર્ય અને મતલોદ પ્રદર્શિત કરવા માટેનો હક પણ આપ્યો. સમસ્ત દેશ કક્ષાઓ અને રાજ્યકક્ષાઓ વિવિધ પક્ષો જીલા થયા. ઘણા નેતાઓનો ઉદ્યય થયો. દરેક પોતપોતાનાં ખ્યેયો જહેર કર્યાં. પરંતુ આત્મઅઙ્ગા પર

વિશ્વાસ રાખનારા મહાત્મા ગાંધી જેવા રાજકીય ચંત્યાથણીએ જેવા મળ્યા નહિં. બંધ અને વિશાળ ઉદ્ઘોગો શરૂ થયા. શાળાઓ, ડૉકેન્ટે અને કુનિવર્સિટીઓ વધી. ભાષાવાર પ્રાંતોની રચના થઈ. દરેક પ્રાંતની ભાષાનો વિકાસ થાય અને પ્રજી પોતાની ભાતૃભાષામાં સરકાર સાથે સારી રીતે પત્રભૂષણ કરી શકે એટલા સારુ ભાષાવાર પ્રાંતો રચાયા હતા. ભારત પ્રજાસત્તાક દેશ બન્યા પછી, અને મારે એ પ્રશ્નો ભાથાના દુઃખાવા જેવા બની ગયા. એક કાશ્મીર પ્રક્ષ અને બીજે ભાષાનો પ્રશ્ન. ‘બોલિવાની ભાષા ભલે અઠાર હોય પણ ચિંતન તો એક જ હોય જોઈએ’—એમ ધર્માં વરસે. પહેલાં ભારતીયારે ગાઈને જે એકતાનો નિર્ણય કર્યો હતો, એ એકતા ધીર ધીર અદૃશ્ય થતી ગઈ અને જેટલી ભાષાએ છે એના કરતાં વધુ ધૂણા, દેષ, હઠાથહ અને જેદ્ધાવ અસ્તિત્વમાં આવતા ગયા.

ગોગણુસેઓગણુસાહેભાં ગાંધીરામના નેતૃત્વ હેઠળ ભારત સરકારે એક ‘દરખ એજલ્યુકેશન સ્ટડી મીશન’ યુરોપ, અમેરિકા મેઝદું. આ પ્રવાસ વખતે ગાંધીરામન અતિઉત્સાહેભાં હતા. બહારના દેશોનાં આર્થિક વિકાસ, વિજ્ઞાનની જડપી પ્રગતિ જોતાં ભારત આ સિથિતિએ કચારે પહેંચશે, એ વિચાર તેમને આવતો હતો. તેઓ સિન્ટ્રેઝરલેન્ડ અને જર્મનીભાં હતા ત્યારે, મહાત્મા ગાંધી અને રોમા-રોલાંની મુલાકાત દરમિયાન થયેલી વાતચીત ભીજીએને મેંએ ચંલાળવા મળતાં તેઓ અત્યંત ગફાગફિત થઈ ગયા. એ પ્રવાસ પૂરો કરીને, ભારત પાછા આવીને દિલ્હીમાં એક મહિનો રોકાઈને તેઓ ખધા નેતાએને મળ્યા અને વાત કરી. ગામડાઓભાર્યાં શિક્ષણુના પ્રચાર અને ઉદ્ઘોગાને વિકાસ કરવા મારે ત્વરિત પગલાં લેવાવાં જોઈએ, એ મારે અઠાર પાનાની એક નોંધ તૈયાર કરીને શિક્ષણુ પ્રધાનને સુપ્રત કરી. ભદ્રાસ અને મદુરેભાં તેમનું ‘ભાવભીતું’ સ્વાગત કરવામાં ૧૪

આવ્યું. હેશ અંગેની તેમને થતી ચિંતાને ઉદ્દેખ તેમણે તેમના જ્ઞાનાભિનામાં વ્યક્ત કર્યો. મહાત્મા ગાંધી પછી સત્ય અને અહિસામાં અદ્ધા ધરાવનાર એક સેવાક્ષાવી આચાર્ય વિનોભા ભાવે જિલ્લાય ખીજ લાગ્યે જ હતે. આત્મઅદ્ધા ધરાવનારાઓની પેઢી ચાલો ગઈ છે, એવી ચિંતા તે કરતા હતા એ સમયે ‘વિનોભા ભાવેએ જીવેદ્ય સેવા સંધ આશ્રય હેઠળ ભૂમિદાનની પ્રવૃત્તિ આરંભી છે’ એ સંબળાને તેમણે અત્યંત આનંદ વ્યક્ત કર્યો. રાધ્રિય મહાયજીના મુનિવરોની છેલ્લી કુંપળ સરીભા વિનોભા ભાવે તેમને જણાવ્યા.

ગાંધીરામન ઇરી આગણ્ણીસેએકસઠમાં ગાંધીવાદના પ્રચાર માટે અને સહભાવનાના ફેલાવા માટે લંકા, દક્ષિણ એશિયાના હેઠો, અર્મા અને આસ્ટ્રેલિયાના ત્રણ મહિના પ્રવાસ એડચો. એ પ્રવાસ પૂરો થયો ત્યારે તેમણે સાડ વરસ થયાં. તેમની પછ્ચિપૂર્તિ ઉત્સવ ઉજવવાનો પ્રસ્તાવ આંધ્રો. એ વખતની દેશની પરિકિથતિને કારણે તેમની પછ્ચિપૂર્તિ ઉજવાય કે હારતોળા થાય, એ તેઓ છચ્છતા ન હતા. તેમણે ના પાડવા છતાં તેમના મિત્રો, તેમના ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ અને અતુયાધીઓએ એકત્ર થઈને ધામધૂમથી મદ્રાસમાં ઉજવ્યો. ખીજે મહિને આશ્રમમાં તેઓ પાછા આવ્યા ત્યારે, શહિરાતથી જ તેમની સાથે આશ્રમમાં જોડાયેલા અને આશ્રમમાં રહીને સેવા કાર્ય આપી રહેલા સુત્તિરુલાપન અને શુરૂસામીને બિરદાવવા, તેમણે સન્માન-સમારંસ યોજનો. એ સન્માનસમારંસમાં ગાંધીરામને તેમનો મુક્તાકંઈ પ્રશંસા કરી. આશ્રમના પ્રાર્થનાખંડનું ‘પ્રહીષ્વરન પ્રાર્થનાખંડ’ નામાલિધાન કરવામાં આવ્યું. એક મંડુરમની યાદ તેમણે તેમના છુદ્ધયમાં જ સંધરી રાખ્યો.

ખીજ વરસની શહિરાતમાં જ તેઓ ધણ્યા સમયથી લખી રહેલા માય કન્ટ્રી - પાસ્ટ એન્ડ પ્રેઝન્ટ’ પુસ્તકના એ ભાગનું પ્રાણથન થયું.

હેશપરહેશમાં આ પુસ્તકને સારો આવડાર ભળ્યો અને તેના પર પ્રશ્નસાનાં છૂલે વેરવામાં આવ્યાં, ‘અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડે એવું આ પુસ્તક થોડ્ય સમયે તમે હેશને ચરણે ધર્યું છે’ જવાહરલાલનહેરુએ પુસ્તક વાંચીને આમ લખ્યું હતું. ગાંધીરામને આ પ્રશ્નસાથી આનંદ થયો. એ પુસ્તકમાં ભારતની એ ચેઠાઓનો તાદ્દચિત્તાર ૨૪૨ કરવામાં આવ્યો હતો. સરદાર પટેલના મૃત્યુ સુધીને સમય તેમાં આવરી લેવામાં આવ્યો હતો.

સત્યસેવાશ્રમના ડેટલાય ભૂતપૂર્વ વિવાદ્યાંએ સમાજને ઉપયોગી એવાં સ્થાનો એ પોતાની સેવા આપી રહ્યા હતા. ગાંધીરામને એ આશ્રમમાં ધાર્યાં લગ્નો સાદાઈથી કરાવી આપ્યાં હતાં, એમાંના ડેટલાંડ પ્રેમલગ્નનો હત્યાં તો ડેટલાંડ આંતરરાતીય લગ્નો હત્યાં. ડેટલાંના જીવનમાં ભાગદીર્ઘ બની, તો ડેટલાંના શુભચિત્તક અનીને તો પરિચિત વ્યક્તિત્વોની સાથે હૂંકલ્યું જીવન જીવીને તેમણે મેળવેલા આનંદના કારણે ગાંધીરામન પોતાનું દુઃખ લૂલી શક્યા. થોડ્ય લાયકાત ધરાવતા બેકાર હુલાનોને તેમણે પ્રયત્ન કરી ડેકાણે પાડ્યા, મિત્રાને થોડ્ય સલાહસૂચને. આપ્યાં, ખરાબ સોખતને કારણે નાનપણમાં માર્ગ લુલેલાં હુવકયુવતીઓને હોરવણી આપીને સુંદર અને કલાત્મક જીવન જીવતાં કથ્યાં.

આમ સત્યસેવાશ્રમની ઉન્નત કાર્ય પ્રણાલો અને ધેર્યો અંગે તેમણે સેવેલાં સ્વર્પનાં સાકાર થયાં. પ્રહૃદીશ્વરનની વાત કરીએ તો બિચારાના નસીબમાં આ જેવાનું લખાયું ન હતું.

ત્યાં તો હેશને આધાત લાગે એવો બીજે બનાવ અની ગઢ્યો. જવાહરલાલ નહેરુનું નિધન થયું. એ દ્વિવસે તેમણે પોતાની ડાયરીમાં નીચે સુજાપ લખ્યું:

‘હેશનું ગુલાબ નાશ પાર્યું. ગુલાબ જેવા અધર હવે બોકશે નહિ, ગુલાબ જેવા હાથ હવે સેવા કાર્ય કરશે નહિ. ‘મારા પણ

મારી ભાષા નહેરુ મોલશે' એ જેના વિશે ગાંધીજી કહી ગયા હતા એ તેમના વારસદારે પણું આ ભારત દેશમાંથી વિદ્યાય લીધી.'

જવાહરલાલ નહેરુ પછી તેમના જેવી શક્તિ ધરાવનારને આપેલા દેશ કાન દઈને સાંભળે એવા નેતા મેળવવા અસહાની નીવડથો. તેમના પછી લાલખાદુર શાસ્ત્રી આવ્યા, આખા દેશમાં ભાષાકીય આંદોલન આગની જેમ વ્યાપી ગયું. ખીન જરૂરી અશ્વો માટે વાદ-વિવાદ ચીકા કરવામાં આવ્યા, રાષ્ટ્રીય એકતા આ ભાષાના પ્રશ્નથી છિનનભિન્ન થવાનો લય ઉપસ્થિત થયો. ઉત્તર અને દક્ષિણ વરચે સેતુરસ્પ અની રહેવા પ્રયત્ન કરનાર કોઈ રસ્યું નહિ.

આંદોલનનું સૃષ્ટિ-રીતરસમ બદલાઈ ગયાં, આજાદી પહેલાં સત્યાગ્રહ, ત્યાગ અને સહન કરીને સામાના હંદ્યમાં શુલ કાગળું પેઢા કરે એવાં સાત્વિક આંદોલન બદલાઈ ગયાં. ક્રમે ક્રમે ત્યાગની ભાવના એંધી થતી ગઈ અને પોતાનું ધર્મચિત્ત પ્રાપ્ત કરવા હિંસા-ઘારી વધતી ગઈ. સત્યાગ્રહમાં પોતાની જતને હેઠી હેવાની નૈતિક શક્તિ હોવી જોઈએ, એમ મહાત્મા ગાંધી કહેતા, જ્યારે પોતાની ધર્મચિત્ત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા માટે ખીલાયોનો વિનાશ કરવાની હુદે દેશ પહોંચ્યી ગયો, દરેક રાજ્યને માત્ર પોતાની જ પડી હતી. ઉત્તરના ઉત્તાવળિયાં પગલાંથી ધર્થીબ્ધી સમસ્યાઓ જલી થઈ. પાકિસ્તાનના આફમણુની સાથે સાથે તાસકંદની મંત્રણાએ યોગદીશ. પાકિસ્તાનના આફમણુસ સમય પૂરતી જ લાલખાદુર શાસ્ત્રીનું અખુદાયું નિધન થયું. નહેરુ પછી કોણું એ વાક્યને ભૂંસાવીને તેમના સ્થાને આવેલા શાસ્ત્રીના મરણ પછી હવે કોણું એની ચિત્તા મોંડાયાને થઈ.

ધીર ધીર દેશમાં અર્થાતિ વધતી ગઈ. સાઠ વરસ કરતાં વધારે સમયથી ફૂલી ફાલેવી રાષ્ટ્રીય ડેંગ્રેસ વીસ વર્ષમાં ધીર ધીર નખળા

પડતી ગઈ. સેકડો મહાપુરુષોનાં અનન્ય ત્યાગ અને જીવિદાનના પાયા પર રચાયેલી આજાહીની ધમારતને દૂંગો લાગવો શરૂ થઈ ગયો. બ્રેમ, કૃષ્ણા અને સત્યધી ચેખાઈને સમૃદ્ધ થયેલી ભાષાઓને અન્ય પ્રાંતીય ભાષાઓએ સાથે મટલેદ જિલ્લા થયા. રાજકારણીઓએ ત્યાગની ભાવનાને વીસરી ગયા. ચૂંટણીમાં વિજેતા થયેલા ઉમેદવારો, લોડોની સેવા કરું વાનું બાજુએ મૂક્તાને હવે પછીની ચૂંટણીઓમાં ડેવી રીતે વિજેતા થનાય, એના માર્ગો વિચારવા લાગ્યા. ગરીબાઈ, સુખમરો અને અણાનતા દૂર કરવાની જે તમના આજાહી પહેલાં હતી તે વીસરી જઈને આજાહી મળ્યા પછી ચૂંટણીઓ ડેવી રીતે જીતવી એ એક જ ચેય પર બાબ્યા.

ધણ્ણાં વરસો પહેલાં પ્રહૃદીશ્વરને કહેલી એક વાત અત્યારે યાદ આવતાં ગાંધીરામનને ચિંતા થઈ.

‘મહાત્મા ગાંધી જેવા આત્મઅળ પર અદ્ધા રાખનારા અને સુભાષયાંત્ર એાજ જેવા મનોઅળ અને શારીરિક બળમાં વિશ્વાસ રાખનારા નહિ હોય ત્યારે આ ભારતનું લાવિ હેઠું હશે, એની કલ્પના પણ કરી શકાતી નથી.’

એ દિવસે તેમણે વ્યક્તા કર્યા સુજાયની પરિસ્થિતિ આજે જેવા મળે છે. એ અદ્ધા અને વીરતાને એક બાજુએ મૂકી દીધી છે, ગાંધી અને સુભાષની સાથે એ પેઢીનો અંત આવી ગયો. વચ્ચનની કિમત સમજનારા સત્યગ્રહેમાં વ્યક્તિઓ મળ્યું આજે જેવા મળતી નથી! નિદ્યાર્થીઓએ રાજકારણમાં પડુંન જોઈએ, એગાધીઓ કલ્યું હતું. પરંતુ આજે તો એકએક પક્ષ, માણલાં પકડવા માટે પાણીમાં જળ નાખે તેમ રાજકારણના કિનારે જિલ્લા રહીને ફેણવણીના દરિયામાં જળ નાખીને વિદ્યાર્થીઓને જેંચી લાવે છે. શિક્ષણ વલ્લસ્યું છે. ગરીબ માસાપો ચિંતાતુર બન્યાં છે. દરેક ક્ષેત્રમાં શિસ્તલંગ જેવા મળે છે. વડીલોતું માન સચવાતું નથી. કારણ? ફોઈ પણ

ખાખતમાં જોંકું ચિત્તન કરવાનું કે શાંતિથી ચર્ચા કરીને સામાજિક સમજવા જેટલી ધીરજ ખેઠા છીએ, બધાં જ સમયના વહેણું ખેંચાતાં જાય છે. તકનાદીઓ, દેશદ્રોહીઓ, અને સમજદ્રોહીઓ, કર્યાક ઢાઈ પણ પ્રશ્ન ઉપરિસ્થિત થતાં તેમાંથી અગ્નિ પ્રગરાવીને પોતાની ઘીયડી પડાવી લે છે. સામાજિક કાર્યોમાં એટ આવી છે. ગાંધીરામન મનથી ભાંગી પડ્યા છે. ‘માય ડન્ટરી-પાસ્ટ એન્ડ પ્રેઝન્ટ’ પુસ્તકનો ત્રીજો ભાગ અહાર પડ્યો. એગણ્ણીસસો સડસઠ સુધીની ચૂંટણીઓની પરિસ્થિતિના ઉલ્લેખનો સમાવેશ તે ભાગમાં કરવામાં આવ્યો છે. હજરો માર્દિલના ક્ષેત્રફળનો પ્રદેશ ચીને પચાવી પાડ્યાની વિગત વેધક રીત તે પુસ્તકમાં રજૂ કરવામાં આવી હતી. પૈસા અને હોદા માટે પક્ષપલટો કરતારની સપ્ત ટીકા કરી છે.

‘લણેલા અને સભ્ય ગણ્ણાતા માણુસો પક્ષપલટો કરે, એ દેશનો, મતદાતાઓનો અને લારતના બંધારણુનો દ્રોહ કરવા બરા-બર છે,’ જગ્ણાવીને અંતે તેમણે ચિત્તાની લાગણી વ્યકૃત કરી છે.

એગણ્ણીસસો સડસઠ પછી દેશના ધણ્ણાં રાજ્યોમાં મિશ્ર સરકારો રચાઈ અને વારંવાર અધિનમંડળોમાં ફેરફાર થયા. દરરોજ પક્ષપલટો થવા લાગ્યા. વિદ્યાર્થીઓમાં બાંહાલનો અને ઉદ્ઘોગોમાં અશાંતિ પ્રસરી. નિર્ણય દેશમાં થોડ્ય નેતાના અભાવે અશાંતિ અને ઉદ્ઘોગ વધ્યાં.

‘હે પ્રભુ ! એક મહિન્યપૂર્ણ’ પેઢી મેં જેઠ લીધી. ચિત્તાતુસ અનિષ્ટ સામે હેખાય છે. મહાત્મા ગાંધીએ પોતાની કલ્પનાનું ભારત ધડવા જે તનતોડ પરિશ્રમ કર્યો હતો એ ભારતને નિહાળાને મારી આંખો લોહીનાં આંસુ સારે છે’ એવી હૃદયપ્રાવક પ્રાર્થના કરવાને ગાંધીરામનો દરરોજનો નિયમ થઈ ગયો હતો. તેમના હૃદયનો હુઃખ્યાવો વધી ગયો હતો. અને હલડગ્રેશર વધ્યું હતું. દેશના નેતાઓ

અને નવી પેઢીના કાર્યકરો તેમની સહેજ પણ દરકાર કર્યા વગર ઝડપથી કચાંક હોડી રહ્યા હતા, ગંધીરામન દેશ, નેતાજો અને નવી પેઢીના કાર્યકરોનો વિચાર કરીને દુઃખી થતા હતા, તેમણે જહેર અપીલેલા કરી, છાપાઓમાં લેખો લખ્યા, આત્મશુદ્ધિ પર લાર મૂકનાર અને સત્ય અહિંસાને જીવનમાં સ્થાન આપનાર નેતાજોની પેઢી કુમે કુમે અદશ્ય થતી અને તેમના સ્થાને માનસિક અને શારીરિક ક્ષતિવાળી પેઢીને આક્રોશ સાથે જલ્દી થતી જોઈને તેમનું હૃદય કદ્વાંત હરતું હતું.

ટેર ટેર ટેન બીથકાવ્યાના અને ખસ સળગાવી મૂકચાના સમાચારે વર્તમાનપત્રોમાં વાંચીને એ એકએક સમાચારે તેમનું શરીર ભાંગી નાખ્યું. પ્રેમ, કરુણા, સત્ય અને સમૃદ્ધિસભર લારતને જોવા તેજો બધી નજર કરતા હતા, પરંતુ તેમની નજરે તો ઉદ્દાસીનતા, ધૂણા, કોથ અને માનવતાને મહેત્વ ન આપત્તા ફરત ચૂંટણી લડનારા પક્ષો નજરે પડતાં હતાં. દેશનો વિચાર કરીને નિદ્રા વિહિન ધણ્ણા રાત્રિઓ તેમણે વિતાવી, તેમને ભળવા આવતા નેતાજો સમક્ષ જાણે આ અંગે ચિંતા વ્યક્ત કરી, સમવયસ્ક સર્વોચ્ચ નેતાજોને તેમણે પત્રો લખ્યા, ગંધીવાદ અને સહનશીલતા ભારત દેશમાંથી અદશ્ય થતાં હતાં ત્યારે ખીંચે કચાંક તેનું નિર્માણ થતું, તેમને જણ્ણાવ્યું, એકાસ્લેવિયાએ કેડી તાઢાતથી રશિયાનો સામનો ડર્યો ત્યારે રશિયાએ એની લસ્કરી પાસવી તાઢાતથી એકાસ્લેવિયા પર આકબણું કર્યાના સમાચાર છાપામાં જહેર થયા ત્યારે તેમણે ચેતાની રોજનીશીમાં લખ્યું :

‘હે તેક દેશ ! વિધેનામાં માનવતાને ખચાવવી જોઈએ એવો પોકાર પાડનાર રશિયા જ આજે તેના જડા મજબૂત બૃદ્ધવાળા સિરોર હજાર સૈનિકોને ભરી બંદૂકે તારી છાતી હૃપર અહુકીને તારા સ્વતંત્ર્યને ધમરેળવા તૌદાર થણું છે. સ્વભયાવ માટે ખીંચ-

ઓને રહેંસી નાખવાની ડોર્ડ આવશ્યકતા નથી પણ ચેતે ખ્યાળવાની તાલાવેલી-મનોધ્ય હેઠું જરૂરી છે - એવું મહાત્મા ગાંધીજીનું કથન તમારામાં મને દિશિગોચર થાય છે. તારા આ ધર્મભૂષણમાં તું વિજ્ઞયી થઈશ ! તારા પર ત્રાટેલા અધર્મ અને અત્યારનો જરૂર નાશ થશે...'

આ અંગે છાપામાં એક જહેરનામું પણ પ્રસિદ્ધ કથું હતું. વળી ભાષાની આખતમાં ઉતાવળિયે નિર્ણય ન કેવાની તેમ જ દક્ષિણ ભારતીય લોકોની લાગણીને માન આપીને વર્તવા માટે પ્રધાનમંત્રી જેગ એક પત્ર લખ્યો અને લાંગડેડનો પ્રવૃત્તિમાં પહેલા વિદ્યાર્થી. ઓને તેમ કરતાં અટકાવવા માટે એક વિનંતી કરતું જહેરનામું પ્રસિદ્ધ કથું. જનતા માટે આ તેમનો છેલ્દ્યો સંદેશ હતો. આ પછી તેમણે ડોર્ડ જહેરનામું બહાર પાડ્યું નહિ, પ્રભાને આપીલ કરી નહિ, બાધ્ય પણ કર્યા નહિ તેમ જ ઉપદેશો પણ આપ્યા નહિ.

એ દિવસે મદુરમતું આદ્ધ હતું. છેલ્દા વીસ વરસ કરતાં વધુસે સમયથી આદ્ધના દિવસે નાગમંગલમ જવાનો તેમનો નિયમ થઈ ગયો હતો. એ દિવસે વહેલો સવારે તેઓ નાગમંગલમ ગયા. દિવસ આપ્યો ત્યાં જ રોકાઈને સાંજે આશ્રમ પાછા ફર્યા. પાછા ફરતી વખતે વીસ વરસ કરતાં પણ વધુસે સમયથી હુદ્ધના એક ખૂખ્યામાં સંગ્રહી રાખેલો શોક એકએક ઊભરાઈ આવતો હોય એવું તેમને વાગ્યું.

આશ્રમમાં આવીને મેજ પર મૂડેલી ફાઇલોમાં નોંધ કરીને સહી કરી. આશ્રમના સંચાલન કાર્ય અંગે સુત્તિરુલઘ્યન અને ગુરુસામી સાથે વાતમીત કરી. મંત્રી નારાયણરાવને બોલાવીને બાકી રહેલા પત્રોના જવાબ લખાયા. એ પત્રા પછી અડધ્યા કલાક રેંટિયો કાત્યો. આશ્રમનો એક છોકરો તેમને ભળવા આવ્યો. તેની સાથે દશ મિનિટ વાત કરીને તેને વિદ્યા કર્યો. નાગમંગલમ જઈને આવ્યા પછી આવેલા વિચારો ડાયરીમાં નોંધ્યા.

સ્વતા પહેલાં નિયમ મુજબ ગીતા વાચતી વખતે અને સુવા જરૂરી વખતે હૃદયમાં અસહ્ય દર્દ થયું. પાછા જઈ એંડના ખૂણામાં મેજ પર મૂડેલી એ વીણા લઈ આવીને પોતાને દેખાય એ રીતે પથારીની પાસે આવેલી પાટી પર મૂકી. આરીમાંથી ચાંદનીના પ્રકાશમાં પર્વતો, જરણાનો કિનારો, વૃક્ષો, સૌદર્ય અને શાંતિને નિહાળી રહ્યા. કલકલ વહેતા જરણાનો નીનાદ અને જળતંરગો દૂરથી આવતા હોય તેમ મંદ મંદ સંભળતા હતા. એ ચાંદની નીતરંતી રાત્રિમાં સૌદર્ય અને શાંતિ તે આશ્રમની આસપાસ પથરાઈ રહ્યા હતાં. નિસ્તબ્ધતાને અર્થવિદીન બનાવતો હોય એમ સંગીતની લહરીની જેમ પવન લહેરાતો હતો. વાદળાં વગરનું સ્વચ્છ કુરુ આકાશ આરીમાંથી દિશિગોચર થતું હતું.

કચાંકથી ‘નથી જાણુતી રામો ભક્તિનો ભાર્ગ’— એવો સુભધુર સ્વર તેમના કાનમાં આવીને ગુંજવા લાગ્યો. ત્યારે તેમના હૃદયમાં અસહ્ય નેદના જિપડી. ચાંદનીની વહેલી રાતે સુશોલિત કુરાં આકાશનું સૌભાગ્ય અને જરણાના નિરાકાર શાખાઓ અને મલયાનિલ બધાં જ જાણે સંગીતમય હોય એવો તેમને અનુભવ થયો.

તેણો આ બધું નિહાળી રહ્યા હતા ત્યારે બંગડી પહેરેલા દંતુશળ જેવો. સફેદ હસ્ત આવીને એ વીણા પર ફરવા લાગ્યો. વીણાના તાર જણાજણી જિહુચા અને તેમના આત્માને સપર્શ કરીને પોલાવતા હોય એવી અનુભૂતિ તેમને થઈ. વીણાની ગેલી તરફ મહાત્મા ગાંધીના ઝાટાની નીચે ‘સત્યગ્રહ સર્વ કાળમાં એક અમોદ શશ્વ છે’ એ વાક્ય જાંખું દિશિગોચર થયું. દિશિ ક્ષીણ થતી ગઈ. શરીર ધીરે ધીરે જડવત થતું ગયું. કર્ણમાં સંભળતા આલાપ, નેત્રામાં દિશિગોચર થતો મહાત્મા ગાંધીનો ઝાટો ધીરે ધીરે હૃદયમાં આગળવા લાગ્યો.

અપાર જગતની વચ્ચે - ગાઢ

અધકાર કે પ્રકાશ ન કહી

એવી સુષુપ્ત અવસ્થામાં - નાની

ડેખલ શોકમય સાદ્યી ટહુંકે છે - તે

હુઃખ પૂરું સમજતું નથી.

કચ્છાથી ગાય છે તે સમજતું નથી.

ધણા દિવસોથી - મને

શોધતો લડતો અવાજ

શહેરમાં શાસન કરવાની શકિત - એક

શોકના રૂપમાં વ્યક્ત કરીને

જાળે હનરો ડેખદેં સતત

ગાઈ ગાઈને કુષિત થયેલ ટઙ્કો...'

- કચ્છારેક એકાંતમાં શોકની લાગણી સાથે ઉદ્ભવેલ એ કવિતા ધીમા સુરમાં કાનમાં એ વખતે ગુંજ ભડે છે. સાચે જ આ સુરના અવાજમાં એક તાલાવેલી આતુરતા જણાય છે. હનરો ચરણો ગાઈને આતુરતા ઉદ્ભવી છે, એમ જણાય છે. અધકાર કે પ્રકાશ ન સુઝે એવી તંત્રાવસ્થામાં જે દિશામાંથી અવાજ આવે છે એ દિશામાં શોધતાં જવાનું મન થાય છે. પણ એ માર્ગને મર્યાદા નથી, ન પહેંચાય એટે દુરથી સંભળતા એ અવાજના ઉદ્ગમ સ્થાન સુધી શોધવા જતી વખતે ઉતાવળમાં શરીર લથડિયું ખાઈ જય છે. આત્મા પ્રયાણું આદરે છે. આત્માના પ્રયાણની સાથે જ એ સંભળતો અવાજ અત્યંત નળુકથી આવતો જણાય છે. અધકારમાંથી પ્રકાશમાં અાવતો હેવાનો ભાસ થયો. શોકમાંથી આનંદમાં પ્રવેશ કરતો હેવાનો ભાસ થયો. શોકના ખગલાં જણાય છે. પોતાને શોધતો અવાજ ડોને છે, એ પણ સમજય છે. અંતિમ ઘડીએ જેયેલું સૌંદર્ય, સંભળેલા રાગો, પ્રસરેલું સિમત અને શાંતિ વહન પર એવા

ને એવાં જણ્યાયાં.

દશપદર મિનિટ પછી બતી હોલવવા માટે નારાયણરાવ ત્યાં આવ્યા ત્યારે વડીલ અંધકાર કે પ્રકાશ ન જણ્યી શકાય એવી હુનિયામાં ચાલ્યા ગયા હતા. અંધકારમાંથી પ્રકાશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. તેમણે પ્રકાશ પ્રાપ્ત કર્યો ત્યારે આશ્રમમાં અંધકાર છવાઈ ગયો. ત્યાં રુદ્ધ અને શેષની દેરી લાગ્યી પ્રવર્તતી હતી. સેંકડોનાં રુદ્ધનું બ્રાહ્મંદ સંલગ્નાયું. અંધેા લીંબાઈ ગઈ.

પોતાની અવસ્થા અને નખળાઈની પરવા કર્યા વગર સુતિરુલ્લાપને મારી સાથે રહીને ઘણ્યી બાબતો જણ્યાની, તેમની ડાયરીની નોંધા અને કે તે ક્ષમયે રાજામને વ્યક્ત કરેલા વિચારે પણ જણ્યાંયા હોઈ ભારાથી બની શકે એટલી દેષમુકન આ વાતી લખ્યે છે. આ વાર્તા પૂરી કર્યા પછી નારાયણરાવ અને શુરૂસામીએ વાંચ્યા જઈને સુધારા સુચન્યા હતા એ સુજખ સુધારા કર્યા છે,

સત્યસેવાશ્રમ શરૂ થયો ત્યારે અને ત્યાર પછી વડીલ ગાંધી રામન અને પ્રહૃદીશ્વરનના મર્ગમાં મુશ્કેલીએ જિભી કરનાર ડેટલીકાયકિતએ વિશે આ કથામાં ઉલ્લેખ કર્યો હતો. પરંતુ સુતિરુલ્લાપને એ કાગ કાઢી નામ્બા વિનંતી કરી :

‘તે કરુણા અને પ્રેમના પ્રેમાર માટે જ જીવ્યા હતા. તેમની કથામાં અનીતિમાન-અધ્યાત્મરાચારીએનો ઉલ્લેખ થાય એવું તો તે કચારેખ છુંઝે નહિ. ઉપરાત એ પેઢીના બધા જ ત્યાગીએ અને તેમને આ મહાયરણમાં જ પલાવવાની પ્રેરણું આપનાર મહાત્મા ગાંધી પણ આ કથામાં આવે છે. આ બધા પાત્રોનો ઉલ્લેખ થયો હોવાથી આ કથા સત્ય અને શુલ્લેચ્છાની કથા બને છે. ઘણ્યા પ્રસંગો તમે કથાની શૈલીમાં રજૂ કર્યા છે. થોડા પ્રસંગોમાં આ અનિર્બધનીય તરવોનો પણ શામાટે ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ અને આનો ઉલ્લેખ ન કરીએ તો પણ કથામાં કોઈ ક્ષતિ નહિ આવે. આ કથામાં વિલનની જરૂર નથી.’

મેં તેમની વાત માન્ય રાખીને એ સુજય સુવારા કર્યા. ગાંધો-
રામના સાથી સુતિરુલપ્પન ગાંધીરામન કરતો ઉમરમાં મોટા
હોવા છતાં તેમને શુણુના સ્થાને ભાનતા હતા. મારી સાથે ગાંધીરામન
વિશે વાત કરતાં તેમની અંખોમાં એક પ્રકારનું તજ જણ્ણાતું હતું.
તેમણે આગળ જણ્ણાયું :

‘આ મહાયજનમાં અમને લાવનાર તે જ હતા! અમે થાકું
હતા ત્યારે તેનું સિમત અમને ઉત્સાહિત અનાવતું. તમે બધા ધણા
પાંછળથી અહીં આવીને તેની સાથે રહ્યા છો. ઉત્તર ચિત્રે શરીરમાં
તિણક રાષ્ટ્ર્ય વાચનાલયના મેડા પર એક જ ચટાઈ પર અમે સૂતા
હતા ત્યારથી હું તેની સાથે છું. તેના જેવો વિશાળ હૃદયવાળા
હું મને જોવા મળશે કે કેમ, એ એક પ્રક્રિયા છો. હાથમાં લીધેલું
કામ પૂરું કરવાની મજ્જીમતા તેનામાં હતી. મહુરમના મૃત્યુ પછી
તે જરા હીલો પડી ગયો હતો. અને એકલતા અનુભવતો હતો. તેની
દેશભક્તિની એ સ્વરૂપાર હતી. મહુરમની પ્રોત્િયે જ તેને ધણાં
બધાં કાર્યો કરવા માટે પ્રેરણા આપી છો, એમ કહેવાય. મારા
કહેવાથી, જમીનદારના પરિવારને એક સભજન જેલું તમે ૨જૂ કર્યું
છો, જમીનદાર શુજરી ગયા પછી—ને જમીનદારનાં પત્ની વચમાં આઠ્યા
ન હોત તો—જમીનદાર કરેલા વસિયતનામાથી સગીરોતું હિત જોએ.
માય છે એવો દાવો. કરીને તેમને હેરાન કર્યા હોત. લોકોની ચડનણીથી
આડા ચિવસ તો તેમણે ધણાં કર્યું હતું. આશમ માટે ધણી કસોટીએ
આવી છે. આ બહું લોકો જણુતી નથી. આઠલું જ નહિ, મહુરમ
નામની એક ખોને પ્રેમ મેળવીને જ ગાંધીરામન મોટાં મોટાં કાર્યો
સાધ્ય કરવાની શક્કા પાઢ્યો હતો, એ હકીકત દુનિયા જણુતી નથી.
ગાંધીરામન પણ તેની અંતિમ પળ સુધી તેને હૃદયપૂર્વકનો આસ્તાર
ભાનતો હતો. એ વાત જવા દો. તમે તેમનું જીવન એક કથા તરીકે
૨જૂ કર્યું છો એથી હું અત્યંત પ્રસંગત અતુલભું છું. અમારી પેઢીના

ખધા દેશઅડતો આ કથામાં પાત્રા તરીકે જાવે છે. એ પેઢીજીને તમે સાંકળા વીધી... એ બદલ તમારો અત્યંત આસારી છુ'—મુત્તિરુલપ્પને કહ્યું.

‘તેમના ભારા પરના ઉપકારનો બદલો વાળવા મેં આ કર્યા’ છે કન્ના, આ તો ભારી ફરજ છે. જે મેં આ કથા લખી ન હોત તો થોડા વિવસ પછી ખીલે કોઈ લખત. પરંતુ આ લખવાનો હક્ક તેમણે મને આપ્યો હોવાથી હુણીરવ અતુલ્ભવું છું. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં છું તેમના પરિચયમાં આવ્યો. તેમણે મને સમાચારપત્રના એક સંગ્રહ કર્યો છે, એ વાતનો મેં આ કથામાં હલ્દેખ કર્યો નથી. આ કથા મેં લખી હોવાથીજ ભારો હલ્દેખ કર્યો નથી’ મેં મુત્તિરુલપ્પનને જણાવ્યું.

તેમણે મને આ કથાના નામાભિધાન વિશે કહ્યું.

‘તમે આ કથાનું નામ ‘મહાયજ’ રાખ્યું હોત તો સારુ.’

‘રાખ્યું શકાય એવું છે। પરંતુ આમાં આવતાં બધાં જ પાત્રોએ શારીરિક સ્વરૂપ, અને જંશિરિયાતોને એક બાજુએ મૂસી દઈને સંપૂર્ણ તનમનથી દેશને સમપી દીધાં હતાં. એટલે જ આ નામ રાખવું મને વધુ ઉચિત લાગ્યું.’

— મેં તેમના મનતું સમાધાન કરતાં કહ્યું.

‘મદુરમને કથાનમાં રાખીને તમે આ નામ પસંદ કર્યાં હશે, એતું મારું અતુભાન હતું.’

‘એવો વિચાર મને આવ્યો હતો ખરો. તમે સુચવેલ નામ પ્રમાણે જોતાં, પણ મદુરમે ગાંધીરામન ભાઈ જે ભાગાત ત્યાગ કર્યો છે. એ હડીકત, આ કથામાં આવતાં તમામ પાત્રોના કાર્ય કરતાં વધુ મંજૂરવની છે. એલું મારું માનવું છે...’

— ભારી વાત સાંકળાને મુત્તિરુલપ્પને સિમત કર્યાં. બધાંની વિદ્યાય લઈને આશ્રમમાંથી નીકળતાં પહેલાં, મેં ફરી ખાડમાં જઈ તે વીણું, તેમની શર્યા, વસ્તુએ અને ડાયરીના છેલ્ખી વાર દર્શન કર્યા.

એ પેઢીની સમૃતિ તરીકે આજની પેઢી માટે એ વસ્તુઓએ
અમૂલ્ય હતી. ‘ફરી ભારતમાતાના વદન પર સ્વિમિત ફરેઝે એ માટે
આવા મહાયજ્ઞમાં શ્રદ્ધા ધરાવનારાઓની જરર છે. હિમ પોગળવાથી
હિમાલયનો નાશ થયો નથી, થણે પણું નહિં, પરંતુ ગંગાનું અવતરણ
થયો. જે ધરતી પર વરસાદની ફોરા પડી ગંગાનું સ્વરષ્પ ધારણું કરશે
એ ધરતી સમૃદ્ધ થશે. ગત કાળના મહાત્માઓના ત્યાગો આ ભારતની
પવિત્ર ભૂમિને રસાળ બનાવશે નથી આવતી પેઢી સમૃદ્ધ બને, એવી
પ્રાર્થના સાથે હું આશ્રમમાંથી નીકળ્યો. આ કથા વાંચીને પણ વાચ્ય-
કોના અંતઃકરણુંપૂર્વીક પ્રાર્થના કરે, એવી મારી હૃદયની શુભેચ્છા.

*

ચાર મહિના પછી આ કથા પુસ્તકર્ષપ છપાઈ ગઈ. પુસ્તકની
પ્રથમ નકલ લઈને હું ફરી આશ્રમમાં ગયો. ‘આત્માના આલાપ’
પુસ્તકની પ્રથમ નકલ મહાનુભાવ ગાંધીરામના ખંડમાં મદુરમની
વીણાની પાસે મૂક્ખવાથી એ તેમને અર્પણું કર્યાનો ભાવ મારા મનમાં
ઉદ્ભાવ્યો. મારી ધર્મશા પણ એ જ હતી.

મેં જ પુસ્તક મહાનુભાવ ગાંધીરામનને અર્પણું કર્યું ત્યારે એ
વીણામાં સુષુપ્ત રહેલા બધા આલાપ તેમાંથી ઉદ્ભાવીને મારા
ક્ષાનમાં ચુંણ ઉઠયા હોય, એવો નવો ભાસ મને થયો. આ કથામાં
કોઈના આત્માના સલગાયા વગરનાં બાકી રહી ગયેલા આલાપ
સંબળતો હોછ એવો નવો ભાવ તે હતો. જેમના આત્માના આલાપની
આ કથા છે તેને અને ગાંધીરામનને આ પુસ્તક સમર્પણું કર્યાના
આનંદની તૃપ્તિ એ વખતે મેં અનુભવી. એ આલાપનો જન્મ
આપનાર એ વીણાની નિદ્રાવસ્થાની પાસે ... પુસ્તક પરેલું જોઈને
મારી પાંપથો ભટકું મારવાનું ભૂલી જઈને થોડા સમય માટે સ્વિથર
થઈ ગઈ. મારી આંખો ભીની થઈ ગઈ.

દક્ષિણ ભારત સાથે એનાં અનેક તીર્થો દ્વારા આપણો ધનિષ્ટ સંખંધ છે. પરંતુ લાવાતમક એકતા માટેનું એક મોડું અળ લાખા - તેનો દક્ષિણની ચાર લાખા - કન્નડ, તેલુગુ, તમિણ અને મલયાલમ દ્વારા આપણો લુધૂની જંણંધ સ્થાપવો હજુ આપ્પેછે. એ હિશામાં ક્રીંતિનીતબાઈ મદ્રાસી વર્ષોથી જે પુરુષાર્થી કરી રહ્યા છે તે આપણું આહરને ગ્રેડ એવો છે. મૂળ લાખામાંથી થતાં એમનાં લાખાન્તરો નેંધ્યપાત્ર અન્યાં છે. અથેણી એમની પસંદગી કેટલી સૂક્ષ્મ ફળિવાળી અને સાહિત્યની ડાંડી રંમજવાળી છે તે એ ઉપરથી જેઈ શકાશે તે ભારતીય શાનપીઠના પુરસ્કારને પાત્ર થયેલી નવલકથા 'ચિહ્નિયાન' એ ભાષાન્તર કરી રહ્યા હતા તે આરસામાં એ લુધૂના ભારતીય શાનપીઠના પુરસ્કારને પાત્ર બની. સાને પુરુલુના લુધૂનસ્વરૂપ જેવી આન્તર ભારતીય આ પ્રવૃત્તિ માટે શ્રી નવનીતબાઈ મદ્રાસી આપણું કેવળ અહિનંદનના જ નહિ, સંમાનના પણ અધિકારી છે.

-સ્નેહરસિમ